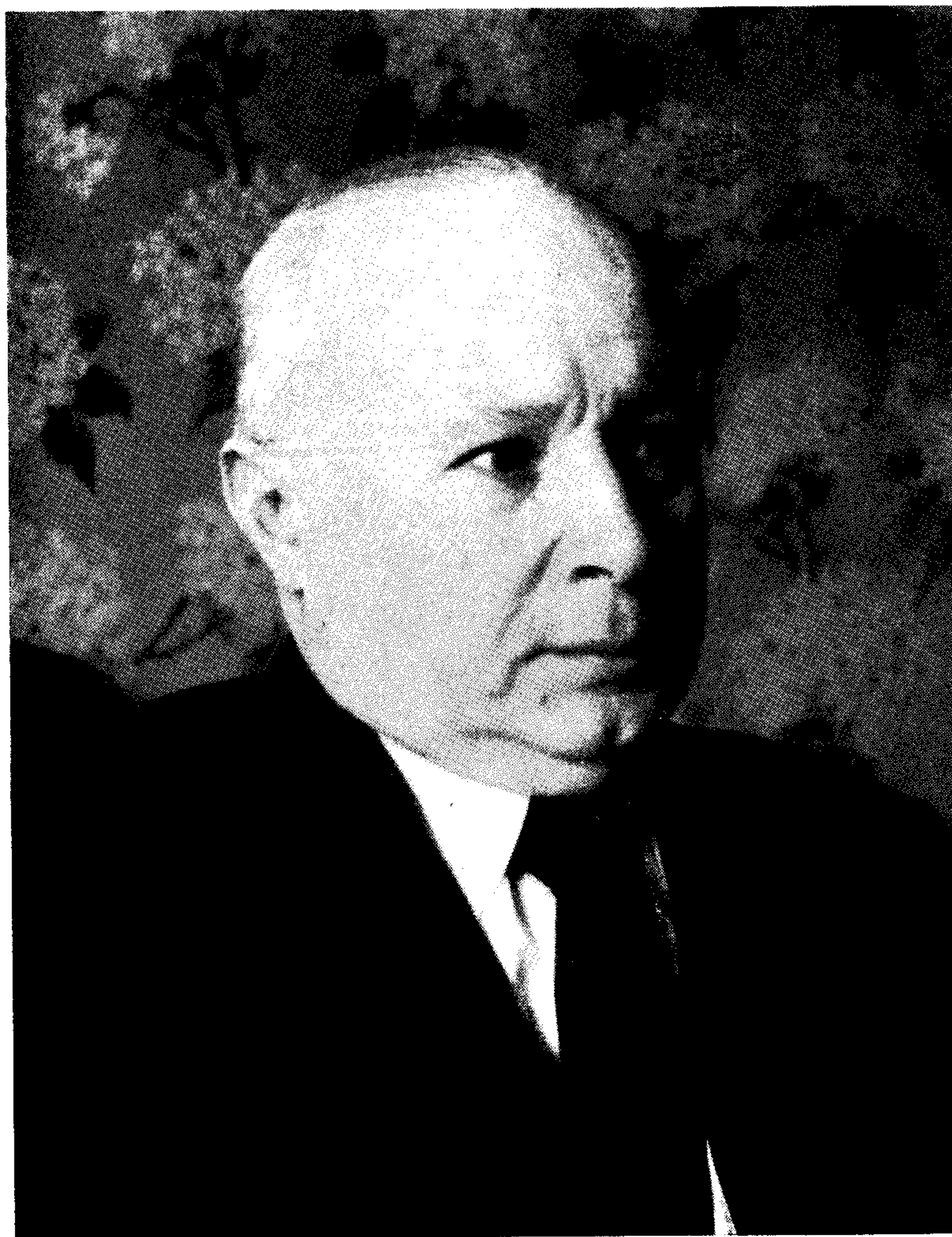

ОЛЕКСАНДЕР ОГЛОБЛИН

**ЛЮДИ
СТАРОЇ УКРАЇНИ**

В-ВО ДНІПРОВА ХВИЛЯ

*Батьківщині моїй — Сіверщині
присвячую*

В. Мухоморов

Wm. L. ...

адміністративні акти, які фіксували насамперед не кращих людей і не добрі їх діла, а людей гірших та їхні темні вчинки. Він підходив до тих позовних документів, на зашкарублій бібулі яких немов би навіки залишилися бурі плями людської крові, не як об'єктивний дослідник, що вміє відрізнити надзвичайне від звичайного, а як судовий протоколіст, що звик бачити тільки каригідні вчинки. Лазаревський, природно, засудив тих «Людей Старой Мало-россії»; але він не помітив серед них «Людей Старой України», тих, що не пили крові свого народу, а навпаки, власну кров, власну працю, власну думку віддавали для його добробуту, його освіти та культури, його національної волі та державної незалежності.

Ім, цим «Людем Старой України», ми й присвячуємо ці нариси.

Буде у нас мова і про окремих осіб, і про цілі родини та роди, які цього заслуговують, — але, на жаль, у дуже вузьких рамках приступних нам на чужині матеріялів. Неповні будуть наші нариси: багатьох, гідних доброї згадки фамілій і осіб тут бракуватиме, а й про тих, що згадані в цих нарисах, можна було б сказати значно більше, навіть на підставі дотепер опублікованого матеріялу. Але гадаємо, що й ці уривкові відомості будуть не без користі для майбутнього історика України XVIII століття, а звичайний український читач почує слово правди про давноминулі часи і тих діячів, більших і менших, які підсвідомо, а здебільшого цілком свідомо діяли на славу, честь і оборону своєї Великої Батьківщини.

1

АНДРІЙ ГУДОВИЧ

Яка цікава і як мало знана постать Андрія Гудовича: і його студентські роки за кордоном, і феєрична політична кар'єра за короткого царювання Петра III, і довгі роки нидіння опального вельможі, і оповиті глибокою таємницею зв'язки його з українськими автономістами в 1780-1790-тих роках, і непомітна смерть. Та найцікавіше те, що в особі Андрія Гудовича зійшлися державницькі традиції Старої Гетьманщини з новітніми європейськими культурними й політичними планами та аспіраціями. Аджеж батько Андрія Гудовича, Василь Андрійович Гудович (+ 1764), генеральний підскарбій (1764) і таємний радник, був одним з найвидатніших державних мужів Гетьманщини середини XVIII століття. Це ж йому в уста вкладає «Історія Русов» патріотичну відповідь на російські закиди щодо «зрадливості» українців (зокрема українських гетьманів). Брат Андрія Гудовича — Іван (1741-1820), згодом фельдмаршал і граф, був одружений з донькою гетьмана Кирила Розумовського — Прасковією Кирилівною. Українські фамільні традиції, безперечно, відбилися в діяльності Андрія Гудовича.

Андрій Васильович Гудович, старший син генерального підскарбія і його першої дружини Ганни Петрівни Білецької-Носенко, доньки Прилуцького полкового сотника, вдови по Івані Даровському, народився 1731 року. Батько дав йому добру закордонну освіту. Він учився в університеті в Кенігсберзі (1751), де студіював математику і, правдоподібно, філософію в професора Фрід-

ріха Йоганна Бука (Buck). Там же вчився і молодший брат Андрія — Іван (згодом був у Галле), а їх ментором був славнозвісний український історик і правник Петро Симоновський. Німецька освіта і подорож по Європі назавжди поклали сильний відбиток на все культурне обличчя Гудовича. Звідти виніс він глибоке переконання, що дальший розвиток України мусить бути пов'язаний з західньо-європейським культурним і політичним світом, передусім з Німеччиною.

Ці настрої Гудовича поглибились, коли він вступив до голштинської військової служби при дворі герцога голштинського, наслідника російського престолу, великого князя Петра Федоровича (згодом імператора Петра III). Треба нагадати, що голштинські симпатії та зв'язки були традиційними і на Гетьманщині (в першій половині та в середині XVIII стол.), і в колах української еміграції. Не дивно, що при дворі великого князя і герцога і в його мініатюрній голштинській армії було чимало представників визначних старшинських фамілій Гетьманщини. Спочатку камергер і флігель-ад'ютант (у ранзі полковника) великого князя (1757), Гудович скоро став улюбленцем Петра Федоровича, а коли той вступив на російський престол з ім'ям Петра III (1761-1762), Гудович став (жовтень 1761) генерал-ад'ютантом імператора (в ранзі бригадира, а згодом генерал-майора). Саме його новий імператор послав — у перший же день свого царювання — до пруського короля Фрідріха II з пропозицією миру та спілки проти ненависної Петрові III Данії, традиційного ворога Голштинії. Гудович був, як тоді казали, «голубицею миру». Відтоді він нав'язує впливові зв'язки в пруських урядових колах, які придалися йому згодом.

Але постать Андрія Гудовича цікавіша для нас у світлі українських політичних подій того часу. Під час короткого царювання Петра III, в петербурзьких політичних колах ім'я Гудовича називалось як ім'я майбутнього гетьмана України (1762), що, мабуть, відби-

лося на ставленні гетьмана К. Розумовського до імператора і переході його до табору імператриці Катерини Олексіївни. І разом з тим навіть вороги Гудовича не могли закинути йому якогось особистого честолюбства чи політичного інтриганства. До того ще Гудович був відомий як чесна й негідкупна людина. Він був щиро відданий Петрові Федоровичу, який дуже любив його і цілковито йому довіряв. Не раз і далі давав йому імператор відповідальні дипломатичні доручення, наприклад, у травні 1762 року до Курляндії, де він мав підготувати справу обрання принца Георга Голштинського (дядька Петра III) на курляндський престол. (Ця місія не відбулася). Петро III надав Гудовичеві (указ 11. III. 1762) великі маєтки на Україні, в Стародубівському і Чернігівському полках, зокрема «розкольничі слободи» Добрянку, Радуль, Єліонку, Климову, Зибку та Клинци, разом до 15 тисяч душ¹).

Переворот 1762 року поклав край кар'єрі Гудовича. Хоч Катерина II пропонувала йому залишитися на службі, він проте волів вийти у відставку і виїхав за кордон, де був до 1765 року. Після повернення звідти він оселився в своїх українських маєтках (звичайно він жив у селі Душатині, Мглинської сотні, згодом Суразького повіту), де й пережив довголітнє царювання Катерини II.

Опальний вельможа, він здебільшого стояв осторонь офіційного українського життя (знаємо тільки, що він підписав наказ Стародубівського шляхетства до Законодавчої Комісії 1767 року), але фактична роля його в українських громадських справах була, мабуть, більша. Він був другом Якова Марковича і бував у нього в Глухові (1766 р.). Взагалі Гудович був надто поважною людиною на українському обрії того часу, щоб його

¹ Після перевороту 1762 року ці маєтки, здається, були втрачені. Року 1783 за Андрієм Гудовичем (і частково братом його Іваном) рахувалося в повітах Мглинському, Суразькому, Миргородському і Глухівському 3 401 душа обох статей.

вплив не відбився на місцевому громадянстві та його політичних акціях. Фамільні, особисті, колишні службові, маєткові зв'язки, старе колегіатство з німецьких університетів, спільні національно-культурні інтереси та симпатії, а, з другого боку, опозиційне ставлення Гудовича щодо тодішнього російського уряду, — все це визначило його дальший політичний шлях.

Можна думати, що Андрій Гудович був зв'язаний з Новгородсіверським патріотичним гуртком 1780-1790-тих рр. (див далі) і був утаємничений у справу закордонної місії В. Капніста 1791 року. Гудович був у дружніх стосунках з визначним учасником Новгородсіверського гуртка — Павлом Коропчевським. Він був, безперечно, добре знайомий і з В. Капністом. Насамперед вони були близькі свояки²). Далі, Гудович і Капніст були сусідами: маєток Капніста, Обухівка, де він постійно жив, лежав дуже близько від одного з головних маєтків Гудовича — м. Сорочинців (Миргородського повіту). На нашу думку, Гудович порадив Капністові вдатися до графа Герцберга, першого міністра пруського короля, що його Гудович особисто знав ще з часів Семилітньої війни і своєї місії до Фрідріха II 1761 року. Дуже цікаво, що саме на цей час припадає подорож Гудовича з Москви до Яс (січень 1791 року): Гудович був зв'язаний з українським старшинством у російській армії, яка перебувала тоді на турецькому фронті, а, з другого боку, він був у приятельських взаєминах з фельдмаршалом гр. П. Рум'янцевим, одним з лідерів російської опозиції того часу, відданим прихильником вел. князя Павла Петровича.

Вступ на престол Павла I мав дуже змінити становище на Україні і відбитися на особистій долі Гудовича.

²) Рідний дядько (по матері) В. Капніста, Василь Андрійович Дунин-Борковський, бунчуковий товариш і депутат від шляхетства Стародубівського полку до Комісії 1767 року, був одружений (другим шлюбом) з Феодосією Гудович, рідною сестрою А. В. Гудовича.

Справді, Павло I негайно викликав Гудовича до Петербургу і надав йому рангу генерал-аншефа та орден Олександра Невського³). Отож ім'я Гудовича зустрічаємо в нових політичних комбінаціях того часу. У грудні 1796 року в добре поінформованих українських колах вважали, що «Константин Павлович (великий князь — О. О.) здѣсь (себто на Україні — О. О.) будет великим гетманом, а при нем Гудович — регентом». До цього не дійшло, але такі пляни, справді, могли бути в Павла I і Гудовича.

Та щось не вийшло в Гудовича з новим імператором, який так шанував і щедро нагороджував прихильників свого батька. Андрій Гудович навіть не дістав графського титулу, що був наданий (1797 року) Павлом I його молодшому братові — Іванові, київському військовому губернаторові, якому 12. III. 1798 року було «повелѣно управлять в Малороссійской губерніи гражданскою частию». Дозволимо собі висловити припущення, що Андрій Гудович своїми українськими державницькими прагненнями не відповідав «видам» російського уряду, діями якого в українських справах керував кн. О. Безбородько, засадничий противник гетьманства. Так чи так, Андрієві Гудовичеві не знайшлося відповідного місця на Україні серед тих напівреформ, якими обмежилося таке довгождане і багато сподіване з боку українських автономістів⁴) царювання Павла I.

Останні роки Андрія Гудовича пройшли тихо й непомітно. Спогади минулого, жаль за втраченими надіями, вузьке коло близьких друзів та однодумців, здається, полювання, — ось і все, що залишилося для ду-

³) Голштинський орден св. Анни, що його особливо цінував імператор, Гудович одержав ще від Петра III.

⁴) Термін «автономізм» (звідси «автономісти») вживаємо скрізь у розумінні *самостійности*.

шатинського самітника (Гудович не був одружений). Він помер 24 червня 1808 року⁵⁾.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Біографіи російських генераловъ и генераль-фельдмаршаловъ. Исторія Государевой Свиты. Военная Энциклопедія. Том VIII, ст. 527.
2. Ф. Булгаринъ, Воспоминанія, ч. IV. СПб (Петербург), 1848, ст. 74.
3. А. Васильчиковъ, Семейство Разумовскихъ. Том I. СПб, 1880, ст. 291.
4. Б. Гринченко, Каталогъ Музея украинскихъ древностей В.В. Тарновскаго, том II, Чернігів, 1903, ст. 309, ч. 545.
5. Г. Державинъ, Сочиненія, том II, ст. 24; том III, ст. 659; том VI, ст. 578.
6. «Исторія Русовъ», Москва, 1846, ст. 245, 250. Українське видання: «Исторія Русів», Нью-Йорк, 1956, ст. 329, 330, 336.
7. А. Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссіи, том I, Київ, 1888, ст. 264-265, 352-353, 354, 368, 371, 372 і том II, Київ, 1893, ст. 464-465.
8. А. Лазаревскій и Н. Константиновичъ, Обзорѣніе Румянцовской Описи, Чернігів, 1866-1875, ст. 655.
9. Ch. Lesur, Histoire des Cosaques, Paris, 1813, p. 511 sq.
10. Любецкій Архивъ графа Милорадовича, Київ, 1898, ст. 192.
11. Я. Марковичъ, Дневныя Записки, том II, Москва, 1859, ст. 402.
12. В. Модзалевскій, Малороссійскій Родословникъ, том I, Київ, 1908, ст. 354-355, 357.
13. О. Оглоблин, До питання про місію Капніста 1791 року, «Краківські вісті», 1943, ч. 129/867.
14. О. Оглоблин, Українські політичні пляни 1730-тих років, «Analecta OSBM», серія II, том II (VIII), вип. 3-4, Рим, 1956, ст. 393-407.
15. Д. Оляничин, Пам'ятки із минулого українського духово-культурного життя в Кенігсберзі. «Науковий збірник в 30-ту річницю наукової праці проф. д-ра Івана Огієнка», Варшава, 1937, ст. 105.
16. D. Oljančyn, Aus dem Kultur- und Geistesleben der Ukraine. „Kyrios“, 1937, IV, S. 354.
17. Опис Новгородсіверського намісництва 1779-1781 р., Київ, 1931, ст. 51, 52, 173, 203-205, 224, 225, 239, 240, 374, 459.
18. «Осмнадцатый вѣкъ», кн. I, Москва, 1869, ст. 66-68.
19. С. Соловьевъ, Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ, кн. V (вид. «Общественная польза»), ст. 1324, 1487.
20. Списки Черниговскихъ дворянъ 1783 года, Черн., 1890, ст. 98, 148.
21. Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии, вип. VI, ч. I., Полтава, 1909, ст. 12.
22. Труды Черниговскаго Предварительнаго Комитета по устройству XIV Археологическаго Съѣзда, Чернігів, 1908, ст. 42.
23. Труды Черниговской Губернской Архивной Комиссии, вип. V., Черн., 1903, «Приложенія», «Сенатскій Архивъ», ст. 14-15.
24. Гр. Федоръ Уваровъ, Родословныя дворянъ и графовъ Уваровыхъ, дворянъ и графовъ Гудовичей и князей Щербатовыхъ. Ницца, 1938, ст. 61, 72.
25. П. Щебальскій, Политическая система Петра III, Москва, 1870, ст. 44 sq., 50, 142, 151; додатки, ст. 41, 55.

⁵⁾ Г. П. Данилевський у своїм романі «Мирович» дав цікавий літературний образ Андрія Гудовича, але історично він не цілком вірний.

СЕМЕН ТА ОЛЕКСА ДІВОВИЧІ

В історії розвитку української національно-державницької думки великий інтерес являють 1750-1760-ті роки — епоха, що з повним правом може бути названа ім'ям Розумовського. Це була доба останнього піднесення старої козацько-гетьманської держави, доба економічного зросту Лівобережної України і буяння української національно-політичної думки, доба блискучого розквіту української культури та мистецтва. Маєстатична постать останнього гетьмана Старої України — Кирила Розумовського, який поведився на Україні як справжній володар, його далекосяжні династичні пляни, блиск глухівської гетьманської резиденції, грандіозний плян відновити українську столицю в Батурині з його «національними строєннями», проект заснувати там перший університет на Україні, яскраві твори української національної історіографії (наприклад, «Описаніє о Малой Россіи» Григорія Покаса), утворення поважного кола української патріотичної інтелігенції, — все це було відповіддю старої Гетьманської України на ту навалу московського імперіялізму, яка невблаганно сунула на Україну, загрожуючи її державній автономії і кінець-кінцем — існуванню української нації та її культури.

Ясна річ, що це загальне пожвавлення українського національного життя не могло не позначитися на культурній ділянці, зокрема в царині української історіографії, де виступає нова літературна течія, яку створює, за словами М. Грушевського, «знаменитое сословие

войсковых канцеляристов», що «подготовляет национальное украинское возрождение XIX века». Серед цієї «козацької інтелігенції» (М. Грушевський) доби Розумовського визначне місце, безперечно, належить братам Дівовичам.

*

Дівовичі (Дзівовичі) були козаки м. Семіонівки, Топальської сотні Стародубівського полку. Батько їх, Данило Дівович (Д'звович), «сотенный завѣдонец», «житель Симеоновской», згадується року 1751. Два його сини — Семен і Олекса дістали непогану освіту. Семен Дівович учився в Київській Академії (кінчаючи клясою реторики), а з 1754 року — в Академічному університеті в Петербурзі. І Київська Академія, що переживала тоді часи великого розквіту, і Петербурзький університет, керований видатними європейськими вченими, дали Семенові Дівовичеві дуже багато. В університеті він виявляє особливий інтерес до математично-природничих наук, зокрема до астрономії (проф. Франц Епінус) і хемії. Товаришами його з університету (а ще раніше — з Київської Академії) були: Яків Козельський, видатний філософ, Федір Козельський, поет і драматург, і Опанас Лобисевич, письменник і громадський діяч.

Найближчим товаришем С. Дівовича був його земляк — Лобисевич, літературні інтереси якого виявилися ще в університеті. Їх разом і спіткало лихо, що сталося через недоброзичливе до них ставлення («ненависть и злобу») з боку відомого російського вченого і поета, академіка М. В. Ломоносова¹⁾. 16. VI. 1760 року Академічна Канцелярія наказала Дівовича й Лобисевича — ніби «за нехождение их на профессорскія лекціи» — виключити з університету. Це було тим більшою несправедливістю.

¹⁾ Ломоносов, як відомо, дуже не любив українських студентів, вихованців Київської Академії. Саме в той час він переслідував і Григорія А. Полетику.

подіванкою, що академічне начальство (і навіть сам Ломоносов) визнавало, що обидва студенти «не худо учатся и имѣют успѣхи». Скривджені вдалися до президента Академії Наук, яким був тоді граф Кирило Розумовський. Гетьман був дуже здивований занадто суворим присудом Академічної Канцелярії, яка явно перевищила свої повноваження, тим паче, що, як писав гетьман, Дівович і Лобисевич «в Академію приняты по моему собственному опредѣленію»³⁾ і «атестаты об успѣхах их мнѣ самому довольно извѣстны». Посилаючи Лобисевича й Дівовича до Петербурзького університету, гетьман, звичайно, зважав на їх здібності і мав щодо них свій розрахунок, дбаючи про розвиток культури та освіти на Україні. Отож він вступився за них і, скасувавши наказ про їх виключення, наказав 12. IX. 1760 р. «немедленно, дав им на прогоны, не в зачет их жалованья, надлежащія деньги», надіслати обох до нього, до Глухова. Там С. Дівович і залишився.

9. II. 1761 року Семен Дівович був призначений перекладачем при Генеральній Військовій Канцелярії. Саме тут, у Глухові, року 1762 він «сочинил в честь, славу и защищеніе всей Малороссіи» славнозвісний «Разговор Великороссіи с Малороссіей», цей яскравий твір української національно-державницької думки. Можна думати, що Дівович написав його під впливом, а, може, й на доручення гетьмана Кирила Розумовського. «Разговор» написаний якраз на початку царювання Катерини II, коли керівні українські кола мали поважні підстави побоюватися нового курсу імперської політики — замість сприятливої для України політики царіці Єлисавети і Петра III.

«Разговор Великороссіи с Малороссіей» давно і добре відомий в історії української літератури та громадської думки. Ще І. Бецький хотів видати його в «Молодику»,

³⁾ Розбивка скрізь наша.

але російська цензура не дозволила. Твір опублікував 1882 р. проф. Микола Петров, який тоді ж установив документально і авторство Дівовича³⁾. В цьому творі, в добрій, як на той час, віршованій формі, у властивому тій епосі стилі діалогу, подана широка історично-політична дискусія між Росією, з одного боку, і Україною — з другого. Перша («Великороссія») ставить низку запитань, очевидна мета яких ствердити історичну та державно-політичну меншовартість України, що ніби всім зобов'язана ласкавій опіці й допомозі «великаго русскаго народа». З свого боку Україна («Малороссія») дає на це гідні, ґрунтовні і вичерпливі відповіді, які доводять історичну суверенність української держави, її національно-державну окремішність і рівноправність з Росією, її заслуги перед імперією, нарешті, законність її історичних, правних і моральних контрпретенсій щодо Росії. Переможцем у цьому своєрідному диспуті залишається Україна. Треба сказати, що автор зробив це виїнятково майстерно і навіть талановито, з залізною силою логіки, з високим почуттям своєї національної правди й гідности, з глибоким розумінням історії України (та й Росії), опертим на доброму знанні історичних джерел та літератури⁴⁾. Поза всяким сумнівом, Дівович використав при цьому, втіливши в літературну форму, також багато переказів та думок, що кружляли тоді серед українського громадянства.

Ще в 1881 р. М. Петров слушно зауважив, що «по тенденції и тону наш „Разговор“ („Разговор Великороссіи с Малороссіей“) имѣет нѣкоторое сходство с

³⁾ Не зважаючи на це, деякі московські дослідники (Паісов) і досі твердять, що авторство «Разговора» «до сих пор не установлено» («Записки Отдела рукописей Всесоюзной Библиотеки им. Ленина», в. V, Москва 1939, стор. 64-65).

⁴⁾ Зокрема він користувався «Описаніем о Малой Россіи» (1751 р.) Григорія Покаса (див. нижче). Взагалі С. Дівович був добре обізнаний з клясичною літературою. Він згадує Корнелія Непота, Полібія, Овідія, Таціта, Гомера та інших.

извѣстным историческим памфлетом — Исторією Русов Псевдо-Конисскаго... и, может быть, послужил одним из источников для этой Исторіи». Справді, в «Исторіи Русов» є чимало спільного з «Разговором»: загальна національно-державницька концепція, кінцева теза, де Україна, звертаючися до Росії, каже:

«Не тебѣ, государю твоему поддалась...
Не думай, чтоб ты сама была мой властитель,
Но государь твой и мой общій повелитель»;

твердження, що козаки походять від «козар або хозар»; опис битв під Берестечком і Білою Церквою в сприятливому для козаків світлі; оповідання про похід Семена Палія під Очаків; подробиці про перемогу Галагана над поляками під Солодківцями 1734 р. тощо⁵). Отже нема сумніву, що автор «Исторіи Русов» знав «Разговор Великороссіи с Малороссіей», який в рукописних копіях був поширений на Лівобережній Україні другої половини XVIII століття⁶). І напередодні скасування гетьманату, що було зламанням української автономії Росією, і, може, ще більше після того твір С. Діовича мав гостро злободенний характер, був великої сили українським літературним протестом проти московської централістичної політики.

Року 1763 С. Діович був призначений на архіваріюса «Малоросійської Генеральної Архіву». Це було важливе доручення, яке, очевидно, відповідало особистим інтересам і нахилам Діовича. Але Діович, хоч і молодий ще (йому, мабуть, було не більше 30 років), був уже на Божій дорозі. Він важко хворів і незабаром

⁵ Докладніше про це в нашій праці «Студії над „Исторією Русов“» (зладжена до друку).

⁶ Зокрема один із списків «Разговора» зроблений був для генерального бунчужного Івана Ів. Вороздни, видатного представника Новгородсіверського шляхетства, в його маєтку Медвідів, 1788 року.

помер⁷). Так символічно рано урвалося це талановите життя, яке не пережило занепаду козацько-гетьманської держави, що її ідеї був так відданий Діович.

Родина Діовичів взагалі лишила слід в історії української культури. Досить цікава, але ще мало відома постать старшого брата Семена Діовича — Олексі. Олексі Діович народився, мабуть, у рідній Семіонівці, дістав непогану освіту (не виключено, що він, як і його молодший брат, учився в Київській Академії, хоч документальних даних про це не маємо) і почав службу канцеляристом Генеральної Військової Канцелярії. На посаді військового канцеляриста він перебував у 1756-1762 роках. Року 1763 він, мабуть, за підтримкою К. Розумовського був призначений сотником почепівським (першої сотні) і пильнував цієї посади до 1769 року.

Сотництво О. Діовича далось сотнякам взнаки, і на його здирства та насильства були численні скарги. Наприклад, 1767 року «абшитований» стародубівський полковий хорунжий Михайло Старосільський⁸) скаржився на сотника О. Діовича і підсудка Павла Лобисевича «о вынужденіи на двор записа и взятках лихоимственных», при чому справа мала «вид немалой обиды и преступления». Ще менше церемонився О. Діович з рядовими козаками. Року 1768 почепівський козак Мирон Королів намалював у своїй скарзі яскраву картину надужиття сотника. Ще 1766 р. сотник видав Королеву 100 карбованців для закупівлі прядива, «объявляя обманно, якобы полковничіе для раздачи, и приказал оные на пенку раздавать, за которые денги не взял с него обликового запису умышленно». Видимо, Королів не спромігся закупити те прядиво своєчасно.

⁷ Року 1766 і 1767 архіваром був військовий канцелярист Кедровський, що заступив померлого перед тим архівара Гусаревського, який був, очевидно, наступником С. Діовича.

⁸ Михайло Якович Старосільський, бувший сотник почепівський, одружений з Катериною Юхимівною Карнович.

Тоді, без його відома, все нерухоме майно його, а саме хутір Починок з млином і в селі Верев'івці 2 двори «с приналежностями», було «вмѣсто проценту, записано на упад», доки він не поверне грошей. Якщо ж на 10. I. 1767 р. цього не буде зроблено або не буде здане прядиво, то весь цей маєток має дістатись у вічне володіння сотника. Мало того, сотник приїхав «в дом его, козачій, принужденно и, напоив его до пьяна, забрал от него на тѣ добра крѣпости, денги 100 рублей и облики по многим его требованіям не возвратил». Сотник склав «подложный упадовый запис без вѣдома его» (Королева) і представив його до сотенної канцелярії, звідки взяв «неналежаще» «выпис с показаніем, якобы он (Королів) таковой упадовый запис на том урадѣ сам сознал персонално». Крім того, сотник учинив Королеву «разныя обиды». Це був, дійсно, «весма безстрашный поступок», як його кваліфікували навіть сухі урядові документи. Мабуть, ці факти не були поодинокі.

Ми навмисне згадали про ці темні сторони урядової діяльності О. Дівовича, зрештою звичайні для багатьох представників тогочасної козацької старшини. Для О. М. Лазаревського цього було б цілком досить, щоб винести суворий присуд історика. Але це було б занадто однобічно.

Всі ці скарги, мабуть, таки не відбилися на службовій кар'єрі О. Дівовича. Після сотництва він дістав рангу полкового судді, в якій і стояв у 1781-1783 рр. 1783 року він був уже «абшитованим» полковим суддею. Після відставки О. Дівович оселився у своєму маєтку, в селі Дубовичах, Кролевецького повіту, де й жив у 1780-1790-тих роках⁹⁾. Ще на початку 1760-тих років він одружився з Зіновією Петрівною Коробкою,

⁹⁾ Окрім цього, він мав маєток у слободі Шматовці (Почепівської сотні) і хутір Рожки (Бакланської сотні).

глухівчанкою, донькою військового товариша¹⁰⁾, брат якої, Максим Коробка (згодом віцеадмірал) був зятем Опанаса Лобисевича. Взагалі між О. Дівовичем і братами Лобисевичами були близькі зв'язки.

Олекса Дівович дуже цікавився історією України. Року 1756 він зробив рукописну копію, можливо, з деякими власними доповненнями (зокрема про події 1754 року), з «Описанія о Малой Россіи» (року 1751) військового канцеляриста Григорія Покаса, свого товариша з Генеральної Військової Канцелярії. Дівович пояснює, що зробив це «не толко собственно для себе, но ради всѣх, хто бы ни пожелал сих гисторій ползоваться». На думку М. В. Горбаня, який опублікував кілька уривків з цього твору, роля О. Дівовича була більша, ніж переписувача. Горбань вважає, що «подібно пізнішій родині патріотів Полетик... ми маємо таку ж родину Дівовичів, що своїми науково-літературними працями боронили „всю Малую Россію“». Хоч думка Горбаня і не може бути прийнята в повній мірі (див. далі), проте Олекса Дівович, як і його брат Семен, справді належав до кола української інтелігенції середини і другої половини XVIII століття, що було перейняте ідеями і традиціями українського автономізму. Безперечний ідейний та літературний зв'язок поміж «Описаніем о Малой Россіи» Покаса і «Разговором Великороссіи с Малороссіей» Дівовича (для якого твір Покаса послужив історичною основою), з одного боку, і безпосередній зв'язок кожного з цих творів з «Історією Русов», з другого боку, переконливо свідчать про те, що Олекса Дівович був ідейно і політично близький до Новгородсіверського патріотичного гуртка 1780-

¹⁰⁾ Від цього шлюбу О. Дівович мав 7 синів (з них 4 були моряками, а 3 служили в армії) і доньку, одружену з Іваном Гавриловичем Огієвським.

1790-тих років, з яким його в'язали також особисті й родинні стосунки.

Олекса Дівович помер десь у 1790-тих роках¹¹⁾.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Київський Центральний Архів Стародавніх Актів, фонди:
а) Малоросійської Колегії, 1768 р.;
б) Новгородсіверського Намісницького Правління;
в) Збірка Археографічної Комісії, справа ч. 395, 1767 р., арк. 2.
2. «Акты и документы, относящиеся къ истории Киевской Академіи», відд. II, том I, ч. 1 і 2. Київ, 1904.
3. А. Васильчиковъ, Семейство Разумовскихъ, т. I, СПб, 1880, стор. 257.
4. М. Возняк, Історія української літератури, т. III, ч. 2, Львів, 1924, стор. 417-418.
5. М. Горбань, Нариси з української історіографії, ч. I. Новий список літопису «Краткое Описание Малороссіи», Харків, 1923.
6. М. Грушевский, Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений. — «Известия Академии Наук СССР», 1934, VII серия, ч. 3, стор. 221.
7. С. Єфремов, Історія українського письменства, Київ, 1911, стор. 102.
8. «Записки Отдела Рукописей Всесоюзной Библиотеки им. Ленина», в. V, Москва, 1939, стор. 64-65.
9. І. Крип'якевич, До історії Українського Державного Архіву в XVII в. — ЗНТШ, т. 134-135, 1924, стор. 77.
10. А. Лазаревскій, Описание Старой Малороссіи, т. I, Київ, 1888, стор. 295.
11. В. Модзалевскій, Малоросійскій Родословникъ, т. II, К. 1910, стор. 449-450; т. III, К. 1912, стор. 184, 721.
12. О. Оглоблин, Григорій Покас та його «Описание о Малой Россіи» (1751) — «Науковий Збірник» УВАН у США, I, Нью-Йорк, 1952.
13. «Опис Новгородсіверського Намісництва (1779-1781)», Київ, 1931, стор. 190.
14. П. Пекарскій, Історія Императорской Академіи Наук, т. II, СПб, 1873, стор. 689-692.
15. Н. Петровъ, «Разговоръ Великороссіи съ Малороссіей». — «Историческій Вѣстникъ» 1881, май, «смѣсь», стор. 199-200 («замѣтки и поправки»).
16. Н. Петровъ, Разговоръ Великороссіи съ Малороссіей (литературный памятникъ второй половины XVIII вѣка). — «Киевская Старина», 1882, т. I, лютий, стор. 313-325 (розвідка), 325-365 (текст).
17. (Н. Петровъ), Дополненіе «Разговора Великороссіи съ Малороссіей». — «Киевская Старина», 1882, т. III, липень, стор. 137-148.
18. Н. Петровъ, Одинъ изъ предшественниковъ И. П. Котляревскаго въ украинской литературѣ XVIII вѣка. Афанасій Кирилловичъ Лобысевичъ. «Статьи по славяновѣдѣнію», в. I, СПб, 1904, стор. 58-59.
19. Н. Петровъ, Киевская искусственная литература XVII и XVIII вв., преимущественно драматическая. — «Труды Киевской Духовной Академіи», 1911, т. I, стор. 88-94.
20. В. Романовскій, Нариси з архівознавства, Харків, 1927, стор. 75-76.
21. «Списки Черниговских дворян 1783 года», Чернігів 1890, стор. 82-83, стор. 96, прим. 4.
22. И. Теличенко, Скорбный листъ истории архива Малоросійской Коллегии. — «Киевская Старина», 1889, II, стор. 452, 453.
23. Д. Толстой, Академическій университетъ въ XVIII стол. по рукописнымъ документамъ Архива Академіи Наукъ, СПб, 1885, стор. 51-56.
24. «Труды Черниговскаго Предварительнаго Комитета по устройству XIV Археологическаго Съѣзда», Ч., 1908, стор. 54, 55.

¹¹⁾ Остання згадка про нього в дворянських реєстрах Новгородсіверського намісництва стосується року 1790.

ГРИГОРІЙ ДОЛИНСЬКИЙ

Цікаві люди були серед Новгородсіверського українського громадянства 1780-1790-тих років! Ось перед нами постать старого «бунтаря» Григорія Долинського, незламна, як сувора готика його характерного автографу. Багато бачила, багато пережила на своєму довгому віку ця небуденна людина.

Григорій Карпович Долинський, внук «дворянина» гетьмана Івана Мазепи, згодом сотника Батуринаського (1713) і бунчукового товариша Якова Івановича Долинського (Сучченка) і син бунчукового товариша Карпа Долинського¹⁾, народився коло 1722 року. Службу почав року 1739 канцеляристом у Ніженській полковій канцелярії. Року 1741 вже був військовим канцеляристом (при Генеральній Військовій Канцелярії). Року 1745 він був другим, а з року 1754 першим ніженським полковим осавулом. Але головна служба Долинського проходила при гетьмані Кирилі Розумовському, бо він був «главный его сиятельства эконо́м» (1763). Року 1754 Долинський «посылан был от гетмана в Сѣчь Запорожскую к атаману кошовому по указной надобности». В 1755-1760 рр. він був «директор почт, учрежденных по контракту от Глухова до Кіева», «в якой повѣренности будучи, трудился всеприлежнѣйше, учреждая экономическіе порядки ко избереженію казенных денег, через что учинил прибыли Малороссійскому скарбу до 8 000 рублей». Року 1760 Долинський «при-

¹⁾ Помер 11. 6. 1727 р. в Астрахані від рани, одержаної під час Сулацького походу.

судствовал с подскарбіем генеральным в экспедиціи національнаго Батуринаскаго строенія». Наступного 1761 року він був призначений «к смотрѣнію и управленію коронными деревнями в полках Нѣжинском, Гадяцком и Переяславском». Року 1762 Долинський, виконуючи далі обов'язки «главного эконо́ма» при гетьмані, дістає чин бунчукового товариша. Нарешті, 1764 р. Долинський був «опредѣлен» підкоморієм Батуринаського повіту і на цій посаді був аж до 1779 року.

Року 1767 лівобережно-українське громадянство взяло участь у виборах до імперської Комісії для складання проєкту нового «Уложенія». Основне питання, яке хвилювало тоді широкі кола українського громадянства, — це була справа державно-правного становища України. Кращі представники українського громадянства були в рішучій опозиції до російської централістичної політики і одностайно вимагали відновлення гетьманату. Отож Ніжинське й Батуринаське шляхетство, яке зібралось 29 березня 1767 р. для виборів депутата до Законодавчої Комісії, ухвалило в своєму наказі просити про дозвіл обрати гетьмана. Лідером цього шляхетства був підкоморій Григорій Долинський.

Російський генерал-губернатор Лівобережної України, граф Петро Рум'янцев, ужив відповідних заходів, щоб вплинути на ніженських автономістів. Але ні зрада обраного депутатом ніженського земського судді Лаврентія Селецького, ні посилка до Ніжена довірених осіб Рум'янцева, бунчукового товариша Олександра Безбородька й секретаря Малоросійської Колегії, військового канцеляриста Петра Завадовського, які привезли якийсь «заготовленной и невѣдомо кѣм без согласія, совѣта и знанія всего общества сочиненный, новый наказ», складений, безперечно, за вказівками Рум'янцева, і примушували нові збори шляхетства його схвалити, чим «обратили в зло предмет, чтоб устраивать все ко благому для всѣх вообще и всякого особо при таком происхожденіи и замѣшательствѣ», — не

зламали українських патріотів. Шляхетство одногolosно ухвалило стояти при старому наказі і обрало, замість Селецького, що відмовився, нового депутата. Це був Григорій Долинський.

Стурбований і роздратований цим сміливим виступом шляхетства, Рум'янцев кинув на нього всі адміністративні перуни. Вибори Долинського були скасовані, на неслухняних виборців накладено чималий, як на той час, грошовий штраф (550 карбованців), а далі всі вони були «отр́шены» від своїх посад, які мали бути заміщені іншими особами, а звільнених наказано було «впредь к дѣлам не употреблять, что и во всей Малой Россіи опубликовано». Мало того, всі вони були віддані до військового або до цивільного суду, при чому їх було «сыскано из домов и помѣстей» до Глухова, де вони й були заарештовані.

Слідство й суд провадилися найбрутальнішим способом. Обвинуваченим спочатку робилися «разныя устраниенія и угрозы, яко то тюрмою, посаженіем на хлѣб и на воду и другія ругательства». Коли вони відмовилися визнати себе за винних і доводили, що суд над ними, ще й військовий, цілком незаконний, частина з них, найбільш стійкі, «взяты были под строжайшій караул, посажены на хлѣб и на воду», а дехто «посажен был в сотенную Глуховскую тюрьму между воров и бѣшеных людей». Обвинувачені були засуджені до жорстокої кари, дехто навіть до кари на горло, заміненої на довічне заслання. Вони були «закованы в кандалы и ведены были чрез город в Малороссійскую Коллегію, а оттуда отведены и посажены под строжайшій первого караул, с приказаніем караульному офицеру ни жен, ни дѣтей их, ниже с пищею кого либо к ним допускать». Зокрема Долинський був позбавлений усіх прав і засуджений на довічне ув'язнення.

Згодом російський уряд, мабуть, не без участі Рум'янцева, скасував цей жорстокий і безглуздий вирок і амнестував засуджених. Але ніженська демонстрація

гучною луною розійшлася по всій Україні. Не дивно, що копії заяви-протесту Долинського та його товаришів проти нелюдського поводження російської адміністрації з ними (годі й казати, що автором її був сам Долинський) знаходимо в різних рукописних збірниках другої половини й кінця XVIII століття.

Хоч Долинський дуже гідно тримався під час слідства й суду, «ніженська історія» не пошкодила його службовій кар'єрі. Він і далі продовжував виконувати обов'язки Батуринського підкоморія. Року 1771, «во время опасной болѣзни в Нѣжинѣ» (мова мовиться про чуму. — О. О.) він «в гражданском правительствѣ присутствовал до прекращения той болѣзни». Року 1779 Долинський одержав «чин» надвірного радника (в ранзі сухопутного підполковника), а в 1783-1784 рр. був членом Малоросійської Колегії (при чому «без жалованья, на своем коштѣ»). Року 1782 Долинський був «выбран депутатом с прочими к высочайшему двору (подяка за надання українському шляхетству прав російського дворянства. — О. О.) и был в той экспедици чрез пять мѣсяцев».

29 березня 1784 року Долинський був призначений головою I департаменту Новгородсіверського Верхнього Земського Суду. Року 1785 він дістав чин колезького радника, а 1787 р. був нагороджений орденом св. Володимира IV ступеня.

Року 1785 сенатори гр. Q. P. Воронцов і О. В. Нарішкін, що ревізували Новгородсіверську губернію, «записали ему (Долинському) за порядок и скорое отправленіе уголовных дѣл — похвалу». Недарма навіть старий (з ніженських виборів 1767 р.) противник Долинського, О. Безбородько, тоді вже впливовий вельможа в Петербурзі, дуже рекомендував (1787) його, бо він «лучше многих других» (урядовців), хоч при цьому Безбородько зазначав, що Долинський «уже... слышком стар».

І в урядових колах, і в громадськості Новгородсіверщини старий діяч посів дуже поважне місце. Вік, життєвий досвід, заслужена репутація людини національної думки й невідступного сумління, з одного боку, і високе службове становище, багатство, широкі й впливові родинні зв'язки, з другого боку, — все це, справді, висунуло Григорія Карповича на одне з перших місць у Новгородсіверському українському середовищі.

Долинському дістався добрий маєток від батька (і діда), який він аж ніяк не надщербив. Року 1783 за ним числилося 825 д. об. ст. Йому належали (1787) в Новгородсіверській губернії, Коропівського повіту в с. Пекареві (де він і жив) — 156 д., в с. Кнутах — 4 д., в с. Курені — 120 д., Кролевецького повіту, в хуторі при с. Мельні — 1 д., Чернігівської губернії, в Борзенському повіті, в с. Красилівці — 100 д., в с. Загорівці (Великій) — 13 д. та ще Лохвицького повіту, в с. Огульцах (Гольцах) — 85 д., разом 479 д. ч. ст. (отже, всього коло 1000 д. об. ст.). Окрім того, добрий маєток принесла Долинському його друга жінка (1766), Марфа Іванівна Лашкевич (донька бунчукового товариша Івана Семеновича Лашкевича і внучка Семена Тихоновича Тищенка-Лашкевича, Стародубівського війта), що першим шлюбом була одружена з Степаном Семеновичем Березовським, бунчуковим товаришем († 1761).

Григорій Карпович мав широкі родинні й особисті зв'язки і на Україні, і в Петербурзі. Близькі стосунки (а згодом навіть свояцтво²⁾) з гетьманом Кирилом Розумовським та його численною фамілією, приятелювання з родиною Сулим (б. полковник переяславський Семен Сулима та його сини, зокрема «малоросійський» генеральний суддя Яким Сулима), старе знайомство й свояцтво з Опанасом К. Лобисевичем³⁾ тощо — робили

²⁾ Через Гудовичів і через Лашкевичів.

³⁾ Дружина Г. К. Долинського — М. І. Долинська, народж. Лашкевич, була двоюрідна сестра тестя О. К. Лобисевича — М. В. Губчиця.

його відомим далеко за межами Новгородсіверщини. До цього спричинилися також сини Григорія Карповича: Іван (1746-1809), вихованець Кенігсберзького університету, таємний радник, віцепрезидент Комерц-Колегії (у Петербурзі) і член Російської Академії (1794); Яків, підполковник, згодом колезький радник, радник Новгородсіверської Палати Карного Суду (1791-1796), вихованець Кенігсберзького університету (1766); Петро, одружений з донькою генерального судді О. П. Дублянського⁴⁾, засідатель Новгородсіверського Верхнього Земського Суду (1782-1785), засідатель Новгородсіверського Совісного Суду (1790), Коропівський повітовий маршал (1791, 1793).

Цікаві стосунки Г. К. Долинського з фельдмаршалом гр. П. Рум'янцевим-Задунайським, який колись так суворо повівся з ніженськими «бунтарями». Згодом минуло було не тільки забуте — ніж ними встановилися дуже добрі взаємини. Про це, між іншим, свідчить лист Г. К. Долинського до Рум'янцева з 11 червня 1778 року, де він сповіщає фельдмаршала про наступне весілля свого сина Петра Григоровича і просить його «об'яцати йому милость підвищенням чина пожаловать для сего случаю совершить». Попри вислови звичайної урядової субординації та респекту і разом з тим попри почуття власної гідности, відчувається щира пошана до славного полководця: після всього, що колись було між ними, так міг писати Долинський тільки до дійсно порядної й доброзичливої людини.

Можна було б думати, що на старості літ колишній «бунтар» смирився і визнав новий порядок речей. До певної міри так воно й було. Вік, часті хвороби, нові умови життя — все це мусіло впливати на його погляди і особливо на його поведінку. Аджеж і до нього можна було б скерувати відомі слова правителя Чернігівсь-

⁴⁾ Вона була двоюрідна сестра генерал-аншефа Андрія Васильовича Гудовича, українського автономіста кінця XVIII ст.

кого намісництва, Андрія С. Милорадовича, до Григорія А. Полетики (1781): «Фамилія Ваша, ім'яніе, немолодыя лѣта да будут смягченіем патріотической горячности... Оставим дѣла, судьбою своею влекомыя».

І все ж маємо дані про те, що Г. Долинський таки не смирився. Коли новгородсіверське дворянство 1786-1787 р. готувалося до зустрічі імператриці Катерини II і витрачало на це чималі кошти, Григорій Карпович, один з небагатьох, відмовився взяти участь у цих витратах, посилаючися на свою нібито матеріальну «недостаточность». Досить згадати, що це писала людина, якій належало коло тисячі душ кріпаків, щоб зрозуміти політичний сенс цієї відмови. Крім того, це було дуже сміливо, бо всі дворяни Новгородсіверщини були попереджені, що «буде бы, над чаяніе, свышеписаных нарядов или в другом чем, до сего случая (готування до приїзду Катерини II. — О. О.) касающемся, кто из господ дворян ослушным или нерадивым оказался, таковой подвергает честь, жизнь и имѣніе свое опасности»⁵). А Г. К. Долинський до того ще був на державній службі. Отож гадаємо, що в Новгороді-Сіверському Г. Долинський, старий ніженський «протестант», належав до того кола українських патріотів, з якого вийшли «Історія Русов» та «Історія» А. Худорби — і де підготовлена була закордонна політична місія В. Капніста 1791 року.

Але літа брали своє. Року 1790, мабуть, через хворість, Г. К. Долинський не міг виконувати своїх обов'язків голови Верхнього Земського Суду і перебував у «домовом отпуску»⁶). Згодом стан здоров'я Долинського трохи покращав, і він повертається на службу, але вже в Чернігові, звідки йому, мабуть, ближче було

⁵) «План дворянских должностей во время шествія ея величества чрез губернію Новгород-Сѣверскую, в собраніи уѣздныхъ предводителей, учиненный ноябрю 6-го 1786 года», п. 11.

⁶) Того року його заступає тимчасово А. А. Рачинський, а р. 1791 на цю посаду був призначений П. Г. Іваненко (був до 1793 р.).

до свого маєтку (Курень). Якийсь час (1796) він був (у ранзі статського радника) головою Чернігівського Верхнього Земського Суду. На цій посаді він лишався, мабуть, до ліквідації намісництва.

Останні роки Г. Долинський був у відставці і жив у своєму маєтку. Він помер до 21. II. 1799 року⁷).

Так пройшло цікаве, мужнє й незламне життя славного українського патріота. Хто міг би думати, що одним з його нащадків буде російський реакційний міністер юстиції І. Г. Щегловітов (так само, як нащадками славнозвісного українського патріота Василя Лукашевича були відомі російські реакціонери Трепови):

«Славних прадідів великих
Правнуки погані!»

(Т. Шевченко)

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Київський Центральний Архів Стародавніх Актів, фонди:
 - а) Малоросійської Колегії, 1778 р.,
 - б) Новгородсіверського Намісницького Правління (ч. 280),
 - в) Малоросійського генерал-губернатора по Новгородсіверській губ.
2. «Архивъ князя Воронцова», кн. XIII, Москва, 1879.
3. А. Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссіи, том II, К. 1893, ст. 37-42, 146, 179, 245-246, 258, 301, 304.
4. Г. Максимовичъ, Выборы и указы въ Малороссіи въ Законодательную Комиссію 1767 года, Нѣжин, 1917, ст. 159-208.
5. Я. Марковичъ, Дневныя записки, т. II, Москва, 1859, ст. 410.
6. В. Модзалевскій, Малоросійскій Родословникъ, том I, Київ, 1908, ст. 428-429 і далі.
7. В. Мякотинъ, Къ исторіи Нѣжинскаго полка въ XVII-XVIII вв., СПБ., 1896, ст. 25-39.

⁷) Питання про час смерті Г. К. Долинського не зовсім ясне. Можливо, що він помер раніше. Бо Модзалевський каже, що І. Г. Долинський дістав, згідно з заповітом батька р. 1796, 30 тис. карб. («Родословник», I, 429). Неясно тільки, чи це сталося р. 1796 (отже Г. К. Долинський тоді помер), чи це дата укладення його тестаменту (25. I. 1796).

8. D. Oljančyn, Aus dem Kultur- und Geistesleben der Ukraine. «Kyrjos», 1937, Heft 4, S. 325.
9. Н. Петровъ, Описаніе Кіевскихъ рукописныхъ собраній, вип. III, Москва, 1904, ст. 186 (копія заяви «ніженців» у рукописному збірнику кінця XVIII ст., що належав митрополитові Київському Євгенієві Болховитинову).
10. «Списки Черниговскихъ дворянъ 1783 года», Чернігів, 1890, ст. 35.
11. «Сулимовскій Архивъ», К., 1884, ст. 100.
12. «Труды Черниговской Губернской Архивной Комиссії», вип. V, ст. 90.

4

ТИМОФІЙ КАЛИНСЬКИЙ

Боротьба за дворянські права лівобережно-українського шляхетства при кінці XVIII та на початку XIX стол. викликала велике пожвавлення діяльності місцевих «патріотів», як називало їх вдячне тогочасне громадянство. Імення Адріяна Чепи, Василя Полетики, Василя Чарниша, Романа Марковича, Михайла Милорадовича, Тимофія Калинського давно відомі в українській історіографії, як імення «добрых патріотов и ревностных защитников дворянских интересов». «Все это люди, — говорить глибокий і об'єктивний дослідник їхньої діяльності, Д. П. Міллер, — виховані своїм патріотизмом на вивченні прошлої життя Малоросії, усердно збирають літописи о Малой Росіи и всевозможные документы, относящиеся к истории края. На свои занятия дворянским вопросом они смотрят, как на подвиг, предпринятый во славу отечества. Маркович пишет свою записку о малороссійском дворянствѣ „от усердія к своим соотчичам“, Калинскій — „от безпристрастнаго к отечеству поревнованія“, Чепи — „по усердію и любви к нації“. „Как пріятно трудиться для славы и пользы отечества! — восклицает В. Полетика в письмѣ к А. Чепѣ. — Собственныя чувства наши, чувства, что мы в нуждѣ онаго не жили праздно, награждают нас за оныя и дают нам счастливѣйшее для смертных право на имя сынов отечества”».

Це було справді так, і глибоко несправедливими треба визнати закиди О. М. Лазаревського на адресу цих українських патріотів. Не власні інтереси, не вузько

станові змагання своєї кляси керували їх діяльністю та спрямовували її. Українські патріоти, здебільшого безперечні дворяни й великі дідичі, всю силу свого знання, таланту, поваги та активності віддають справі забезпечення дворянських прав для маси «малоросійського» шляхетства. Що ж примушувало їх так робити?

Відповідь на це вони дали самі — і це була б справді гідна відповідь на закид О. Лазаревського, якби він був їх сучасником. Може, найяскравіше висловив цю думку Т. Калинський у листі до полтавського губернського маршала М. Милорадовича. «Безпристрастное к отечеству поревнованіе, а паче и униженіе наших отечественных чинов, то и безгласнаго поощряет бытъ гласным, а потому и заставляет пророческим и апостольским духом говорить правду». «Пылая к отечеству любовію, не мог удержаться от плодородчивости, и чѣм бы только можно пособить, то все изыскивал и изыскивать буду для общей пользы, и славу своего, перед цѣлым свѣтом заслуженнаго народа до послѣдних сил моих защищать не перестану». «Рад умереть, защищая общія наши преимущества и свободу».

На превеликий жаль, українська історіографія в цьому питанні пішла не за Д. Міллером, а за О. Лазаревським. Українські історики-народники вважали просто за непристойне віддавати належне дворянським патріотам XVIII-XIX стол., а советська історіографія мала ще й специфічні, цілком зрозумілі підстави паплюжити старе українське шляхетство. Отож і залишилися ці українські патріоти скривдженими, головне через майже повну недослідженість їх життя та діяльності, їхніх творів тощо. За останнє півстоліття (після праць Міллера і Лазаревського) не з'явилася ніяка більш-менш солідна студія, їм присвячена; твори їх залишалися припадати пилом в архівах та рукописних збірках, а скільки ж їх загинуло за цей час, в умовах нашого лихоліття! Якщо трохи пощастило В. Полетиці або А. Чепі, то годі це сказати про Т. Ка-

линського. Харківський історик М. В. Горбань свого часу пообіцяв був виправити цю помилку нашої історіографії. «Про Т. Калинського я готую окремих нарис, — писав він 1926 р., — бо Т. Калинський — зовсім забута тепер постать — був одним із видатних громадських діячів початку XIX в., мав чудову збірку матеріалів до історії України, рукописів, його перу належить кілька праць (записок), що мають не абиякий інтерес». Чи пощастило Горбаневі виконати свій намір — невідомо. В кожному разі про цю його працю нічого не опубліковано. Наукові зацікавлення його пішли дещо в інший бік, а далі советська хуртовина перервала діяльність цього талановитого дослідника.

Дозволимо собі висловити ще одне міркування з приводу того, чому заповідженої розвідки Горбань не закінчив. Очевидячки, в його розпорядженні були лише харківські рукописні матеріали, в першу чергу та «Книга о дворянах», що нею користувався вже Д. Міллер і де є збірка листів Калинського до Милорадовича під заголовком «Переписка между патріотами сего края для общей пользы», і, може, ще якісь твори Калинського. Зате навряд чи Горбаневі були відомі біографічні матеріали про Калинського, що мирно лежали тоді в чернігівських архівах. А тим часом ці матеріали дають можливість з'ясувати те громадсько-культурне іоточення, в якому розгорнулася діяльність «патріотів», зокрема простежити ті впливи та зв'язки, що пов'язують українську громадсько-політичну думку передшевченківської доби з «новгородсіверцями» 1780-1790-тих років.

*

Постать Т. Калинського дуже цікава, і не абияка була його життєва дорога. З цього погляду важлива автобіографія Калинського 1782 року (отже охоплює вона лише першу половину його життя). Разом з офіційними документами про службу (формулярним списком) Калинського, вона дає досить докладні відомості

про його походження, молоді роки і початок службової кар'єри.

Тимофій Васильович Калинський (Калїнскій⁴) народився, мабуть, десь у першій половині 1740-вих років і був сином вольного. «Я, — пише Калинський у своїй автобіографії, — будучи із польського шляхетства, ревнуючи православному закону, оставяю мое отечество, в высокочестивую е. и. в. имперію вышел по самоохотному моему желанію в 1755 году и, приняв греческаго исповѣданія вѣру, избубучась в кїевских училищах російской и польской грамоты писать и читать, также и нѣкоторую часть рисовальнаго класса, вступил в службу е. и. в. 1771 г. з іюля мѣсяца в Стародубовской казачій полк». Отож Калинський походив з польської шляхти і був або католиком, або скоріше уніатом.

Офіційна генеалогія Калинських твердить, що «фамилія Калинских (герба Топор) происходит из древняго польского шляхетства и имѣла во владѣнїи своем жалованнїя королями польскими деревни в воеводствах Сандомирском, Витебском и Черниговском». Досить подивитися на перші покоління цієї генеалогії, щоб переконатися в тому, що автор її доволі штучно поєднав дані польських «гербаріюшів» про зовсім різні лінії (або й фамілії) Калинських, які, очевидно, були колись по всіх трьох (а, може, ще й інших) воеводствах польсько-литовської держави.

Родовід Калинських, складений, очевидно, не без участі самого Тимофія Васильовича (або його брата Михайла), називає батька їх, Василя Овсійовича, вольним Оршанським. Якщо це було справді так, то Т. Калинський походив з Білорусії, з воеводства Мстиславського, яке 1772 р., після першого розподілу Речі Посполитої, ввійшло до складу російської імперії. За біло-

⁴) Сам Калинський і офіційні документи про нього дають то українську (Калїнскій, Калїнскій), то російську (Калинскій), то навіть польонізовану (Калински) транскрипцію прізвища.

руське походження Т. Калинського може промовляти також звістка, внесена і до офіційної генеалогії, що дід його, «польський шляхтич» Овсій Кирилович Калинський, «находился при генерал-фельдмаршалѣ Бор. Петр. Шереметевѣ в секретных дѣлах государевых (тобто трохи чи не був звичайним шпигом. — О. О.), оказал вѣрность и усердіе, наипаче ж по полкам против неприятеля не щадил живота своего и, вмѣсто того, что он, Евсеѣй Калинскій, в Польшѣ оставил свое шляхетское помѣстье, в 1708 году пожалован землями».

А втім низка даних офіційної генеалогії Калинських викликає певні сумніви. До того ще впадає в око, що родовід, згадуючи про батька Тимофія, Василя, і брата Михайла, нічого не каже про самого Тимофія Васильовича. Отож, не відкидаючи можливості походження (чи перебування) антенатів Т. Калинського з Білорусії (до речі, оршанське походження Т. Калинського може пояснити його зв'язок з Стародубівщиною, а, крім того, оршани згадуються в списках студентів Київської Академії XVIII ст.), гадаємо все ж, що Тимофій Калинський походив з Правобережної України. Калинські (власне Каленські, Kalenscy, звідки, можливо, «Калїнскій») дуже часто фігурують в актах Овруцького повіту XVII-XVIII століть. Це була стара українська дрібна шляхта, що споконвіку сиділа на Овруцькому Поліссі. До кінця XVII в. вони були православні, пізніше, очевидно, перейшли на унію, а дехто, може, й покатоличився. Що Т. Калинський міг бути з овруцьких Каленських, за це промовляють деякі деталі з його біографії, а також те, що в усіх писаннях його не знаходимо жадних ознак польщизни (хоч польську мову він знав), що було б неминуче, коли б він походив з більш західних українських земель (або з Білорусії). Та чи не найбільше вказує на овруцьке походження Т. Калинського те, що він, видимо, добре знав цю околицю. У своєму «Мнѣнїи» 1805 р. він пише: «За владѣнїе польское бѣднїе шляхтичи уже именовались земляна-

ми, для того, что из одной земли служили, а людей за собой не имѣли... и таковых в Польшѣ и Вѣлороссіи столь много есть, что даже цѣльми селеніями или околицами живут, а особливо Овруцкій и Луцкій почти весь повѣт из них состоит; однако, как ни велико оных там число, но только из них рекрутчины и государственных податей и общественных повинностей никто не несет, хотя и чинов они не имѣют»²⁾).

Шукаючи вищої освіти, молодий Калинський дістався до Києва і тут, у Київській Академії, перейшов на православ'я. Тут він здобув не абияку освіту, яку пізніше поширив студіюванням літератури, передусім історичної. Цікаво також, що Калинський займався малюванням і, мабуть, поважно, про що свідчать його малюнки (пізнішого часу). Зокрема в бібліотеці Харківського університету (в рукописному відділі) переховувався альбом малюнків Т. Калинського, в тому числі славнозвісні Рігельманові «Изображенія малороссіян разных сословій».

Невідомо, що привело Калинського на Стародубівщину, але зв'язок з нею, як побачимо далі, був у нього серйозний і досить тривалий. Аджеж, віддавши данину тогочасній моді і прослуживши, а, вірніше, промандрувавши кілька років у Південній Україні, він, як тільки відкрито було Новгородсіверське намісництво, повертається туди, здобуває там посаду, одружується, влаштовує брата (Михайла) і, мабуть, до самого кінця існування намісництва живе в Новгороді-Сіверському, де й за-

²⁾ Взагалі Калинські згадуються в Київському воеводстві у XVIII столітті. Миколай Калинський був р. 1760 намісником гродського воеводства Київського (в Житомирі). Були Калинські (Калинські-Геліта) на Радомищині в кінці XVIII стол. (серед духовенства). Але Калинські були в XVII і XVIII стол. і на Чернігівщині. Ян Калинський, «возний генерал» Київського і Чернігівського воеводств, згадується в Чернігові року 1635. Року 1786 жив у Кролевецькому повіті Микола Павлович Калинський, одружений з Матроною Силич. Року 1784, в повіті Новоміському, згаданий син «умершого капитана Калѣнського».

писаний був до дворянських реєстрів Новгородсіверського повіту. Та й пізніша його діяльність, на початку XIX стол., перенесена до Чернігова, як центру нової губернії, до складу якої ввійшло і колишнє Новгородсіверське намісництво, по суті не виходила за межі його давніх новгородсіверських стосунків, інтересів та ідей.

Отже, від липня 1771 року Калинський — на службі в Стародубі «при полкової канцелярії у письменних дѣл» («служба», правда, «без всякого жалованья», принаймні з державної скарбниці), себто був полковим канцеляристом. Але це було недовго. Молода людина, Калинський піддається загальному захопленню лівобережного шляхетства південно-українськими перспективами, і 1776 року (1. VIII) він був призначений до Новоміргородської прикордонної митниці на посаду канцеляриста. Тут він був теж недовго, бо р. 1777 знаходимо його на Новоархангельській пограничній заставі «в унтер-цолнерской должности». Але вже 1778 р. (12. XI) він «перевелся... в штат Новороссійской Губернской Канцелярії, гдѣ и повышен регистраторским чином» (себто дістав рангу губерніяльного регістратора) (19. IX. 1779 р.). Розумна і освічена людина, Калинський, «как по таможни, так и в губернской канцелярії, сверх (своєї) должности, употреблялся по разным комиссиям».

Дуже цікаво, що в цей самий час (1779-1783) у Новоросійській губерніяльній канцелярії служив молодий Іван Котляревський, з яким, таким чином, Калинський був особисто знайомий.

Служба Калинського в Новоросійській губерніяльній канцелярії, що тоді містилася в Кременчуці, була на короткий час перервана призначенням його «в округ Цыбулевской в должность смотрительскую», де він і знаходився до кінця 1780 року, коли (23. XII) повернувся знову до губерніяльної канцелярії. Нарешті 10 березня 1781 року закінчилася служба Калинського в Новоросійській губернії, і він «по данному (йому) ате-

стату и пашепорту к продолженію по (його) желанію в другом мѣстѣ службы увольнен». 18. VIII. 1782 року Калинський звернувся до Новгородсіверського Намісницького Правління з проханням «о принятіи» його «к письменным дѣлам» при правлінні.

Прохання було задоволене, і Калинський переходить на службу до Новгорода-Сіверського. Але служба в намісницькому правлінні навряд чи задовольняла Калинського. До того ще й тут він служив «на собственном... иждивеніи». Отож року 1783 (17. IX) він проситься на вакантну тоді посаду протоколіста Новгородсіверської Дворянської Опіки. На жаль, не знаємо, чи вдалося це Калинському, якому, очевидно, хотілося бути ближче до документального багатства новгородсіверського шляхетства. Так чи інакше, він продовжує служити в Новгороді-Сіверському, де, очевидно, під той час і одружився з донькою значкового товариша Іллі Тамилівського, Ганною. Цей шлюб поріднив Калинського не тільки з місцевим патриціатом, але й з численними шляхетськими фаміліями Новгородсіверщини і перетворив його на новгородсіверського громадянина. В 1790 році колезький регістратор Тимофій Калинський згадується серед дворянства Новгородсіверського повіту. Він жив тоді в Новгороді-Сіверському, де, мабуть, і служив, мав родину (дружина і донька Олена, 2 років) і володів лише 2 «душами» кріпаків. У тих самих реєстрах 1790 року записаний рідний брат Т. Калинського — Михайло Васильович Калинський («Калѣнскій»), колезький протоколіст, одружений з донькою священика Ганною Андріївною Вороницькою.

Гадаємо, що освіта і родинні зв'язки забезпечили Калинському в новгородсіверському суспільстві поважніше місце, ніж на це дозволяло його скромне урядове становище. Нема нічого дивного, що він міг увійти до відомого кола українських патріотів у Новгороді-Сіверському. Майбутній чернігівський патріот початку XIX

стол., Калинський саме в Новгороді-Сіверському пройшов добру школу українського патріотизму.

Мабуть, у зв'язку з ліквідацією Новгородсіверського намісництва Калинський переходить на службу до Чернігова. На жаль, нам покищо невідомий хід його службової кар'єри тут. Одне є безперечним, що Калинський і тут недалеко пішов по урядовій ієрархії: він, здається, дослужився лише до титулярного радника, яким ми знаємо його на початку XIX століття. Але і в цій скромній ранзі, що, очевидно, відповідала якійсь другорядній посаді, Калинський — дуже поважна людина в чернігівських дворянських колах. Принаймні р. 1805 він виступає як депутат чернігівського дворянства, а в 1808 році до нього, як фахівця в цьому питанні, звертається полтавське дворянство в особі губерніяльного маршала М. Милорадовича, якому Калинський був відомий, як корисна людина («полезный человек»). Немає жадного сумніву, що не урядове становище, не особисті зв'язки, не маєтковий стан (Калинський, мабуть, так і не доробився якоїсь значнішої фортуни) висунули цю людину в перші лави лівобережно-українського дворянського суспільства і поставили в коло його ідеологів. Цим Калинський був зобов'язаний виключно собі, своїм знанням, своїй невтомній праці в царині історії українського шляхетства та його станових прав, нарешті, своєму палкому патріотизмові. Про це яскраво свідчать його твори: «Мнѣніе о малороссійских чинах и о их преимуществѣ, а равно и о разборѣ их доказательств о дворянствѣ по службѣ и чинам их для внесенія в Родословную дворянскую книгу и в какую именно оной часть» (1805 р.) і «Примѣчанія о малороссійском дворянствѣ» (1808 р.).

Ця сторона діяльності Калинського вже певною мірою з'ясована в науковій літературі (в розвідці Д. Міллера), і тому не будемо тут зупинятися на цьому спеціально, тим паче, що основні документи про це, насамперед записки Калинського та його листування, не

опубліковані в цілості і нині нам неприступні. Можна ще раз пошкодувати, що М. В. Горбань, який свого часу мав ці матеріали в своєму розпорядженні (вони знаходилися в бібліотеці Харківського університету), не спромігся їх опублікувати. Але деякі уривки, наведені в статті Міллера, дають достатнє уявлення і про основну концепцію Калинського, і про методу його наукової праці, і про його ерудицію. Отож кілька слів про це.

Насамперед вражає велика ерудиція Калинського в питаннях, пов'язаних з історією українського шляхетства. Він чудово знає відповідні документальні джерела. Литовський Статут, соймові конституції, гетьманські договори з московським урядом, сенатські укази — все це йому відоме. Більш того. Він знає й архівні матеріали, зокрема архів кол. Малоросійської Колегії (який на той час був перевезений до Чернігова), а також такі документи, як, напр., «Мнѣніе» міністра юстиції Г. Р. Державіна тощо. Очевидно, що Калинський був дуже добре обізнаний з літературою свого предмета, ба навіть у ширших питаннях історії Східної Європи (йому відомі праці Болтіна, Тредьяковського, Г. Міллера, «Синопис», «Краткое чиноположеніе Римской и Россійской Имперіи», «Исторія польскаго правительства», надрукована в Петербурзі 1760 року, та інші видання). Дозволимо собі висловити думку, що ніхто з сучасників Калинського, спільників його в справі захисту *дворянських інтересів України*, не розпоряджав такою силою джерел, як цей скромний урядовець.

І він справді майстерно орудує своїм документальним і літературним багатством. Правда, Д. Міллер закидає йому, що він «не всегда умѣл пользоваться, как слѣдует», своєю ерудицією і нерідко «залѣтал за хмари». Але це цілком природно. Бож Калинський писав не науковий трактат, а твір полемічний, що ставив перед собою певну практичну мету — пробити бюрократичний мур російського урядового ставлення (загалом негативного) до прав українського шляхетства і доби-

тися визнання дворянських прав за всією масою цього шляхетства навіть тоді, коли більша його частина по суті не мала права на ті права. За таких умов «залітати за хмари» було, звичайно, неминуче і тактично правильно.

Основна думка Калинського — це ідея споконвічності української шляхетської верстви і щільно пов'язана з нею ідея вищости українського шляхетства над російським дворянством. В цьому Калинський — безперечний учень і послідовник Новгородсіверського гуртка 1780-1790-тих років, а зокрема Г. Полетики з його дуже високою думкою про походження та права українського шляхетства. Для Калинського — так само, як і для його попередників — було ясно, що російські дворянські права принципово не тільки не більші за права українського шляхетства, а навіть деякою мірою (і то не тільки в царині політичних прав) звужують ці права. Як практичний висновок з цього, випливає думка про те, що все українське козацтво є «чин рыцарскій и стан шляхетскій»; отже не лише значкове товариство й сотенна старшина, а і вся маса козацтва має безперечне право на дворянство Російської імперії. Якщо так трактується рядове козацтво, то годі й казати, що старшина, на думку Калинського, була вища за російське офіцерство. Зокрема сотників Калинський дорівнював до російських воевод, а сотенну старшину — до «воеводских товарищей». Генеральна старшина — це російські вотчинники і думні бояри, а військові товариші — діти боярські. Ясна річ, що гетьман — не тільки генерал-фельдмаршал, а «как бы какой владѣтельный принц, и имя гетманов как существует, то болѣе тысячи лѣт будет: гетманы Дулеб и Вятко на свои имена цѣлыя области имѣли и к королю ближе других были». Тут, крізь оболонку легендарних оповідань про Дулеба та В'ятка, яскраво виринає притаманна XVII-XVIII століттям думка про те, що гетьман є голова держави, *суверен*, а не тільки во-

еначальник або урядовець (чи навіть намісник) імперського уряду. Ця яскрава державницька ідея також ріднить Калинського з новгородсіверськими патріотами 1780-1790-тих років.

Надзвичайно важлива — і для тієї практичної мети, що стояла перед Калинським та іншими патріотами, мабуть, вирішальна — була думка про те, що шляхетські права українського козацтва — це не лише певний *usus*, але й *leges*, до того ще поважної, кількасотлітньої давности. У своїй другій записці (для полтавського дворянства) «Примѣчанія о малороссійском дворянствѣ» Калинський чітко визначає «фундаментальныя основанія» українського шляхетства, насамперед привілеї польських королів, починаючи з привілеїв короля Сігізмунда-Августа 7. VI. 1563 і 5. VI. 1569 р. для Київської Землі, «которые и в вновъ сочиненный закон сего Края и Литовскаго княженія, книгу наз. Статут, внести на вѣчныя и потомственныя времена повелѣл». Гетьманські «статті», починаючи з Зборівської та Переяславської угод Богдана Хмельницького і грамоти царя Олексія Михайловича українській шляхті й козакам, «яко рыцарству», лише стверджували той правний стан, що створений був за польських часів і, повторювані у підтверджувальних грамотах усіх російських царів аж до Олександра I включно, на думку Калинського, цілковито доводять дворянські права українського шляхетства. Як практичний висновок, беручи на увагу і нові обставини, створені ліквідацією гетьманської держави, Калинський пропонує домогатися в російського уряду визнання дворянських прав для всіх без винятку осіб, що носили «малороссійскіе чины».

Такі основні думки, аргументація і практичні висновки Т. Калинського. «Пророческим и апостольским духом» (слова Калинського) надхнений, він висловлював серед лівобережно-українського суспільства початку XIX століття (і перед російським урядом) ідеї, виплекані в колах Новгородсіверського патріотичного гурт-

ка 1780-1790-тих років, з якого він і сам вийшов. Але значення Калинського — не лише в популяризації старих ідей українського автономізму, нехай навіть і в цьому спеціальному (хоч і дуже важливому та далекосяжному в своїх правно-політичних висновках) питанні. Він не лише дворянський трибун, він — і це найважливіше для нас — дослідник, який підводить широку документальну базу під основні соціально-політичні концепції і домагання українського шляхетства в кінці XVIII та на початку XIX століття. Дуже важливе те, що Калинський розпоряджав великим матеріалом практики дворянських комісій 1780-1790-тих років, зачерпнуним із чернігівських урядових та дворянських архівів. Отже до його послуг були такі матеріали, яких бракувало його попередникам, що обороняли станові права українського шляхетства, наприклад, Г. Полетиці. І разом з тим не слід зводити діяльність Калинського лише до ролі адвоката лівобережного шляхетства. Калинський — так само, як і його попередники та сучасники — дивився значно ширше на справу захисту станових прав українського дворянства і прекрасно розумів політичне значення своєї праці. Надсилаючи свої «Примѣчанія» полтавському губерніяльному маршалові М. Милорадовичу, Калинський писав: «Милостивому государю имѣю честь донести, что как я в оных (Примѣчаніях), может быть, и слишком откровенно писал и особливо в надеждѣ к нашему краю вашего патриотизма, оныя мои тетради не всякому давать читать, а паче списывать, и по сочиненіи вашего представленія мнѣ сіи тетради мои возвратить». Всупереч твердженню Д. Міллера вважаємо, що обережність Калинського була, звичайно, не зайва. Але найважливіше те, що Калинський, попри всю його імовірну лояльність до російського уряду, твердо стояв на ґрунті українського державництва, і під цим гаслом пройшла його діяльність — так само, як і інших українських патріотів того часу.

Нам хотілось би звернути увагу ще на один бік справи, дуже важливий для з'ясування того національно-громадського оточення, в якому розгорталася діяльність Калинського. Маємо на увазі певний зв'язок його записок з «Історією Русов». Деякі місця і в «Мнѣніи» і особливо в «Примѣчаніях» Калинського не лише ідеологічно співзвучні з «Історією Русов», але подекуди навіть текстуально подібні до неї. Напр., у «Мнѣніи» 1805 року Калинський, між іншим, пише: «В Малой Россіи есть и теперь много таких козаков, которые дѣйствительно из польскаго шляхетства, а в Зборовских пунктах заключено, чтоб козаки не иначе в Польшѣ признавались, как и самое шляхетство, тѣ самыя, которых гетман в компутѣ своего регимента будет имѣть». Це нагадує те місце в «Історії Русов», де подається (цілком вигаданий, правда) VI пакт Зборівської угоди 1649 року: «Козаки реестровые судом и послушеством повинны полкам и командам их, донелѣ же козакують и стоятъ в реестрах войсковых; а по выслушѣ ворочаются под право свое шляхетское и тому повиноватися учнутъ».

У «Примѣчаніях» Калинського згадується про те, що «король польскій Сигизмунд-Август 1563 года іюня 7 и 1569 года іюня 5 числ двѣ привилегіи для Кіевской земли издал и оными сей край пожаловал, которыя и в вновѣ сочиненный закон сего Края и Литовскаго Княженія, книгу, наз. Статут, внести на вѣчныя и потомственныя времена повелѣл». А в «Історії Русов» читаємо: «Король Сигизмунд-Август... изданною 1563 года, іюня 7 дня, привилегією, между прочим, узаконил: „Дозволяем рыцарству Литовскому и Рускому привилегіи прав и вольностей земских внести и вписать в новосочиняемый Статут... Король Сигизмунд-Август... в данной от себя 1569 года іюня 7 (варіант: 5) дня привилегіи так узаконил: „Землю Рускую и Княженіе Кіевское...„». Можна також зіставити «гетьмана Дулеба», згаданого у «Мнѣніи» Калинського, з «полков-

ником (правда, пізнішим — XV століття. — О. О.) Дулепою», що про нього оповідає «Історія Русов». Не маючи в руках повного тексту записок Калинського, не можемо робити дальших зіставлень, але гадаємо, що наведені паралелі не єдині. Незалежно від того, чи Калинський знав «Історію Русов», чи, вірніше, користувався з автором її якимсь спільним джерелом (зокрема, працями Г. Полетики), обидва вони були в багатьох питаннях однодумці, співники і, можливо, навіть особисто знайомі люди.

Нам покищо невідома дальша доля Калинського. Мабуть, незабаром старий діяч через свій вік зійшов зі сцени або навіть помер, бо після 1808 року його ім'я зникає з відомих нам тогочасних джерел. Але він був живою ланкою того могутнього ідейного ланцюга, що з'єднував новгородсіверських (і чернігівських) патріотів кінця XVIII століття з українськими автономістами 1820-тих років, які гуртувалися навколо Малоросійського Таємного Товариства і, хоч були передчасно розгромлені катастрофою декабристів 1825 року, встигли проте передати ідею українського національно-державного відродження поколінню 1840-вих років — могутній когорті Шевченка і кирило-методіївців, яка остаточно визволила українську національну ідею від ветхих уже риз шляхетської ідеології. І цікава постать Тимофія Калинського, цього виходця з чужого територіального (а, може, й національного) середовища, який проте не тільки зжився з своїм новим тереном та його громадянством, а навіть глибоко зріднився з ним і став речником його станових і державно-політичних інтересів та змагань, заслуговує на цілковите визнання і незрівняно більшу, ніж це було досі, увагу української історіографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Київський Центральний Архів Стародавніх Актів:
 - а) фонд Новгородсіверського Намісницького Правління (ч. 280), неописані справи, 1782 р.;
 - б) фонд Малоросійської Колегії (ч. 96), 1783, ч. 2633.
2. Гр. А. Бобринскій, Дворянскіе роды, внесенные въ Общій Гербовникъ Всероссійской имперіи, ч. II, СПб, 1890, ст. 451.
3. М. Горбань, «Записки о Малой Россіи» О. Шафонського. «Науковий збірник Історичної секції УАН за рік 1926», Київ, 1926, стор. 137-138 і прим.
4. А. Лазаревскій, Замѣчанія на историческія монографіи Д. П. Миллера о малорусскомъ дворянствѣ и о статутowychъ судахъ, Харків, 1898, стор. 26.
5. В. Лукомскій и В. Модзалевскій, Малороссійскій Гербовникъ, СПб, 1914, стор. 66.
6. Д. Миллеръ, Очерки изъ исторіи и юридическаго быта Старой Малороссіи. Превращеніе козацкой старшины въ дворянство, «Кіевская Старина», 1897, IV, стор. 10-36.
7. Гр. Г. Милорадовичъ, Родословная книга Черниговскаго дворянства, том II, СПб, 1901, ч. VI, стор. 77-78.
8. «Чтенія въ Имп. Московскомъ Обществѣ исторіи и древностей російскихъ», 1847, № 5; «Протоколы».

5

ВАСИЛЬ КАПНІСТ

I

«Друг Родины он был». — Ці правдиві слова з автобіографії Капніста найкраще і найглибше передають нащадкам всю суть цієї людини і громадсько-політичного діяча. Бо все життя Василя Капніста — з початку і до кінця — було присвячене надхненному служінню своїй батьківщині. Глибоко-поетична натура, тонкий лірик, закоханий у свою чудову і затишну Обухівку, якій він присвятив прекрасні строфи, — він не вагався ні хвилини гострою, пекучою сатирою бичувати російську централістичну політику, скеровану проти України, чи навіть кидати все, сім'ю, поезію, російських друзів, масток, впливове службове становище одного з перших дворян імперії і їхати за кордон, шукати там допомоги для своєї, уярмленої Москвою, батьківщини, наражуючися на небезпеку традиційного і облудного російського тавра «зрадника», на гоніння, на смерть. Глибоко самолюбна вдача, ображений своїми найкращими друзями, він, після багатолітньої ворожнечі, перший простягає їм дружню руку тоді, коли цього вимагали інтереси його батьківщини — її визволення або навіть найменше полегшення того важкого ярма, яке лягло на її страдницькі плечі. Відомий письменник, член Російської Академії і багатьох літературних товариств, інтимно своя людина в колі вищої петербурзької інтелігенції того часу, він, з походження напівгрек, напівукраїнець, завжди і скрізь — і в чужому ро-

сійському оточенні, і на закордонній чужині, і на батьківщині, де він прожив більшу частину свого життя — залишався українцем у найкращому, найглибшому розумінні цього слова — українським патріотом. Велич його імення пережила кілька поколінь і вічно залишиться на скрижалах нашої історії.

Капністи у XVIII стол. були нові люди на Україні. Традиційна генеалогія Капністів дуже заплутана. Вона каже, що Стомателло Петрович (?) Капніссіс, православний грек з острова Занте, що належав тоді Венеції, року 1702 дістав від дожа Альоїзо Моченіго графський титул Венеційської Республіки. Це, мабуть, так і було. Але далі починаються генеалогічні кунштштюки, які викликають цілком слушні сумніви дослідників. Бож Капністи хочуть довести, що той Петро Христофорович, який допомагав своїм загоном російському цареві Петрові I під час війни з турками (1710-1711) і після прутської поразки тікав до Росії¹⁾, був унук того Стомателла Капніссіса. Це була безперечна нісенітниця, сенс якої полягав хібащо в тому, щоб причепити безрідного (або худорідного) грека Петра Христофорівича до одноіменного венеційського нобіля. Так чи інакше, Петро Капніст був дід Василя Васильовича Капніста.

Син його, Василь Петрович Капніст, «ревнуя христіанському закону, оставя родителей своихъ домъ и все имѣніе въ Турецкой области», перейшов на бік Росії під Прутом р. 1711 і з того часу «служилъ въ польскихъ походахъ волонтеромъ въ партіяхъ и разъѣздахъ». Року 1726 рін був призначений полковим сотником Ізюмського слобідського полку. Він відзначився, як бойовий старшина, в Кримських походах 1736 і 1738 років, і 1737 був призначений полковником Миргородським, діставши там багаті маєтки. На початку 1750-тих років він став жертвою доносу, який обвинува-

¹⁾ Він помер у дорозі.

чував його в державній зраді супроти Росії і зокрема у змові і готуванні атентату проти імператриці Єлисавети, а також у різних зловживаннях під час командування Миргородським полком. Ця сенсаційна справа, що завдала багато лиха Капністові (він був усунутий з посади і заарештований), виявилася блефом. Року 1751 В. П. Капніст був реабілітований, нагороджений рідким серед української старшини російським чином бригадира і призначений командиром Слобідських полків. Він брав участь у Семилітній війні і 19. VIII. 1757 року впав у битві при Грос-Егерсдорфі, у Пруссії.

В. П. Капніст був одружений двічі: першим шлюбом з якоюсь грекинею Согден; другим — з Софією Андріівною Дунин-Борковською, донькою бунчукового товариша, що поріднило Капністів майже з усією вищою українською старшиною (Дунин-Борковські, Апостоли, Скоропадські, Лизогуби, Забіли, Бороздни, Домонтовичі, Танські, Томари, Галагани, Турковські, Марковичі, Дублянські, Гудовичі та інші) і ввело їх у коло української шляхетської аристократії.

Діти від обох шлюбів (6 синів і, здається, одна донька) утворили немов би дві окремі родини Капністів, дальша історія яких пішла різними шляхами. Грецька родина В. П. Капніста складалася з двох синів. Старший, Данило Васильович, що вчився у Київській Академії, помер до 1759 року. Другий син — Ананій Васильович був бунчуковим товаришем і помер до 1802 року.

Друга — українська — родина В. П. Капніста складалася з чотирьох синів. Старший з них, Микола Васильович, служив у гвардії, де мав чин прапорщика (1788), а згодом був на цивільній службі, де дістав чин надвірного радника (1802). Він був Кременчуцьким (1788) і Градизьким (1789) повітовим і Катеринославським губерніяльним (1795) маршалом шляхетства. Був одружений з донькою бунчукового товариша Маврою Григорівною Новицькою (першого подружжя — Тре-

бинською) і був живий ще року 1811. Третій син В. П. Капніста (від II шлюбу) — Андрій Васильович, гвардії підпоручник у відставці (1802), помер божевільним. Зате інші два сини В. П. Капніста, Петро і Василь, були дуже інтересні люди. Петро Васильович Капніст народився десь на початку 1750-тих років. З 1758 року він рахувався на військовій службі, яку покинув р. 1775 у чині гвардії прапорщика. Є відомості, що його відставка була викликана особистою сутичкою з усемогутнім тоді кн. Потьомкіним. Після відставки Петро Капніст виїздить за кордон, де перебуває (з перервами) понад 20 років. Він побував у Голляндії і Франції, де жив у 1789-1793 рр. і був свідком Великої французької революції. Згодом він жив в Англії, звідки вивіз дружину — англійку (Єлисавету Тимофіївну Гаусман). Він повернувся на батьківщину переконаним республіканцем і, власник 800 кріпаків (у Полтавській і Катеринославській губерніях), у своєму маєтку — с. Турбайцях (Хорольського повіту) завів «республіку». Це, звичайно, межувало з дивацтвом, але в основі цього лежали глибокі й щирі переконання республіканця-демократа. Петро Капніст помер 22. XI. 1826 року.

Іншої вдачі був його наймолодший брат, зв'язаний з ним багатолітньою дружбою і спільністю національно-політичних інтересів. Василь Васильович Капніст народився року 1756 в селі Обухівці, Сорочинської сотні, Миргородського полку. Він рано втратив батька, і його молоді роки пройшли в українському оточенні матері. Софія Андріївна Капніст, народжена Дуин-Борковська, була дуже інтересна людина. Це був справжній тип старої української жінки-матері, господині, патріотки. «Наша бабушка, — пише про неї донька В. В. Капніста, Софія Василівна Скалон, — оставшись вдовою, жила въ Обуховкѣ. Хотя она происходила изъ хорошей дворянской фамилии . . . , но была мало образована. Недостатокъ образования искупался въ ней природнымъ умомъ. Владѣя большимъ имѣниемъ му-

жа, состоявшимъ изъ 6 000 душъ въ разныхъ губерніяхъ Малороссіи, имѣниемъ неустроеннымъ и слѣдственно малоодоходнымъ, она, несмотря на это, употребляла всѣ средства, чтобы дать хорошее образование своимъ 4 сыновьямъ: Николаю, Петру, Андрею и Василю, помѣстя ихъ въ лучшей того времени Петербургскій пансіонъ». Вона зберегла і впорядкувала маєтки свого покійного чоловіка і залишила своїм дітям багату спадщину. Була щира українська патріотка, в кращому, старосвітському розумінні цього слова, вдягалася в українське національне вбрання, розмовляла виключно українською мовою і не любила дружини свого сина Василя тільки за те, що та була «московка». Саме вона посіяла в душах своїх синів зерна українського патріотизму, що згодом дали такі багаті плоди. Майже всі сини її були українські патріоти. Микола Васильович, дідич с. Манжелії, і вся його родина розмовляли звичайно українською мовою. На вимогу Петра Васильовича, священик с. Турбайців виголошував казання тільки українською мовою. А Василь Васильович, хоч і писав свої твори російською мовою і був відомий російський поет, посів визначне місце в історії боротьби українського народу за свою державну незалежність.

Отже освіту свою В. В. Капніст дістав у Петербурзькому пансіоні. Саме з того часу починаються його широкі й дружні зв'язки в колах російської інтелігенції, які він зберіг на все життя. Року 1771 Капніст вступає на службу капралом ляйб-гвардії Ізмайловського полку і того ж року дістає рангу підпрапорщика. На початку 1772 року він переходить сержантом до Преображенського полку, де року 1775 дістає рангу прапорщика. Але незабаром він виходить у відставку з чинном підпоручника гвардії і повертається на Україну.

Немає сумніву, що військова служба не припала до серця молодому Капністові. Він явно потрапив не на свою стежку. І відставка, очевидно, була тільки антрактом перед дальшими, широкими його підприємст-

тями. Капніст шукає нових шляхів — а знайти їх було йому, видимо, не так легко, тим паче, що в нього рано прокидається дух протесту проти встановленого «порядку», спочатку протесту стихійного, а згодом свідомої політичної боротьби проти російського централізму. З цього погляду дуже характерна справа, яка виникла р. 1776, ще коли Капніст був на службі. Того року «находящийся въ Малороссіи у покупки строевыхъ лошадей Псковскаго карабинернаго полку» підполковник Баранов подав своєму вищому начальству «челобитную», де він скаржився «на отставного гвардіи прапорщика Петра Капниста и гвардіи жъ Преображенскаго полку сержантовъ Василья и Андрея Капнистовъ же въ вызываніи ими его, Баранова, въ Малороссійскомъ городѣ Хоролѣ за напоминаніе имъ тѣмъ сержантамъ, для чего они осмѣливаются, въ противность имянного указа, ѣздить не въ позволенномъ экипажѣ, то-есть четвернею въ каретѣ и съ вершниками, и что на двухъ человѣкахъ была ливрея, выкладенная вмѣсто петлицъ бѣлымъ узкимъ галуномъ, — на поединокъ и въ разбросаніи пасквильныхъ ругательныхъ писемъ». Ображений підполковник просив об «учиненіи съ ними за что какъ законы и указы повелѣваютъ». І пішла писати губернія. Фельдмаршал кн. О. М. Голіцин вдався до Військової Колегії, та — до Малоросійської Колегії, яка в свою чергу доручила перевести слідство Миргородському судові. Цілком невинний епізод на весіллі в домі земського судді Миргородського повіту Семена Родзянка, який женив свого сина, бунчукового товариша Омеляна Родзянка, набрав би дуже прикрого характеру для молодих Капністів. Але слідство встановило, що Капністи (мова мовилася про Андрія та Василя Капністів, бо Петро, як відставний, не підлягав обмеженням), «будучи на сватбѣ, ѣздили верховыми лошадми, и на людяхъ ихъ ливрея была съ простого сѣраго сукна», а Військова Колегія, з свого боку, гостро зауважила амбіціозному підполковникові,

що в такій приватній справі йому «Военную Коллегию бесполезными переписками утруждать не надлежало». Так ця «кляузна» справа і закінчилася нічим.

Утворення лівобережно-українських намісництв відкрило перед молодим Капністом перспективи службової діяльності на Україні. Спочатку він шукає собі долі на цивільній службі. Мабуть, за допомогою своїх родичів — Дунин-Борковських, він 8. X. 1781 р. дістає посаду стряпчого в Чернігівському Верхньому Земському Суді. В січні наступного року 25-літній В. Капніст був обраний маршалом шляхетства свого рідного Миргородського повіту. Але, мабуть, тоді Капністові потрібна була служба для заробітку, і він шукає її в Петербурзі. Року 1782, в серпні, за допомогою О. Безбородька (можливо, Капністові тут став у пригоді його швагер М. О. Львов, друг Безбородька) він був призначений контролером Головного Поштового Управління, але і на цій посаді витримав неповний рік. У травні 1783 р. він знову подався до димісії і повернувся на Україну, бо він, як казав його приятель І. І. Хемніцер, «писать хочетъ, потому что, можетъ быть, онъ свое блаженство въ этомъ находитъ» (лист до М. О. Львова з 2. VII. 1783 р.).

II

Цей петербурзький період у житті В. Капніста мав не абияке значення для розвитку його літературної діяльності. Зокрема Капніст входить до того цікавого й важливого в історії російської літератури та громадської думки XVIII стол. кола літераторів, що гуртувалося навколо найвизначнішого з російських поетів того часу — Гаврила Романовича Державіна. Один з учасників цього літературного гуртка, відомий російський поет, байкар і державний діяч (був міністром

юстиції за Олександра I), Іван Іванович Дмитрієв, у своїх «Записках», пише: «Н. А. и Ф. П. Львовы²⁾, А. Н. Оленин³⁾, П. А. Вельяминов⁴⁾ составляли почти ежедневное общество Державина. Здѣсь же познакомился я съ Василиемъ Капнистомъ. Онъ по нѣскольку мѣсяцевъ проживалъ въ Петербургѣ, прїѣзжая изъ Малороссіи, его отчизны, и веселымъ остроуміемъ, вопреки меланхолическому тону стиховъ своихъ, оживлялъ нашу бесѣду».

До цього дружнього гурту належали ще: відомий байкар Іван Іванович Хемніцер (згодом, з 1782 р., російський генеральний консул у Смірні), поет-українець Іпполіт Федорович Богданович (1743-1803), урядовець Колегії Закордонних Справ, член Російської Академії, автор славнозвісної поеми «Душенька», літератор Олександр Васильович Храповицький (1749-1801), родом із смоленської шляхти, статс-секретар імператриці Катерини II і автор цікавого «Дневника» (1782-1793), давніше генерал-аудитор-лейтенант у штаті фельдмаршала гр. К. Розумовського (1772), старший брат В. В. Капніста — П. В. Капніст та інші. Це був хоч і невеличкий, але найвпливовіший осередок поступової російської літератури і громадської думки того часу, далекий і від соціально-політичного радикалізму радіщевського гуртка (зокрема «Собрания переводчиковъ» і «Общества для напечатанія переводовъ», а також «Вольнаго Общества любителей словесности, наукъ и художествъ» де брали участь також українці — К. І. Дараган, І. І. Бо-

²⁾ Миколай Олександрович Львов (1751-1803), член Російської Академії, письменник і поет, перекладач Анакреона і трактату Палладія, тонкий літературний критик, талановитий архітект і теоретик мистецтва, нарешті, геолог. Федір Петрович Львов († 1835), двоюрідний брат і зять М. О. Львова, письменник і поет.

³⁾ Олексій Миколайович Оленін, учений, літератор, аматор мистецтва і старовинностей, згодом директор Імператорської Публічної Бібліотеки в Петербурзі.

⁴⁾ Петро Лукович (у Дмитрієва неточно: П. А.) Вельямінов, поет.

гаєвський, І. Г. Долинський, І. Оп. Кованько тощо), хоч контакт між ними був (власне, між Радіщевим і Державіном, одним з небагатьох, кому Радіщев послав примірник свого «Путешествія изъ Петербурга въ Москву»), і від реакційности В. Рубана й tutti quanti. В цьому дружньому колі високо тримали прапор літератури і дивилися на неї, як на найвище служіння суспільству. Вони з огидою й обуренням ставилися до звичайної тоді моди на «підносну поезію», і недарма саме Капніст у своїй «Сатирѣ» затаврував відомого тоді петербурзького літератора, українця родом, В. Г. Рубана:

Но можно ли какимъ спасительнымъ закономъ
Принудить Рубова мириться съ Аполлономъ.
Не ставитъ на подрядъ за деньги гнусныхъ одъ
И рыломъ не мутитъ Кастальскихъ чистыхъ водъ?

В це коло В. Капніст увійшов і як відомий літератор, і як свояк М. Львова і (згодом) Державіна⁵⁾. Ще року 1774 Капніст, якому було тоді 18 років, написав свій перший твір, французькою мовою, «Ode à l'occasion de la paix conclue entre la Russie et la Porte Ottomane à Kaunardgi le 10 Juillet Anno 1774».

Та особливо відомим стало ім'я Капніста, коли 1780 р. була надрукована в «Санктпетербургскомъ Вѣстникѣ» його славнозвісна, дуже гостра «Сатира» («Сатира первая»⁶⁾). «Она, — згадує М. О. Дмитрієв, — возбудила негодование на сочинителя за личности» (Капніст бичує

⁵⁾ В. Капніст був одружений з Олександрою Олексіївною Дьяковою (нар. 1759, жива 1830), донькою бригадира О. Оп. Дьякова (1721-1791), сестри якої, Марія (йї Хемніцер присвятив свої байки) була одружена з М. О. Львовим, а Дарія р. 1795 стала дружиною Г. Р. Державіна, після смерті його першої дружини Катерини Яковлівни (народж. Бастидон). Четверта сестра, Катерина Олексіївна була за гр. І. М. Стенбок-Фермором.

⁶⁾ Була передрукована в «Собесѣдникѣ Любителей Россійской Словесности», 1783, ч. 5. Згодом автор перейменував її на «Сатиру первую и послѣднюю».

в ній реакційних, здебільшого нездарних російських літераторів того часу), після чого Капніст «закаявся писати сатири». В державінському літературному гуртку Капніст займав особливе місце. Цілком слушно пише знавець Державіна і редактор академічного видання його творів, акад. Я. К. Грот: «Капнисть, не обладая такимъ самобытнымъ талантомъ, какъ Державинъ, . . . далеко превосходилъ его въ свѣтскомъ образованіи, въ знаніи теоріи искусствъ, въ версификаціи и даже въ правильности русскаго языка, хотя и не могъ, въ употребленіи его, освободиться отъ слѣдовъ своего мало-россійскаго происхожденія даже на письмѣ». Між іншим, Капніст, разом з І. І. Дмитрієвим, брав участь у редагуванні творів Державіна. Людина високої культури, знайомий з античними мовами і великий прихильник класицизму, Капніст вніс чимало нового і в російську літературну мову, і в ідейний арсенал російської літератури. Він був одним з тих культурних українців, які так багато зробили в XVIII-XIX стол. для розвитку російської літературної мови або, власне кажучи, мови української шляхетської інтелігенції того часу, і в цьому він поступався тільки перед Гоголем. Ще важливіше було те, що Капніст вніс у російську літературу кращі традиції української бароккової літератури, зокрема ідеї Г. С. Сковороди (див. нижче). А втім це питання, що вимагають спеціального дослідження.

Може, найважливіше, що вносив Капніст не тільки до державінського гуртка, але і до всієї тогочасної російської літератури, — це високий дух демократизму, традиційного українського козацького демократизму і палкий протест проти всякого поневолення — і національного, і соціального, і морального. Це добре відчували сучасники і передусім друзі Капніста. Не дарма ж писав колись Храповицький:

«Умъ пылокъ у тебя, пріятенъ слогъ и чистъ;
Зачѣмъ не пишешь ты, любезный мой Капнисть?»

Обрання в члени Російської Академії (1785 р.) було тільки прилюдним визнанням великих літературних заслуг молодого Капніста.

Можна думати, що петербурзькі російські зв'язки Капніста були ширші і виходили за межі державінського гуртка. Він, безперечно, близький був до масонських кіл, хоча масонські зв'язки Капніста (він сам був масоном) нам, на жаль, ближче невідомі. Він був зв'язаний також з музичними колами Петербургу, зокрема з композитором Сарті, з Яном Прачем, одним з перших збирачів та гармонізаторів українських мелодій, а також з композитором Дмитром Бортиянським і музикою Василем Трутовським. Є підстави думати про тодішнє (пізніше вони були знайомі по «Бесѣдѣ любителей російскаго слова») знайомство Капніста з добрим знайомим Державіна — Олексієм Івановичем Мусін-Пушкіном, згодом графом, обер-прокурором Св. Синоду і президентом Академії Мистецтв, великим аматором, знавцем та видавцем російських і українських старовинностей, що мав близькі зв'язки з українськими культурними діячами того часу. Нарешті, Капніст був «вхож» до багатьох домів столичного «вищого світу» (гр. О. А. Безбородько, гр. О. Р. Воронцов, кн. О. А. Вяземський, Л. О. Нарішкін тощо). Не кажемо вже про широкі знайомства Капніста серед столичної молоді, особливо гвардійської.

III

Початок 1780-тих років — це був справді критичний момент у житті Капніста. Перед ним відкривався утворений шлях відомого російського літератора, одного з найповажніших представників тогочасного петербурзького культурного світу. Але не цього прагнула українська душа Капніста. Вдумлива і щира людина, пал-

кий патріот, він відчував своїм молодим серцем, де корінь зла, яке переживала тоді його улюблена батьківщина. Широке петербурзьке життя і дружні взаємини з багатьма представниками російського вищого суспільства не могли закрити від нього всіх язв російського централізму. Він надто добре знав Петербург — і дуже любив свою Україну, радів з її радощів і болів її стражданнями. Поет-патріот мусів сказати своє віще слово. І написана на початку 1780-тих років «Ода на рабство» пролунала могутнім і гнівним протестом молодого українського громадянина проти російської централістичної політики на Україні.

«Ода на рабство» В. Капніста має спеціальну літературу. Як відомо, традиційна версія, встановлена в історії російської літератури і громадської думки, звідки вона перейшла до широкого вжитку популярних видань, вважає, що «Оду на рабство» Капніст написав з нагоди указу Катерини II від 3. V. 1783 р. про заборону вільного переходу посполитих, себто про закріплення селян на Лівобережній Україні. Ця версія прийнята була і в українській науковій та популярній літературі. Цим самим питання про цей твір вважалося розв'язаним, і дослідники фактично втратили до нього інтерес. Але останніми часами (1941 р.) в чужоземній (німецькій) науковій літературі піднесено цілком іншу думку про походження і політичний сенс цього твору. Георг Закке (Sacke) у своїй невеличкій розвідці «V. V. Kapnist und seine Ode „Na rabstwo“» доводить, що ця ода написана Капністом, як протест проти скасування державної автономії України російським урядом. Досить перечитати твір Капніста, щоб переконатися, що це справді так. Уже початок оди не залишає жадного сумніву, про що йде мова:

Отчизны моея любезной
Порабощенье воспою —

пише поет, рука якого «отягчена желѣзныхъ бременемъ цѣпей» (це досить дивно звучало б в устах власника кількох сот «душ», закріпачених для нього тим самим указом Катерини II). Поет малює страшну картину уярмлення своєї батьківщини:

Куда ни обрашу зѣницу,
Омытую потокомъ слезъ,
Вездѣ, какъ скорбную вдовицу,
Я зрю мою отчизну днесъ:
Исчезли сельскія утѣхи,
Игрива рѣзвость, пляски, смѣхи;
Веселыхъ пѣсенъ гласъ утихъ;
Златыя нивы сиротѣютъ;
Поля, лѣса, луга пустѣютъ;
Какъ туча, скорбь легла на нихъ.
Вездѣ, гдѣ кущи, села, грады
Хранилъ отъ бѣды свободы щитъ,
Тамъ тверды зиждетъ власть ограды
И вольность узами тѣснитъ.
Гдѣ благо, счастье народно
Со всѣхъ сторонъ текли свободно,
Тамъ рабство ихъ отгонитъ прочь.
Увы! Судьбѣ угодно было,
Одно чтобъ слово превратило
Нашъ ясный день во мрачну ночь.

Справедливо зазначено було, що вже сама згадка про «грады» цілком заперечує традиційну версію про походження і сенс «Оды на рабство». Але далі поет, хоч дещо в завуальованій формі, подає широку й сумну картину пригнічення України:

Воззрите вы на тѣ народы,
Гдѣ рабство тяготитъ людей;
Гдѣ нѣтъ любезныя свободы,
И раздается звукъ цѣпей:

Тамъ къ бѣдству смертныя рожденны,
Къ уничиженю осужденны,
Несчастій полну чашу пьютъ;
Подъ игомъ тяжкія державы
Потоками льютъ потъ кровавий
И зляе смерти жизнь влекутъ.

З особливою силою поет малює ставлення широких верств українського суспільства до російського панування. Це ж його земляки:

Насилія властей страшатся;
Потупя взоръ, должны стенать;
Поднявъ главу, воззрѣтъ бояться
На жезлъ, готовый ихъ карать.
Въ веригахъ рабства унывають;
Низвергнуть ига не дерзають,
Обременяющаго ихъ;
Отъ страха казни цѣпенѣють,
И мыслію насилу смѣють
Роптать противъ оковъ своихъ.

Це справжня картина політичних настроїв серед українського суспільства початку 1780-тих років. Навіть там, де поет, в дусі того часу, покладає надії на «доброту» цариці, він не забуває додати новий штрих до попередніх скарг на гірку долю своєї батьківщини:

Когда спасительной рукой
Веригъ постыдныхъ сложишь бремя
Съ отчизны моея драгой,
Тогда, о лестно упованье!
Прервется въ тѣхъ краяхъ стенанье,
Гдѣ въ первый разъ узрѣлъ я свѣтъ.
Тамъ, вмѣсто воплей и стенаній,
Раздастся шумъ рукоплесканій,
И съ счастьемъ вольность процвѣтетъ.

Проте зміст цього твору Капніста, безперечно, ширший, ніж думає Г. Закке. Надто вже примітивні і непереконливі його міркування, що Капніст, як «Gutsbesitzer» і «Edelmann», не міг протестувати проти покріпачення українського селянства. Аджеж не слід випускати з ока, що з погляду кожного українського патріота — чи то був дідич, чи ні — формальне встановлення кріпацтва на Україні, зроблене указом російського уряду 3. V. 1783 р., було втручанням чужої влади у внутрішні справи України, отже новим порушенням її суверенних прав. Ця концепція зберегалася на Лівобережжі дуже довго. Ще 1831 р. військовий губернатор Лівобережної України кн. М. Г. Репнін, щільно зв'язаний з українськими автономістичними колами, писав імператорові Миколі I: «Въ 1783 г. малоросійскіе земледѣльцы порабощены были происками тогдашнихъ царедворцевъ, клеветовъ ихъ и нѣкоторыхъ малоросійскихъ старшинъ, пожертвовавшихъ счастьемъ родины для собственной корысти». В самій «Одѣ на рабство» яскраво переплітаються два мотиви: протест проти політичного поневолення всієї України і протест патріота-народолюбця проти нового ярма, покладеного російським урядом на українські народні маси.

Нарешті, маємо чимало даних про те, що Капніст близько стояв до демократичної думки того часу. Недарма в російській науковій літературі було вказано на близьку спорідненість «Оды на рабство» Капніста з відомою одою «Вольность» Радіщева. В. Семенніков, який спеціально досліджував це питання, пише, що «в оде Радіщева... замечается несомненное литературное соответствие с „Одой на рабство“ Капниста, написанною в 1783 году». — «Совпадение оды Капниста с одой „Вольность“, — продовжує Семенніков — обнаруживается в нескольких отдельных мотивах». — «Эти сопоставления, — пише він далі, — указывают на несомненное соответствие отдельных мест этих двух од.

Но Радищев ли повлиял на Капниста или обратно — мы решить не беремся; так как точная дата оды „Вольность” неизвестна (вона датується звичайно 1781-1782 рр. — О. О.), то хронология допускает и то, и другое предположение». Російський дослідник все ж думає, що «более вероятным... представлялось бы воздействие Радищева на Капниста, так как ода „Вольность” гораздо сильнее по своему политическому пафосу». Залишаючи цей останній мотив, як зовсім непереконливий, на боці, ми повинні зауважити таке. Між двома творами є велика принципова відмінність. Радищев протестує лише проти соціально-політичного гніту, і то в загальнолюдському масштабі. Капніст виступає, як речник країни, уявленої іншою країною, з протестом передусім національно-політичного характеру, хоч і в ньому виразно бринять соціальні мотиви. Решта залежить від поетичного таланту обох авторів, сили їх громадського патосу тощо. На нашу думку, твір Радищева був саме відповіддю на «Оду на рабство» Капніста. Ми також не вважаємо безперечною традиційну дату 1783 року. Навпаки, є підстави думати, що «Ода на рабство» була написана трохи раніше. На це є натяк у самому творі. Там, де поет згадує, що

Стенящій въ узахъ Твой народъ
Съ восторгомъ днесъ онъ торжествуетъ
Твой громкій на престолъ восходъ, —

він, мабуть, має на увазі 20-ліття царювання Катерини II, яке припало саме на літо 1782 р., отже задовго до видання указу 3. V. 1783 р. Якщо це так, то можна зрозуміти і основний привід до написання цього твору. Саме в 1781-82 рр. російський уряд зламав останні інституції державного устрою Гетьманщини, де, замість старих полків і сотень, встановлено було російського типу намісництва, які зруйнували стару адміністративну єдність державної території України-Геть-

манщини та її традиційний козацький адміністративно-політичний устрій. Передбачалися дальші реформи в тому ж напрямку — російського державного централізму. Капніст був безпосереднім свідком цих подій. За таких умов протест Капніста, висловлений в його творі, був цілком зрозумілий. Що це справді було так і що «Ода на рабство» була викликана передусім російськими централістичними реформами на Україні 1780-тих років, видно з того, що згодом, 1791 року, українські автономісти, протестуючи через того ж таки В. Капніста на міжнародньому форумі проти російської тиранії, вбачали її зокрема в губерніяльній реформі 1781-1782 років⁷⁾.

Протест Капніста набирає особливої сили і стає небезпечним і для твору, і для самого автора. Недарма ж був так наляканий приятель Капніста, Державін, коли 1786 р. виникла думка про видання «Оды на рабство» і піднесення її імператриці. Воно справді було б, як казав Державін, «съ здравымъ разсудкомъ несходно». «Ода на рабство» вперше побачила світ лише 1806 р., за іншої епохи, але не могла ввійти до повної збірки творів Капніста 1849 р.

Був ще один цікавий момент, спільний і для Радищева, і для Капніста. Як відомо, «Вольность» Радищева була написана у зв'язку з подіями великої американської революції 1776 року. Треба пошкодувати, що досі українські дослідники не звертали уваги на проблему впливу американської революції на розвиток української національно-визвольної думки і руху кінця XVIII стол. Аджеж ідеї і гасла американських патріотів XVIII в. були надзвичайно близькі українським автономістам того часу, ближчі навіть, ніж ідеї великої французь-

⁷⁾ Недарма ж оповідали в Польщі (р. 1791), що серед київських, кременчуцьких і переяславських міщан, в наслідок російських реформ 1780-тих рр., лунали голоси про те, що лишається тільки одне: покинути рідні міста і податися до польської України.

кої революції 1789 року. Можливо, що в лавах американських інсургентів бились і українські волонтери, імення яких загубилися в проваллях історичного забуття. Маємо підстави думати, що образ визволення Сполучених Штатів Північної Америки з-під англійської влади стояв і перед духовим зором Капніста. Недарма він казав родичам, що, якби йому не дісталась Обухівка, він «рѣшительно оставилъ бы отечество, переселившись въ Америку». Це зайвий раз рекомендує В. Капніста, як глибоко переконаного демократа, і саме з цих позицій він виступав в «Оді на рабство» проти російського ярма на Україні. Цікавий також другий твір громадської лірики Капніста — його «Ода на истребленіе въ Россіи званія раба Екатериною II» року 1786⁸⁾. В обох випадках це був протест не шляхтича, не дідича, а передусім щирого гуманіста, і з цього погляду «Ода на рабство» Капніста, попри її неминуче царесластво, була ідейним попередником національно-визвольної поезії Т. Шевченка. Цілком мав рацію М. Драгоманов, який казав, що «першим проявом того демократизму (на Україні — О. О.) треба признати „Оду на рабство“ В. В. Капніста». Так зрозуміло твір і його сучасники (згодом це розуміння затуманилось і стало однобічно-тенденційним), і прозва «Васька Пугачов», під якою Капніст був відомий в інтимному колі російських друзів (1787 р.), дісталася йому недарма.

IV

1780-ті роки — це, безперечно, один з найцікавіших періодів у житті В. В. Капніста. Це — роки форму-

⁸⁾ Написана з нагоди указу Катерини II р. 1786 про заборону підписуватися «раб» у зверненнях до верховної влади (треба було вживати терміну «вѣрноподанный»). Твір Капніста був надрукований того ж року в «Новыхъ Ежемѣсячныхъ Сочиненіяхъ», ч. XV.

вання його філософського світогляду, роки оформлення його громадсько-політичної ідеології, роки великої і напруженої праці над самим собою. На жаль, ми взагалі мало знаємо про внутрішнє життя цієї небуденної людини. Деяке світло проливають хібащо літературні твори Капніста, а також листування (власне, його уламки) з найближчим його серцю другом — Гаврилом Державіном. Що єднало цих двох людей, таких різних і віком, і службовим станом, а найголовніше — національністю? Державін був значно старший за Капніста, службове становище посідав незрівняно вище (він був тоді губернатором, а незабаром став сенатором, що швидким кроком простував до вищих ступенів державної ієрархії, яку він закінчив міністром юстиції за Олександра I, — а Капніст перебував у відставці, з скромною рангою спочатку підпоручника гвардії, а потім надвірного радника), належав до п а н і в н о ї нації і зовсім не співчував українським прагненням свого друга. Він, нарешті, не був таким вільнодумцем, як «пылкій умомъ» «любезный другъ» «Васенька» Капніст. Правда, Державін був щирою, одвертою аж до різкості людиною, що мала власні погляди і мужність не критися з ними: він справді «истину царямъ съ улыбкой говорилъ», і його улюбленій «Фелиць» (Катерині II) не раз доводилося слухати від свого найкращого поета і щирого прихильника досить прикрі істини. Літературознавці і досі недооцінюють громадської лірики цього видатного російського поета. Безперечно, це, як і взагалі спільне служіння музам, зближало цих двох визначних людей — українця і росіянина. Їх об'єднували спільні літературні смаки⁹⁾, спільне розуміння поезії — і як «приємної лімонади» (серед важкої спеки й задухи!), і як гострого бича проти різних пороків суспільства, хоч в українського поета бич сатири

⁹⁾ Хоч проф. Д. Чижевський слушно називає Капніста «ліриком по державінського часу», підкреслюючи, що «його симпатії належали колу Карамзіна».

був куди дошкульніший і невблаганніший: Державін ніколи не дійшов би до «Оди на рабство», тим паче «Ябеды». Зближення їхнє було згодом посилене близькими родинними узами: вони були одружені з рідними сестрами Дьяковими — і тісній дружбі сестер відповідала дружба їх чоловіків.

Дружба з Державіном займала особливо велике місце в житті Капніста 1780-тих років. «Какъ бы я полетѣлъ къ Вамъ, ежели бъ были крылья! — писав Капніст Державіним (до Тамбова) з Обухівки 20. VII. 1786 року. — А то нѣтъ, привязанъ къ дому и женой, и дѣтьми, и економіей, и должностью, и дѣлами. Сколько цѣпей! Но, право, думаю, что нетерпѣніе мое всѣхъ ихъ разорветъ и понесетъ меня къ вамъ на воскресыляхъ кибиточныхъ. Понесусь... тебя обнять, переобнять, дорогой губернаторъ!»¹⁰⁾ Видно, что я объ васъ съ великимъ рвеніемъ думаю, что часто вижу васъ во снѣ... Безъ васъ, я чувствую, мнѣ не можно быть совершенно счастливымъ». «Ганюшка» й «Катенька», перші діти Капніста, були названі на честь подружжя Державіних.

Дуже дружній тон знаходимо і в листах Державіна до Капніста того періоду. 29. IV. 1785 р. Державін писав другові (з Петрозаводську): «Васенька, любезный мой другъ, — Христось Воскресъ! Пишу все коротко, для того что пуститься къ тебѣ писать пространно, то мысль за мыслью, чувства за чувствами слѣдуютъ... Дожидаюсь нетерпѣливо, какъ самъ пріѣдешь; тогда душу къ тебѣ съ словами выпущу и напою тебя моимъ открытымъ сердцемъ... Пріѣзжай, пожалуй, мой другъ, дай на себя наглядѣться». «Милые наши Копиньки» — звичайний вислів у листах подружжя Державіних до Капністів. Найкращий біограф Державіна, Грот, стверджує, що «самыя дружескія чувства Державинъ питаль, повидимому, къ Капнисту».

¹⁰⁾ Державін був тоді губернатором у Тамбові.

Яким теплим подихом ніжної дружби віє досі від листів Капніста до Державіна! Так, багато чого різнило цих людей, і все ж їх тягло одного до одного. Капніст більше сердечного вогню вкладав у цю дружбу. Ось глибоко зворушливі рядки його листа до Державіна від 10. V. 1789 р. з Обухівки, де він висловлює співчуття з приводу різних лих, що спіткали його друга: «Умирающіе тогда около меня сыны мои не занимали всей моей души: она была исполнена скорбью о васъ, скорбію, свойственною той дружбѣ, которою я съ вами связанъ и которая составляетъ великую часть моего благоденствія. Безсилень помогать, мнѣ оставалось лишь сострадать съ вами. Нѣсколько разъ принимался писать къ вамъ; перо падало изъ рукъ; печаль моя не находила словъ».

Куди холодніша, куди розсудливіша дружба Державіна, який, зрештою, дуже любив свого «любезнаго друга Васеньку», хоч не пропускав жодної нагоди, щоб не «пожурить» його за те, за се, а той просто, бувало, мокрим рядном напнути. Ось що писав Державін своєму приятелеві 31. XII. 1789 р. у відповідь на його, до речі, справедливу критику (якої Державін взагалі не терпів) оди Державіна «Фелица»: «Скажу откровенно мои мысли о твоихъ стихахъ „Отвѣтъ Рафаэла пѣвцу Фелицы“ (або, як жартівливо називав Капніст свій твір, посилаючи його Державіну: «Рапортъ лейбъ-автору отъ екатеринославскихъ музъ трубчиста Василья Капниста». — О. О.): ежели они у васъ, въ Малороссіи, хороши, то у насъ, въ Россіи, весьма плоховаты... Нѣтъ ни правильного языка, ни просодии, слѣдовательно и чистоты. Читая ихъ, должно бормотать по-тарабарски и разногласица въ музыкѣ деретъ уши. Мысли низки, какъ то, что не изъ чего сдѣлать рамъ на картину, ибо я не къ столяру, но къ живописцу просьбою моею относился. Изображенія смѣшны и отвратительны, какъ то, что на туловище одной богинѣ голову приставляешь другой, и съ поясомъ лѣзешь

подъ подоль къ той героинѣ, которую самъ хвалишь. Похвалы ей грубы, ибо всякъ видитъ суцую въ нихъ ложь, что она о благѣ и спокойствіи всѣхъ царствъ земныхъ не печется, когда воюющихъ противъ ея поражаетъ. Шутки не забавны, а язвительны... Ежели ты хочешь впередъ писать прямо по-русски, то прїѣзжай къ твоимъ друзьямъ (себто до Петербургу. — О. О.) и совѣтуй съ ними, или оставляй, что напишешь, про твоихъ земляковъ; а безъ того не токмо читать или печатать, любя твою славу, стиховъ твоихъ, но и принимать ихъ не будемъ; ибо, кромѣ твоей оды Надежды и сатиры, здѣсь при твоихъ друзьяхъ написанныхъ, послѣдующія твои сочиненія никакого уваженія не заслуживаютъ. Ежели таковыми стихами подаришь ты потомство, то и въ самомъ дѣлѣ прослышешь парнасскимъ трубочистомъ, который хотѣлъ чистить стихи другихъ, а самъ нечистотою своихъ былъ замаранъ. Сіе не я одинъ, но и всѣ, прочтя твои присланные сюды стихи, сказали; и я ихъ рѣчи лишь положилъ на бумагу съ таковою же искренностію, съ каковою есмь навсегда». «Истинный твой и по конецъ жизни преданный другъ» (підпис Державіна в листі до Капніста) був занадто холодний, а до кінця життя обом було ще далеко.

Вже з цього листа Державіна стає ясным, що обидва друзі в душі були чужі один одному. Недарма Державін зневажливо, з почуттям своєї російської, ще й столичної, «вищости» дорікає своєму «малоросійському» другові, що зажився десь у сільській глушині: те, що погане для росіянина, може бути цілком добрим для якогось там «хахла»; добрими віршами своїми українець Капніст зобов'язаний тільки Петербургові і своїм російським друзям; все інше хай залишається «про твоихъ земляковъ». Тут ми підходимо до того, що було для Капніста «святая святыхъ». Всі джерела одностайно свідчать, що В. Капніст, який писав свої вірші російською мовою, завжди залишався укра-

їнцем і українським поетом у душі. Недарма ж Грот відзначає, що «въ правописаніи Капниста отражается часто выговоръ малороссіянъ». Більше того. Державін не міг не знати того, що було відомо цілком сторонній людині — Ф. Ф. Вігелю. У своїх Спогадах Вігель, що добре знав багатьох визначних сучасників, пише: «Примѣчательны были также два украинца: одинъ поэтъ въ отставкѣ (мова мовиться про останній період життя Капніста — О. О.), другой въ семъ званіи только что поступившій на службу. Оба они, несмотря на единовѣріе, единокровіе, единозваніе, на двухвѣковое соединеніе ихъ родини съ Россіей, тайкомъ ненавидѣли ее и русскихъ, москалей, кацаповъ. Это были Капнистъ и Гнѣдичъ. Василій Васильевичъ Капнистъ женился на родной сестрѣ жены Державина, и даже эти брачныя узы не могли привязать его къ Россіи...» І це було, справді, так. С. В. Скалон згадує про свого батька: «Мой отецъ страстно любилъ свою родину и готовъ былъ жертвовать всѣмъ состояніемъ для блага Малороссіи; при малѣйшемъ угнетеніи или несправедливости начальниковъ, он летѣлъ въ Петербургъ, бросалъ семейство, дѣлалъ долги... и, сражаясь часто съ знаменитыми людьми, почти всегда возвращался побѣдителемъ». — «Вообще, — продовжує С. В. Скалон, — он (В. В. Капніст — О. О.) принималъ живое участіе во всемъ, что касалось Малороссіи и какъ бы страдалъ вмѣстѣ съ нею; близко принимая къ сердцу нужды своего края, онъ почти всегда бывалъ грустенъ и въ дурномъ расположеніи духа. Его завѣтнимъ желаніемъ было возстановить прежнее благоденствіе и богатство Малороссіи, оживить народъ, помнившій еще свою свободу, но угнетенный и преслѣдуемый несправедливостью земской полиціи того времени». Більше не можна було сказати в ті часи у спогадах, надрукованих під російською цензурою.

Ми добре знаємо тепер, коли опубліковані основні документи про закордонну місію Капніста 1791 року,

чого саме прагнув він, в чому вбачав порятунок і щастя своєї батьківщини. Так, він не міг бути щасливий, коли нещаслива була Україна. Він справді страждав разом з нею. Хіба міг він це сховати від своїх петербурзьких друзів, і хіба російські друзі могли це йому подарувати? Це було більше, ніж політичне розходження. Це була та духовна і моральна прірва, яка завжди відділяла Василя Капніста від його російських друзів, від російської літератури, від усього російського. Так, він писав свої твори російською мовою, бо це була літературна мова тогочасної української інтелігенції. Але ніяк не має рації акад. С. О. Єфремов, який колись кинув камінцем у «Рубанів, Богдановичів, Капністів і т. ін., що цілком навіть забувають про свої рідні літературні традиції». Не кажемо про інших, але Василь Капніст, що писав свої твори російською мовою, був і залишився назавжди українським поетом. Новітні дослідження проф. Дмитра Чижевського про впливи Сковороди на творчість Капніста переконливо доводять про це. Аджеж відгуки сквородинської філософії дуже помітні в ліриці Капніста, і, безперечно, Капніст перебував під впливом Сковороди — і естетичним, і особливо етичним. Проф. Чижевський слушно каже, що «вірші Сковороди Капніст міг легко пізнати», бо «він приятелював з Василем Томарою, учнем Сковороди, що, як відомо, назавжди залишився вірний пам'яті вчителя. Капніст навіть користався порадами Томари в питаннях поетичних». Окрім того, Капніст «був зв'язаний із іншим почитателем Сковороди, А. Прокоповичем-Антонським». Нарешті, «обертався Капніст взагалі в масонських колах, що мали певний інтерес до творів Сковороди... та в яких він міг зустрінутись із Михайлом Ковалінським».

Ми бачили на прикладі «Оди на рабство» великий вплив української національно-політичної думки на творчість Капніста. Далі ми побачимо це в найвидат-

нішому, ще і досі недоціненому як слід творі Капніста — його безсмертній «Ябеді».

V

Року 1785, в січні, В. Капніст був обраний на київського губерніяльного маршала шляхетства. Це обрання було для двадцятидев'ятилітнього поета виявом повного визнання його громадсько-літературних заслуг перед батьківщиною. Ми не зробимо, мабуть, жодної помилки, коли пов'яжемо цей акт з великим успіхом Капністової «Оди на рабство», як сміливого протесту проти уярмлення України. Нові обов'язки зв'язують Капніста з Києвом. Але й тепер він більше часу віддає своїй улюбленій Обухівці. «Сказать Вамъ мое житье-бытье! — писав він Державіну 20 липня 1786 року. — Вотъ оно: душевно отсталъ я отъ всякихъ великосвѣтскихъ замысловъ. Съискиваю свое истинное щастіе въ уединеніи, въ содружествѣ Сашеньки (дружина В. Капніста — О. О.), въ воспитаніи дѣтей, въ созерцаніи прекраснѣйшей дѣвственной природы, лелѣющей обитель мою, въ погруженіи себя иногда въ нѣдра души моеи и въ воспареніи оттуда иногда къ Источнику ея и всея твари. Вотъ мои упражненія душевныя. Руками упражняюсь то въ очищеніи и украшеніи сада моего, какого прекраснѣе и рѣдкіе цари имѣють, въ обозрѣніи хозяйства, въ построеніи новаго домика, словомъ, во всѣхъ сельскихъ пріятныхъ и, можно сказать, покойныхъ трудахъ. Часто и, лучше сказать, каждый день мы ходимъ съ Сашенькой прогуливаться въ прекрасныхъ, при рѣкѣ Пслѣ лежащихъ роцахъ, водимъ съ собою Ганюшку (син В. Капніста — О. О.), на травкѣ ребячимся съ нимъ, то ляжемъ подъ густою и разширившею тѣнь и вѣтви грушею, читаемъ, бесѣдуемъ и прочая... Прямо вамъ сказать, живемъ щастливо».

Але це «пустинножитіє» тривало недовго. Капністове губерніяльне маршалство збіглося з подорожжю Катерини II на Україну й до Криму 1787 року. Як губерніяльний маршал, Капніст мусів узяти безпосередню участь у готуванні до зустрічі імператриці і репрезентувати київське шляхетство під час різних урочистостей, пов'язаних з її приїздом. Це був дуже важливий момент в історії України і в житті самого Капніста. Аджеж подорож Катерини II на південь її неосяжної імперії мала велике політичне — зовнішнє і внутрішнє — значення. Передусім заносилося на війну з Туреччиною, яка правильно оцінила подорож російської імператриці, як антитурецьку демонстрацію. Переговори з австрійським імператором Йосифом II і з польським королем Станіславом Августом щільно пов'язані були з готуванням до нової війни на Близькому Сході (союз з Австрією і роля Польщі, як буфера проти Пруссії). В цій війні Україна і українська військова сила мали відграти дуже важливу роль, а найголовніше те, що могла створитися нова і добра нагода поставити українське питання на міжнародному форумі. Це, безперечно, було ясне для українських політичних кіл, які в цей час шукали собі спільників і за кордоном (наприклад, у Польщі), і в Росії. Внутрішньо-політичні відносини в Російській імперії були дуже заплутані і загострені. Політична опозиція в Росії, очолювана престолонаслідником, вел. князем Павлом Петровичем, і пов'язана з широкими колами російської ліберальної інтелігенції (зокрема масонством), готувалася до рішучого виступу проти уряду Катерини II та її всемогутнього фаворита, кн. Потьомкіна. З цією опозицією був близько зв'язаний фельдмаршал гр. П. Рум'янцев, генерал-губернатор України. За таких обставин, природно, намічається політичний *бльо́к* між українськими автономістами і російською опозицією. Спільність найближчих завдань відсувала на майбутнє основні, принципові розбіжності, а спільна міжнародно-політична

орієнтація диктувала певну координацію сил і дій. Саме подорож імператриці на південь, з одного боку, розкривала всі ці суперечності, доводячи їх майже до відкритого конфлікту, принаймні у внутрішньо-політичних питаннях і взаєминах, а, з другого боку, давала *вийнято* зручну нагоду для різних зустрічей, офіційних і таємних нарад, обміну інформаціями і встановлення особистих стосунків, і то в широкому міжнародному масштабі.

Важко сказати, чи вже тоді, чи, може, пізніше викристалізувалась у Капніста думка про шукання допомоги для визволення України за кордоном. Це залишиться, мабуть, назавжди таємницею для історії. Але, безперечно, тодішні обставини мусили сприяти пошвавленню української визвольної акції. І становище київського губерніяльного маршала, на якому тоді був Капніст, було з цього погляду особливо відповідальне і зручне. Далекий від двірських сфер та інтриг, він одночасно, як лідер місцевого шляхетства, до того ще відомий поет і член Російської Академії, людина з широкими знайомствами, був і навидноті, і сам міг добре бачити навколо себе. Він був у Києві під час кількатижневого перебування там Катерини II (вона була тут до весни, чекаючи на початок навігації Дніпром) і супроводив далі імператорський поїзд (власиво фльоту) аж до Кременчука, де починалося Катеринославське намісництво. В цей час Капніст мав повну можливість зустрічатися з різними російськими достойниками і політичними діячами, навіть опозиційного напрямку (і такі були в почті імператриці або серед урядовців імператорського поїзду); це, між іншим, полегшувалося тим, що там був друг і свояк Капніста, М. О. Львов, тоді урядовець Поштового відомства.

Але, може, найцікавіше те, що Капніст у Києві і під час дальшої подорожі імператриці міг бачитися і розмовляти на цікаві для обох сторін теми з *польськими* представниками: чимало польських магнатів, особливо

з Правобережної України і польських двірських кіл, були в Києві і в Каневі (де відбулася зустріч Катерини II з Станіславом Августом), а в їхньому почті були, звичайно, різні, політично заангажовані особи. Польські політичні кола були взагалі добре поінформовані про антиросійські настрої лівобережно-українського шляхетства. Недарма ж галицький польський делегат Морський доводив пруському міністрові, графові Герцбергу в червні 1790 року, в Райхенбаху, що нема чого боятися Росії, бо «не тільки в Польщі, а й на Україні ненавидять москалів». Це тим більше мусило цікавити польських політиків, що вони самі тоді (і пізніше) шукали собі допомоги проти Росії за кордоном, зокрема у Пруссії (наприклад, пересправи подружжя Ржевуських з гр. Герцбергом 1788-1789 р.). В свою чергу ближче знайомство з польськими політичними настроями могло мати певний вплив на тактику українських автономістів щодо Росії. Годі й казати, що подорож імператриці через усі три лівобережні намісництва сприяла також поживленню контакту поміж різними українськими політичними осередками, гуртками та окремими діячами.

Так чи інакше, з українським шляхетством треба було тоді рахуватись і російському урядові. Отож зроблена була спроба «приласкати» київського губерніяльного маршала. «У здѣшняго губернскаго предводителя Васкѣ (sic! — О. О.) Пугачева, — писав Державіну М. О. Львов з Києва 23 березня 1787 р., — сынъ родился Николай. Государыня его крестила и дала ему табакерку въ 1 110 рублей». Через те, що незабаром маршальські повноваження Капніста кінчались, «именнымъ высочайшимъ указомъ» 20 квітня 1787 р. йому було доручено «главное надзираніе» київського державного шовкового заводу, з платнею 450 карб. на рік (досить висока на той час), і тоді ж (27. IV) він дістав рангу надвірного радника. 2 травня 1787 року Капніст у Кре-

менчуці «получилъ отпускъ» і був «жалованъ къ рукѣ» імператриці.

Після губерніяльного маршальства (воно закінчилося 2 лютого 1788 р.) Капніст фактично залишився «не у дѣлѣ». Шовковий завод взагалі весь час провадив жалюгідне існування, під доглядом або, краще, недоглядом випадкових майстрів-чужинців, і його головному наглядачеві (Капністові) було цілком байдуже, чи шовкова черва виконувала свої природно-промислові функції, чи, як це справді було, масами гинула. Здебільшого Капніст жив в Обухівці, зайнятий родинними справами, господарством, літературними творами, — все це назовні, а по суті весь час ішла глибока внутрішня праця, обдумування важливих українських політичних проблем, що виникали в умовах важкої війни з Туреччиною і загострення міжнародно-політичної ситуації. Зрідка виїжджав Капніст до Петербургу (наприклад, 1788 року), підтримуючи свої старі літературні та особисті зв'язки. Листування його стало досить рідким. Важкі сімейні втрати (в нього померли два маленькі сини) викликали глибокі філософські думки і настрої релігійної резигнації. «Я привыкъ уже претерпѣвать, — писав він Державінові з Обухівки 10 травня 1789 року, — ... Скорби, наносимыя намъ міромъ, суть тщета, равно какъ и удовольствія, и прелести. Скорбы (sic! — О. О.) же, Богомъ посылаемыя на насъ, благи намъ по многому по слову: блаженъ, его же аще накажеш, Господи! Въ сихъ мысляхъ, любезнѣйшій другъ, пріймайте (sic! — О. О.) судьбу вашу и не преклоняйтесь на роптаніе противу воли Всевышняго лишнымъ скорбѣніемъ».

Але разом з тим Капніст у цей час пише свою «Оду на смерть сына» — цей гнівний осуд російського режиму:

Возможно ль, зря коварство злое,
Ведуще правость въ смертну сѣть,

Порокъ, достоинство прямое
Хулою ищущій сотреть,
Зря стыдъ поправшую кичливость,
Держашу скиптръ несправедливость,
У ногъ вельможъ ползущу лествь,
Возможно ль, ими не гнушаясь,
Отъ вида ихъ не содрогаясь,
Ихъ мерзости и злобу снести?

Ми нічого не знаємо про політичну діяльність Капніста цього часу. Можемо лише догадуватися, що вона була інтенсивна. Закордонна місія 1791 року переконливо свідчить про це.

VI

Російсько-турецька війна 1787-1791 рр. велася дуже мляво. Блискучі перемоги Суворова при Фокшанах і Римніку, де вирішальна роля належала українським частинам, здобуття штурмом фортеці Ізмаїлу та інші успіхи російської армії були зведені нанівець австрійськими поразками і кволим керівництвом Потьомкіна. Туреччина знайшла собі міжнародну підтримку і піднесла голову. Пруссія уклала союзні договори з Туреччиною і Польщею. Швеція оголосила війну Росії і завдавала їй дошкульних ударів. Австрія була ще заклопотана своїми внутрішніми справами (повстання в Бельгії, заколоти в Угорщині, Чехії та Італії). Політичний обрій в Європі був укритий хмарами французької революції, які нічого доброго не віщували обом імперіям — австрійській і російській. А головне — Пруссія, підтримувана Англією, невпинно готувалася до війни з Росією. Недарма ще 1787 року французький посол у Петербурзі, гр. Сегюр у розмовах порівнював Пруссію з Македонією, а імперію Катерини II — з Кіро-

вою. Внутрішнє становище імперії було дуже напружене. Ситуація уряду Катерини II стала критичною. Підносила голову опозиція. Українські автономісти готувалися до рішучого бою проти російського централізму.

Які сили були в розпорядженні українських політичних чинників того часу? Це питання вимагає спеціального дослідження. Коротко кажучи, українські автономісти провадили політичну і військову підготовку повстання проти Росії і шукали собі підтримки ззовні, як з боку російської опозиції (підтримка морально-політична), так особливо з боку міжнародних сил (підтримка військово-політична). Вже сам факт закордонної місії Капніста 1791 року промовляє за те, що на Україні провадилася відповідна політична підготовка. Ми не маємо певних відомостей про це. Але інакше й не могло бути. Мав цілковиту рацію М. С. Грушевський, коли писав з нагоди відповідних публікацій польського історика, проф. Броніслава Дембінського, що Капніст, як київський губерніяльний маршал, «справді міг якесь поручення від української шляхти дістати». А С. О. Єфремов зауважив, що «звичайно, „Історія Русов” не стояла цілком нарізно ні од письменства українського . . ., ні од життя, коли можливий був такий учинок, як відома од гуртка однодумців висилка Капніста до Пруссії, щоб шукати у чужоземців собі оборони». Правда, вороги українства, а в тому числі і деякі недолугі нащадки українського шляхетства, намагалися довести, що місія Капніста 1791 року була позбавлена великого громадсько-політичного значення, бо, мовляв, цей «подлинно грекъ, а не малороссиянинъ» (слова одного офіційного документу про батька В. В. Капніста) не мав за собою нікого, ніякої підтримки з боку провідних кіл тогочасного українства, отже був звичайним авантюристом, яких тоді чимало вешталось по Європі. На жаль, цю версію підтверджували (з тих чи тих міркувань) навіть деякі українські до-

слідники (наприклад, М. І. Петров, який називає «затвю» Капніста «сумасбродною», «вв'роятно, навв'янною французькими идеями»). Зрештою, і українська історіографія не цілком правильно оцінювала місію Капніста та його особисту роль в ній. М. Грушевський, наприклад, назвав колись Капніста «гарячою головою», а пляни його гуртка — «мріями, не підтриманими загалом». А вже цілковитим безглуздям були наклепи російських чорносотенців, які оголосили місію Капніста за модерну «австрійську інтригу» («австрійського професора Грушевського»), абож спроби декого з нащадків Капніста витлумачити місію їх предка, як розпочату в інтересах Росії, мало не з доручення російського уряду, отже показати Капніста в ролі якогось російського урядового агента. Ці спроби жалюгідні й смішні, як і недавня спроба советської історіографії змалювати Капніста «російським патріотом», якого марно намагався зробити своїм агентом пруський уряд. Новітні дослідники на підставі архівних матеріалів цілковито доводять широкий громадський характер місії Капніста і серйозність її підготовки, тим самим стверджуючи думку М. Грушевського про існування «гуртка Капніста», якоїсь групи міцних людей — українських патріотів. Такий гурток справді був, але він мав ширше громадсько-політичне і національно-культурне значення, ніж це уявляв собі Грушевський. Це було коло осіб, що входили до Новгородсіверського українського патріотичного гуртка 1780-1790-тих років.

В. В. Капніст мав вийнятово широкі особисті, фамільні і громадські зв'язки на Україні, і то по всіх трьох намісництвах колишньої Гетьманщини, та і взагалі на Лівобережній і Південній Україні. Годі й говорити про Київське намісництво, до складу якого входила тоді рідна Капністові Миргородщина з його Обухівкою і де серед дідичів, вищої губерніяльної адміністрації та шляхетських маршалів у Капніста було чимало родичів, друзів та однодумців. Адаже серед шля-

хетства Київського намісництва діяли тоді такі люди, як, наприклад, близький свояк Капніста (через Танських і Дунин-Борковських) — Петро Іванович Симоновський, згодом голова Київського Верхнього Земського Суду, палкий український патріот і автор відомого «Краткого описанія о козацкомъ малороссійскомъ народѣ и о военныхъ его дѣлахъ». Були родичі й знайомі Капніста і серед шляхетства Чернігівського намісництва, де він якийсь час (1781) служив (Дунин-Борковські, близькі родичі Капніста, Лизогуби, Капністові свояки, та інші). А найбільш інтересні для нас зв'язки В. Капніста з Новгородсіверським намісництвом, де він також мав багато родичів і свояків (окрім Дунин-Борковських, зокрема А. Я. Дунин-Борковського, одруженого з К. М. Ширай, ще рідний брат П. І. Симоновського — Данило Симоновський та інші), знайомих (між іншим, він, мабуть, був знайомий з О. К. Лобисевичем, теж його, хоч і далеким, свояком, з яким він мав чимало спільних друзів і знайомих)¹¹⁾, друзів і однодумців (серед учасників Новгородсіверського гуртка, а також серед молодих українських старшин, які служили тоді в російській армії). Особливо цікаві з цього погляду стосунки Капніста з Гудовичами, зокрема з опальним тоді генералом Андрієм Васильовичем Гудовичем, його близьким свояком (через Дунин-Борковських), сусідом (Обухівка була дуже близько від одного з головних маєтків Гудовича — Сорочинець, Миргородського повіту) і, мабуть, однодумцем, а головне — значним представником опозиції проти політики Катерини II, людиною з великими міжнародно-політичними зв'язками (зокрема в Пруссії, де він здавна, ще з 1761-1762 років, був знайомий з першим міністром, гр. Герцбергом). На нашу думку, саме Андрій Гудович зв'язав Капніста з лідерами «новгородсіверців», виразна національно-

¹¹⁾ Зокрема, Київський катедральний протоієрей Іван Леванда, Іван Григорович Туманський та інші.

політична лінія яких була дуже близька до засад і цілей Капністової акції 1791 року, — а, з другого боку, він міг скерувати закордонну акцію новгородсіверських патріотів (і Капніста) в певному, колись добре знайомому йому, напрямку¹³).

А втім самими українськими зв'язками не вичерпується питання про політичну підготовку місії Капніста. Бо є підстави думати, що українські автономісти в своїй антиросійській акції послуговувалися також деякою підтримкою російської політичної опозиції. Звичайно, ми далекі від думки про *організаційний* зв'язок між російською опозицією і українською іредентою. Але гадаємо, що не слід недоцінювати певного інтересу (далеко не завжди неприхильного) з боку деяких кіл російської громадськості кінця XVIII століття до українського національно-визвольного руху. Аджеж мусили мати українофільські настрої Рилєєва свою *Vorgeschichte*, що її, хоч і нелегко, все ж можемо добачити в часи Катерини II і Павла I. Не зупиняючися тут спеціально на питанні про російську політичну опозицію того часу (це питання, зрештою, дуже мало висвітлене і в російській історичній науці), вкажемо тільки на можливі канали, якими йшли стосунки між українською іредентою (зокрема в особі Капніста) і російськими опозиціонерами.

Передусім існував контакт між українськими автономістами і російською інтелігенцією в Петербурзі. В російській столиці наприкінці XVIII століття було повно українців, і то визначних представників української інтелігенції, які служили скрізь — у гвардії, в сенаті, синоді, колегіях (зокрема чужоземних справ, адміралтейства і медичній), в академії наук, військових школах (корпусах — морському, суходільному, артилерійському, інженерному), державному банку тощо.

¹³ Докладніше про це в нашій статті «До питання про місію Капніста 1791 року» («Краківські вісті», 1943, ч. 129).

Вони утворювали в Петербурзі поважну і досить авторитетну українську колонію, яка численними нитками була пов'язана з поступовою російською інтелігенцією і навіть керівними урядовими колами Росії, але разом з тим зберігала найщільніший зв'язок з своєю батьківщиною. І культурне, і політичне життя російської столиці розвивалося тоді під сильним впливом українців. Відповідні зв'язки йшли з російського боку через Радіщева (дуже близького до української колонії і особисто, бо він був одружений двічі з українками-сестрами Рубановськими, племінницями його друга і товариша по Ляйпцігському університету, А. К. Рубановського), Новікова (масонські льожі, де було чимало українців¹³), а з українського боку — через Капніста (літературний гурток Державіна) та інших. Різними шляхами (зокрема масонським — через Баженова і Львова або через знайомого Державіна — Михайла Антоновського¹⁴) ці зв'язки доходили аж до самого шефа російської опозиції — вел. кн. Павла Петровича, що здавна виявляв свою прихильність до України і укра-

¹³ В масонських організаціях, близьких до Новікова, брали участь українці: С. І. Гамалія, Ф. Я. Дуб'янський, М. І. Антоновський, А. В. Могилянський, Л. М. Максимович, Л. Я. Давидовський, М. І. Багрянський, Кочубей, Прокопович-Антонський та інші. Цікаво, що коло 1789 р. асесор Білоусович, що був зв'язаний через І. В. Лопухіна з новіковським масонським товариством, заснував масонську ложу в Кременчуці, але в 1792 році вона була «въ недѣйствіи». Обухівка — недалеко від Кременчука, і листування та інші зносини Капніста з Петербургом у 1780-тих рр. йшли через Кременчук. Зрештою, сам Капніст був масоном.

¹⁴ Михайло Іванович Антоновський (народ. 1759), мартініст, українець з Борзни, вихованець Київської Академії і Московського університету, секретар Адміралтейств-колегії (1786), президентом якої був тоді генерал-адмірал вел. кн. Павло Петрович; згодом бібліотекар Імператорської Публічної Бібліотеки, людина, як на той час, дуже вчена, автор «Исторіи о Малой Россіи», опублікованої у виданні І. Г. Георгі «Описание всѣхъ обитающихъ въ Россійскомъ Государствѣ народовъ», СПб, 1799, ч. IV, і низки інших творів та перекладів, а також цікавих, хоч і трохи фантастичних, «Записок».

інців (ще під впливом голштинських традицій Гатчинського двору), протегував їм, особливо військовим — тим, що служили в голштинській гвардії його батька, Петра III (А. Гудович, В. Ханенко, С. Карнович, О. Милорадович, Максимович, Борсук, Жураковський та інші) і в його власних гатчинських військах (М. Котлубицький, П. Капцевич та інші), вживав у розмові українських слів тощо. Навіть у найближчому оточенні великого князя були українці (наприклад, його флігель-адъютант, згодом генерал Микола Осипович Котлубицький, син асесора Колегії закордонних справ, конотопського діди́ча Осипа Григоровича Котлубицького і дружини його, з роду Миклашевських, автор цікавих спогадів). Недарма ж в українських колах виникла була думка про гетьманство Павла Петровича.

В. Капніст був добре відомий цесаревичеві. Його міг представити або Державін¹⁵⁾, або М. О. Львов, що був зв'язаний з Павлом Петровичем міцними масонськими стосунками і мав на нього великий вплив (і безпосередньо, і через свого вчителя в архітектурі — Баженова, великого прихильника та конфідента цесаревича і, до речі, приятеля Г. А. Полетики). Великий князь протегував Капністові (це могло йти також через Гудовичів¹⁶⁾). В родині Капністів збереглася звістка про те, що Павло I мав нагородити Капніста великими маєтками. С. В. Скалон згадує, що про Павла I батько її «не могъ и впоследствии говорить равнодушно, рассказывалъ намъ всегда съ особеннымъ чувствомъ уваженія многие истинно благородные и великодушные поступки этого монарха». Свою «Ябеду» Капніст присвятив Павлові I такими словами:

¹⁵⁾ Перша дружина Державіна — Катерина Яковлівна Бастидон була «молочна сестра» великого князя, і Державін назвав його в одному листі (1780) «милостивѣйшимъ покровителемъ семьи моей».

¹⁶⁾ Павло I, за словами Ф. Булгаріна, «покровительствовалъ всему роду» Гудовичів «за безпредѣльную вѣрность и преданность одного Гудовича» (А. В. Гудовича) Петрові III.

Монархъ! Принявъ вѣнецъ, Ты правду на престолѣ
Съ Собою воцарилъ. Вельможа въ пышной долѣ,
И рабъ, въ поту лица ядуицъ хлѣбъ дневный,
Какъ передъ Богомъ, такъ передъ Тобой равны.

і недарма згадує в цій присвяті Капніст:

Но бывъ по мѣрѣ силъ споспѣшникомъ Твоимъ.

В цих словах чути натяк на старі політичні зв'язки між ними.

Нарешті, українська іредента в 1780-1790-тих роках могла розраховувати якщо не на пряму підтримку, то принаймні на співчуття з боку фельдмаршала Рум'янцева, одного з лідерів російської опозиції і близького конфідента вел. кн. Павла Петровича. А від нього, імперського намісника на Україні і водночас головнокомандувача армії на театрі війни, дуже багато залежало. Жило і діяло ще покоління, яке добре пам'ятало, що його генерал-губернаторство прийшло на Україну не «яко роса на пажить и яко иней на руно» («Історія Русов»). Представник цього покоління, автор «Історії Русов», палкий український патріот і ідеолог української державности, оцінюючи наслідки діяльності Рум'янцева, згадує про те, що «онъ дѣйствительно оправдалъ надежды *народныя патриотическими* своими поступками для его блага». Є всі підстави твердити, що «Історія Русов» висловила тут думку українського громадянства того часу. Недарма П. В. Завадовський писав Рум'янцеву 1790 року, що на Україні його «обожають». Для українських автономістів 1780-1790-тих років не були секретом такі факти, як ворожість Рум'янцева (та і всієї його армії) до Потьомкіна (пригадати хоча б гостру скаргу Капніста на «тиранію» Потьомкіна), опозиція старого фельдмаршала політиці російського уряду під час другої турецької війни (ця опозиція набирала форм відкритого непослуху наказам імператриці), усу-

нення Рум'янцева від керування вищою адміністрацією на Україні (починаючи з 1789 року), яке було доручене р. 1790 тульському і калузькому генерал-губернаторові, генералу М. М. Кречетнікову; його (Рум'янцева) тодішня демонстративна прихильність до відомих діячів українського автономізму другої половини XVIII стол. (брати Іван, Петро і Яків Михайловичі Скоропадські, Г. К. Долинський, Г. А. Полетика, П. Г. Коропчевський, О. К. Лобисевич та інші), дружні, майже родинні (кумівство) стосунки фельдмаршала до багатьох українських шляхетських фамілій, рішуча перевага українців у його фельдмаршальському штабі, серед урядовців його величезних маєтків і в його особистому оточенні (В. В. Гудович, П. Г. Дубовик, А. Г. Іваненко, П. І. Миклашевський, М. К. Мосціпанов, М. Р. Политковський, В. І. Скоропадський, М. М. Стороженко, І. М. Ханенко, О. Г. Подлузький, І. Я. Селецький, О. Г. Туманський, А. І. Чапа та інші), дружба його з О. А. Безбородьком і особливо П. В. Завадовським, нарешті, виразна нехоть Рум'янцева до Москви і відома всім його прихильність до української мови. Так чи інакше, українська традиція XIX стол. мала поважні підстави добре ставитися до Рум'янцева¹⁷⁾.

Але найголовніше значення за тих обставин мала військова підготовка повстання. Українські політичні діячі — і серед них Капніст — добре розуміли, що, тільки маючи власну військову силу, українські автономісти могли сподіватися реальної допомоги з боку закордонних політичних чинників, а головне — що тільки ця військова сила могла забезпечити Україні здійснення її національно-державних прагнень супроти зажерливих апетитів її могутніх сусідів. У цей час Україна-Гетьманщина переживала велику кризу своєї

¹⁷⁾ Докладніше про це в нашій розвідці «Ukrainian Autonomists of the 1780's and 1790's and Count P. A. Rumyantsev-Zadunaysky» — «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.», vol. VI, No. 3, 4 (21-22), 1958, p.p. 1313-1326.

військової організації. Російський уряд на початку 1780-тих років скасував старий козацький устрій України. Козацькі полки й сотні були зліквідовані, і, замість старих 10 козацьких полків, утворено 1784 р. 10 шестиескадронних карабінерних полків, що мали, як особливий корпус регулярного війська, під назвою «Малороссійская конница», ввійти до складу російської армії. Але реформа зупинилася на півдорозі. Українські карабінерні полки зберегли сильні рештки своєї територіїальної організації, а головне — вдержали свою стару, місцеву українську старшину. Отже українські карабінерні полки в складі російської армії являли собою фактично майже автономну організацію, тим небезпечнішу для російського уряду, що і старшина, і козацтво карабінерних полків добре пам'ятали колишню козацьку «вольність» і одверто жалкували за нею. Серед цих українських полків російської армії поширювалося тоді велике невдоволення також з приводу того, що вони, входячи до складу армії Рум'янцева, були упосліджені (передусім матеріально і технічно) супроти армії Потьомкіна, а тим самим особа Потьомкіна, який взагалі не користувався доброю славою серед лівобережно-українського шляхетства (на Південній Україні було інакше), ставала ще більш одіозною. Якщо ця організація взагалі творила потенційну загрозу російському пануванню на Україні, то її гостре невдоволення російською політикою та її реформами на Гетьманщині було цілком реальною силою, що в руках українських автономістів ставала дуже небезпечною для Росії зброєю; а, з другого боку, воно неминуче активізувало українську ірреденту, надто ж за обставин важкої війни з Туреччиною та Швецією і напередодні дожданої війни з Пруссією.

Капніст прекрасно розумів значення військової сили, зокрема українських карабінерних полків, тим паче, що він був, очевидно, зв'язаний з деякими українськими старшинами тих полків, наприклад, із своїм

родичем (властиво, свояком) гр. Василем Васильовичем Гудовичем (молодшим), полковником Київського карабінерного полку від 1784 до 1794 рр., який від 1787 до 1794 р. був «неотлучно» при фельдмаршалі Рум'янцеві, а також з Михайлом Павловичем Миклашевським, на той час полковником Стародубівського карабінерного полку. Але для українських автономістів, в тому числі для Капніста, було цілком ясно, що тільки відновлення українського козацького війська створить належну військову базу для визволення України з-під російського ярма та відродження українського державного буття. Отже на початку 1788 року Капніст складає і подає Катерині II проект відновлення козацьких полків на Україні («Положеніє, на какомъ можетъ быть набрано и содержано войско охочихъ казаковъ»)¹⁸). Це мало бути окреме козацьке кінне військо, складене з добровільців, під командою власної старшини, частково виборної (сотенна старшина), фактично не зв'язане з російською армією. Проект Капніста зустрів критику з боку гр. О. Безбородька, який боявся, щоб «отнюдь то не имѣло вида прежняго гетманства», і тому заперечував проти окремішности козацького війська та виборности старшини, хоч загалом погоджувався з проектом, як і Потьомкін, який назвав проект «полезнымъ» і вважав «быть ему по образцу донскихъ казаковъ». В такому вигляді проект відповідав тодішнім мілітарним і політичним інтересам російського уряду, який був тієї думки, що — як писала Катерина II Потьомкінові 6. VII. 1789 р. — «умноженіе войскъ казачьихъ, къ которымъ въ свое время могли бы присоединиться и заграничные наши единовѣрцы, весьма нужно». Але реалізація цього була переда-

¹⁸) Мабуть, з цим проектом була зв'язана подорож Капніста до Петербургу 1788 р. і перебування його там у 1788-1789 рр. під час якого він міг відбутися якісь, на жаль, ближче нам невідомі, наради з представниками російської опозиції і поінформуватися про її настрої та пляни.

на Потьомкінові, отже перенесена на територію Південної України. Ясна річ, що це нічого спільного не мало з проектом Капніста, як і проголошення Потьомкіна 10. I. 1790 року «великимъ гетманомъ Нашихъ казачьихъ Екатеринославскихъ и Черноморскихъ войскъ» аж ніяк не було відновленням традиційної форми української козацької держави. Зрештою, для російського уряду це мало суто кон'юнктуральний характер. Року 1794 той же Безбородько писав гр. О. Р. Воронцову: «Ежели въ 1790 году хотѣли употребить подобное крайнее средство (мова мовиться про відновлення козацького війська на Україні — О. О.), то самая уже крайность нашего положенія того требовала. Мы были въ войнѣ съ Шведами и Турками, ожидая ея отъ Англіи и Пруссіи. Поляки, на то время весьма сильные, противу насъ были готовы. Надлежало потому искать способовъ къ ихъ истребленію независимо отъ нашихъ операцій... Теперь мы не въ такомъ крайнемъ положеніи. Украина, Подолія и Волынь наши. Слѣдовательно было бы возмутить свой собственный народъ, помнящій времена Хмельницкаго и склонный къ казачеству. Тутъ сдѣлалася бы военная нація и тѣмъ опаснѣе, что и Малороссія (Гетьманщина — О. О.) заразилася бы тотчасъ тѣмъ же духомъ, а за нею и его (Потьомкіна — О. О.) губернія (себто Південна Україна — О. О.). Отъ чего вышла бы новаго рода революція, въ которой, по крайней мѣрѣ, принуждены будемъ возстановлять гетманство, дозволятъ многія нелѣпыя свободы и, словомъ, терятъ то, чѣмъ смирно и тихо навѣки бы владѣли».

Тим часом війна йшла далі, все більше ускладнюючи становище Росії. Ніхто не міг сказати, звідки саме — чи з півдня, чи з заходу — насувається воєнна загроза для імперії. Це особливо виявилось в 1790-1791-му рр. Недарма ж 1790 року російський уряд перевіряє стан мобілізаційної готовости на Україні, зокрема в Києві і Переяславі, де переводиться репарація укріплень. Бу-

ли вжиті заходи для військової підготовки київських та переяславських міщан. Ці міські збройні формування мали бути підпорядковані «великому гетьманові» Потьомкінові. До того ще внутрішнє становище на Лівобережній Україні було дуже напружене. Саме 1791 року генерал-губернатор Кречетніков завдав чималого удару сподіванкам багатьох тисяч українських шляхетських (здебільшого козацьких) фамілій, які бажали російського дворянства. Це викликало велике невдоволення не тільки серед дрібношляхетської маси. Можна думати, що дворянські зібрання 1790-1791 років на Лівобережній Україні (наприклад, новгород-сіверське дворянське зібрання, що закінчилося 19 червня 1790 року) були дуже бурхливі. Звичайно, там, на прилюдних зборах, не обговорювали українських державно-політичних питань. Але в кулюарах дворянських з'їздів могли бути різні цікаві зустрічі, інтимні бесіди, розмови про далекосяжні пляни... Також настрої українського міщанства не міг не турбувати російський уряд¹⁹). Взагалі настрої на Україні був дуже тривожний. Скрізь виникали великі пожежі (зокрема в Глухові 1790 року, в Новгороді-Сіверському 1791 року). Незалежно від того, звідки ждано головного удару (чи з боку Туреччини, чи з боку Пруссії та Польщі), факт величезного напруження військово-політичного становища Російської імперії дуже яскраво засвідчений мобілізаційними готуваннями на Україні, та ще і в центрах, дуже віддалених від кордонів Туреччини та Пруссії. Російський уряд не міг не боятися свого українського запілля. Але цього не могли не знати українські патріоти.

VII

За цих обставин в українських політичних колах виникає думка про звернення по допомогу до міжнарод-

¹⁹) Див. вище, прим. 7.

них чинників, зокрема до можливого головного ворога Росії — Пруссії. У квітні 1791 року до пруського державного і кабінет-міністра графа Герцберга (Ewald Friedrich Hertzberg, 1725-1795) звернувся з листом невідомий йому особисто український шляхтич Капніст. Він писав (французькою мовою): «Благаю Вашу Ексцелленцію вибачити мою вільність, що з нею звертаюся безпосередньо до Вас. Вельми важлива держава справа, що привела мене з далекої країни до Вашої Ексцелленції, вимагає швидкого рішення і найбільшої таємниці. Отже наслідуюся благати Вас дати мені окрему аудієнцію; моя місія така, що її можна довірити лише Вашій Ексцелленції». Міністер прийняв автора листа. Це був надвірний радник (conseiller de Cour) і урядовець державних фабрик (un emploi dans les fabriques)²⁰) Капніст, який в конфіденційній розмові (24 квітня) заявив міністрові, що він надісланий своїми земляками («par les habitants de ce pays-là»; мова про «la Petite-Russie ou Ukraine Russe»), які, доведені до крайнього розпачу тиранією російського уряду, зокрема князя Потьомкіна, хотіли б знати, чи можуть вони, в разі війни (Пруссії з Росією), рахувати на протекцію пруського короля, коли вони спробують скинути російське ярмо (dans lequel cas ils tâcheroient de secouer le joug Russe). Капніст пояснив, що справа йде про країну колишніх запорозьких козаків («Військо Запорозьке»), в яких відібрано всі їх привілеї, а їх поставлено на стопу росіян (en les mettant sur le pied des Russes); що там утворено 28 кавалерійських полків, кожен по 800 чоловік, які служать Росії, хоч вони воліли б відновити давню козацьку конституцію (l'ancienne Constitution des Cosaques); що імператриця зформувала 5 гу-

²⁰) Ця вказівка Герцберга остаточно розв'язує питання, хто саме був цей Капніст — В. В. чи його брат Петро.

берній — Катеринославську, Харківську, Київську та інші (себто Новгородсіверську і Чернігівську).

Герцберг ухилився від виразної відповіді, посилаючись на те, що справа війни Пруссії з Росією ще не вирішена і що в разі війни від самих українців залежатиме, яке становище займе до них Пруссія. Герцберг трохи побоювався, чи не був Капніст посланий російським урядом, щоб позондувати в Берліні ґрунт. Але він сам же відкидав подібну можливість (*quoiqu'il — Капніст — n'en ait pas la mine exterieure*). Очевидно, особа Капніста і його пропозиція справили на Герцберґа не абияке враження (Капніст, справді, дуже не подібний був до різних бельгійських, польських, угорських, балкансько-слов'янських політиків, а нерідко просто авантюристів, які шукали тоді пруської політичної і військової допомоги для своїх цілей та акцій), і він досить прихильно рекомендував його королеві Фрідріхові Вільгельмові II: «*Cet émissaire (Капніст) a assez bonne mine et m'a parlé d'une maniere assez prévenante*», — писав він королеві. Але Фрідріх Вільгельм II поставився до справи дуже холодно, мабуть, головним чином з уваги на свої тісні стосунки з російським престолонаслідником, з яким він був зв'язаний ще й масонськими узами, а, можливо, також і з особистої антипатії до свого бувшого фаворита Герцберґа, доля якого тоді вже була вирішена (він того ж року дістав відставку). Так чи інакше, король 25 квітня 1791 року схвалив позицію свого міністра в цій справі.

Але по суті відповідь пруського уряду була цілком ясна: це була безумовна відмова. Правда, обидві сторони не вважали пересправи за закінчені, і Капніст домовився з Герцберґом, що зв'язковим, в разі можливого продовження переговорів, буде його брат Петро Васильович, що тоді подорожував по Європі і, безперечно, був утаємничений в акцію брата. Характерно, що в цей же час російська політична опозиція, зокрема через вел. князя Павла Петровича та його конфі-

дентів, провадила також таємні переговори з Пруссією про допомогу проти тодішнього російського уряду. Але всі ці переговори не привели ні до чого. Пруссія, з уваги на Англію, що відмовила їй своїй підтримки, змушена була скласти угоду з Австрією (Райхенбахська або Теплицька конвенція) і зректися плянів війни проти Росії, а свою агресивну політику звернула в бік революційної Франції, що закінчилося розгромом німців під Вальмі. 1791 року закінчується війна Росії з Туреччиною²¹), французькі події чимраз більше об'єднують реакційні держави на континенті для боротьби проти «революційної гідри», і, замість війни з Росією, Пруссія ідилічно ділить з нею нову польську здобич (другий розподіл Польщі).

Треба сказати ще кілька слів з приводу берлінської місії Капніста та її невдачі. Чому саме українські патріоти вдалися тоді по допомогу до Пруссії? Поза всяким сумнівом, лівобережно-українська інтелігенція XVIII стол. мала досить міцні, традиційні зв'язки з Німеччиною. Багато українського шляхетства вчилося (а іноді і вчило) в німецьких університетах, цікавилося німецькою філософією, наукою й культурою, іноді друкувало там свої праці, а найчастіше купувало там книжки (не тільки німецькі), нерідко володіло німецькою мовою, а разом з тим провадило з давніх-давен широку торгівлю з німецькими країнами (в тому числі через пруський порт Кеніґсберг або через Вроцлав). Німецька культура, в силу цих обставин, не чужа була українській шляхетській інтелігенції. Але специфічно пруські риси не могли бути популярними на Україні з її традиційним духом демократизму, тим паче, що і в Німеччині (навіть у самій Пруссії) XVIII стол., вихованій на французькій просвітницькій літературі, ці пруські риси не були в пошані. І те, що ук-

²¹) Ще раніше закінчилася війна Росії із Швецією (Верельський мир 14. VIII. 1790 р.).

раїнські автономісти звернулися по допомогу проти Росії до Пруссії, пояснюється лише тим, що за тогочасних умов тільки Пруссія (яку тоді підтримувала Англія), могутня країна з першорядною армією, з багатим скарбом, яка відкрито готувалася до війни проти Росії, могла допомогти Україні. Інших зовнішньо-політичних можливостей тоді в українських автономістів не було. Отже, звернення до Пруссії було неминучим, тим паче, що і польська партія реформи («конституціоналісти 3 травня»), і російська політична опозиція шукали собі допомоги саме там і могли підказати цей шлях також українській іреденті. Так чи інакше, місія Капніста до Берліну виходила не тільки з більш-менш правильної оцінки міжнародної політичної ситуації, але також і з як слід вибраного моменту — зайвий доказ на те, що за Капністом стояли дуже поважні і добре поінформовані політичні кола. Не їх вина, що зміна загальноєвропейської політичної ситуації знову загнала українську справу в глухий кут російсько-українських стосунків.

Інша річ, наскільки правильна була *взагалі* орієнтація України на *закордонну* допомогу в боротьбі проти Росії. Не аналізуючи цього питання в його суті (ця надто широка і складна проблема виходить далеко за межі цього історично-біографічного нариса), мусимо підкреслити традиційність орієнтації українських автономістів на міжнародну ситуацію і закордонну допомогу (Б. Хмельницький, П. Дорошенко, І. Мазепа, П. Орлик та інші). Так було до Капніста, так було і після нього. Отже політика українського автономізму кінця XVIII стол. була з цього погляду безпосереднім продовженням політики Мазепи та Орлика. В основі цього була не служба інтересам чужої держави, навіть не помилковий політичний розрахунок, а ясне розуміння того, що українське питання — проблема міжнародна і може бути розв'язане *тільки* міжнародним шляхом. Саме цієї міжнародної допомоги шукали україн-

ські автономісти наприкінці XVIII стол., але її не знайшли. І коли не справдилась надія на пруську допомогу, деякі з них (переважно молодь) звернули свої погляди в бік революційної Франції; проте консервативна більшість, налякана радикалізмом французької революції, сподівалася досягти українських цілей шляхом порозуміння з Росією. Але — і це було найважливішим наслідком невдачі місії Капніста 1791 року — поважна частина українських патріотів почала усвідомлювати собі ту істину, що справа визволення України і відродження незалежної української держави — це справа передусім самих українців. Отже це була ідея самостійності і незалежності української національно-визвольної боротьби, що з такою силою втілена була у вікопомній «Історії Русов».

В цьому і був головний сенс акції Капніста 1791 року.

VIII

З того часу В. Капніст надовго зникає з громадського обрію. Акція Капніста мала дуже конспіративний характер і, очевидно, не виходила за межі вузького кола однодумців. Впадає в око вже той факт, що вона залишилася невідомою російському урядові і не пошкодила Капністові та іншим учасникам справи. Можна думати, що тут Капністові допомогли і його російські співники. Не слід випускати з ока, що фактичний представник російського уряду в Берліні, М. М. Алопеус (1748-1822) був явний прихильник Пруссії, отже міг замовчати Капністову акцію перед своїм урядом — так само, як він приховав від нього, очевидно, відомі йому таємні зносини вел. князя Павла Петровича з пруським двором. Але особисто Капніст, безперечно, важко переживав невдачу своєї місії і крах своїх політичних плянів. До кінця царювання

Катерини II він був у відставці і жив тихо, майже безвиїзно в Обухівці, іноді відзиваючися листовно до петербурзьких друзів, зокрема до Державіна, або зрідка приїжджаючи до столиці (наприклад, р. 1793). 1796 року в Петербурзі (з друкарні Медичної Колегії) вийшла в світ збірка творів Капніста. В цей час триває нова і велика літературна праця Капніста, що мала вийняткове (на жаль, не оцінене як слід і досі) громадсько-політичне значення. Він творив свою «Ябеду».

Сучасники по-різному оцінили цей великий твір українського поета. Ф. Вігель писав: «Онъ (Капніст) много написалъ стиховъ и весьма хорошихъ и, заключивъ поприще свое великимъ твореніемъ своимъ, называемымъ „Ябеда“, опустился на лавры. Не обращая вниманія на наши слабости, пороки, на наши смѣшныя стороны, онъ въ преувеличенномъ видѣ, на позоръ свѣту, представилъ преступныя мерзости нашихъ главныхъ судей и ихъ подчиненныхъ. Тут ни въ дѣйствіи, ни въ людяхъ нѣтъ ничего веселаго, забавнаго, а одно только ужасающее, и не знаю почему назвалъ это комедіей». Інакше підійшов до «Ябеди» молодший сучасник епохи Капніста, що проте відбивав у своїх спогадах думки й оцінки дружнього кола сучасників Капніста (державинського літературного гуртка), — М. О. Дмітрієв (племінник І. І. Дмітрієва). Відмічаючи, що «слозь „Ябеди“ грубъ и шероховатъ, хотя и силенъ», він писав: «Комедія Капниста „Ябеда“ была нѣсколько времени забыта, какъ піеса старая. Очень жаль! Нынче опять иногда ее играютъ на театрѣ. Это одна изъ тѣхъ комедій, которыя дѣлаютъ честь не только автору, но всей литературѣ. Сила ея изумительная! Есть такія мѣста, въ которыхъ порокъ, не теряя стороны комической, доходитъ до трагической силы: такова, напримѣръ, ужасающая нравственное чувство оргія членовъ палаты. — Вотъ право Капниста на безсмертіе...».

Дослідники давно вже завважили, що «Ябеда» була ідейною попередницею «Ревізора» (та деяких інших

творів) М. Гоголя. Це, безперечно, так. Але літературознавчі спустили з ока два основні моменти: це історично-документальний характер «Ябеди» і її глибокий філософсько-етичний зміст. Передусім «Ябеда» відбиває багато побутових рис російської системи судівництва на Україні і взагалі російсько-української бюрократії 1780-1790-тих років. Відомо, що чимало сатирично-побутового матеріалу дали Капністові багатолітні земельні позви Капністів з Тарновськими²²⁾ та, мабуть, і інші подібні судові справи, що були тоді такі звичайні серед українського шляхетства. Але особливо цікаво, що в «Ябеді» зустрічаємо майже портретно поданих людей, відносини, побут лівобережно-українського губерніяльного центру кінця XVIII століття. Хіба не можна впізнати в Кривосудові, якому дано таку оцінку:

... Дому господинъ, гражданскій предсѣдатель
Есть суцїй истины Іуда и предатель —

голову Новгородсіверської Палати цивільного суду (1786-1793) — І. Я. Селецького, що користувався в колах українських патріотів дуже незavidною репутацією. Того Селецького, що, будучи губерніяльним прокурором у Чернігові в 1780-тих роках, «бѣгая по домамъ, разглашаетъ, якобы Государыня лишила многихъ бѣлорусскихъ дворянъ дворянства за то, что они при разборѣ дворянства давали свидѣтельства, подобныя нашимъ свидѣтельствамъ²³⁾, и сими ложными клеветами многие смущаются ко вреду бѣдныхъ и требующихъ справедливой помощи людей» (слова А. А. Полетики в листі до брата — Г. А. Полетики в липні 1784 року). Як не згадати тут Кривосудова, який каже:

²²⁾ Почалися в 1780-тих рр. і тяглися до 1801 року.

²³⁾ Мова мовиться про так звані «свидѣтельства 12 дворянъ», які вважалися тоді законним доказом шляхетського походження претендентів на російське дворянство.

Я былъ бы очень радъ,
Когда бъ въ крестьянску чернь, чтобъ носа не возносили,
Всѣхъ мелкотравчатыхъ дворянъ перекрестили.

А тирада Доброва:

Не знаю, какъ сказать: иль Ангель, или бѣсъ,
Внявъ челобитчиковъ умильному моленью,
Присутственны мѣста всѣ предалъ всеожженью;
А какъ домовъ такихъ нельзя здѣсь вдругъ найти,
Гдѣ выгодно суды могли бы помѣстить,
То Предсѣдатель нашъ въ свой домъ вмѣстилъ Палату,
Съ казны за то себѣ приобрѣтая плату, —

чи не чудова ілюстрація до сухого документального оповідання про страшну пожежу в Новгороді-Сіверському 1791 року, що знищила всі «присутственныя мѣста», яким потім довелося тулитися по приватних будинках.

Історичне значення «Ябеды» полягає в тому, що вона яскраво, майже документально малює той глибокий моральний розклад, який, на справедливу думку Капніста та його спілників, принесла на Україну російська губерніяльна реформа і взагалі вся російська централістична політика на Україні. Якщо «Ода на рабство» остерігала проти *можливих* (майбутніх) небезпек для волі й добробуту України від нівеляційної політики Росії 1780-тих років, то «Ябеда» у виїняткову сильній сатиричній формі, де комедія підноситься до верхів'їв трагедії, одверто кидає своє невблаганне «J'accuse!» на підставі страшної картини *дійсного* стану російського судівництва на Україні. З цього погляду «Ябеда» була безпосереднім продовженням «Оды на рабство» і становить дуже важливу ланку не тільки в літературній, а і в громадсько-політичній діяльності Капніста.

Але «Ябеда» має й глибший філософський сенс, і це робить її визначним твором європейської літератури.

Бо в ній з виїнярковою — ми сказали б, шекспірівською — силою змальовані людські пристрасті та пороки. Зокрема сцена оргії членів палати, справді, далеко виходить за рамки провінційного чиновницького побуту. Капніст подав тут художнє втілення морально-філософської ідеї осуду пороку і злочину. Нехай у цій сцені чимало переборщено, аж до шаржу, — але вона своєю *трагічною*, надлюдською силою перевершує аналогічні сцени в споріднених творах Гоголя.

Сучасники, звичайно, розуміли (бо й знали) це ліпше, ніж пізніші дослідники. «Ябеда» могла з'явитися у світ і на сцені за Павла I, в 1798 році, і то для того лише, щоб потім довго пролежати під «спудом» російського театрального репертуару. Вона була не тільки по губерніяльній реформі Катерини II на Лівобережній Україні, а і по всій російській централістичній політиці на Україні²⁴). Бо заключні слова «Ябеды»: „Жить ябедой и тѣмъ: что взято, то и свято» можуть бути епіграфом не тільки до неї, але й до всієї історії російського панування на Україні XVII-XVIII століть.

IX

За Павла I на короткий час Капніст повертається на державну службу (ще 1797 року він приїздить до Петербургу в своїх маєткових справах), але на цей раз ближче до свого улюбленого мистецтва. 1799 року

²⁴) «Ябеда», як і взагалі творчість Капніста, мало досліджена. Зокрема не вивчений ще авторський текст «Ябеды», «содержащей в первоначальной редакции более резкую, чем в печатном издании, политическую характеристику царского неправосудия и дикого произвола чиновников» (Д. С. Бабкин, «Слово о полку Игореве» в переводе В. В. Капніста («Слово о полку Игореве». Сборник исследований и статей под редакцией члена-корреспондента АН СССР В. П. Адриановой-Перетц. Москва-Ленинград, 1950), стор. 320).

(31, X) Капніст, у ранзі колезького радника (2. XI. 1799) був «причислень къ театральній дирекції и назначень на должность по разсматриванію всѣхъ пьесъ и переправливанію оныхъ». Але ця служба недовго забирала увагу Капніста. «Дней Александровыхъ прекрасное начало» з його девізою керувати Російською імперією «въ духѣ въ Бозѣ почивающей дражайшія бабки Нашей» (Катерини II) прозвучало для українських патріотів похоронним дзвоном. Хоч які були малі павлівські реформи на Україні і хоч як далеко вони лежали від жадань і сподіванок українських патріотів, але повернення, хай і часткове, до установ і порядків часів Катерини II справді не віщувало українцям нічого доброго. Правда, Капніст написав 1801 року оду «Память ноябрю 6 дня 1796 года», в якій вихваляється Катерина II, але це була, мабуть, тільки неминуча данина часові та обставинам, можливо, навіть з метою самоохорони, бо всім відоме було добре ставлення Павла I до Капніста. Капніст тяжко переживав державний переворот 11 березня 1801 року і як український автономіст, і як людина, що особисто симпатизувала покійному імператорові. 14 серпня 1801 року Капніст подається до димісії з рангою статського радника. Він повертається — на цей раз остаточно — на батьківщину і останні два десятиліття свого життя проводить на рідній Полтавщині, якнайближче до своєї Обухівки і того «пріютнаго домика подъ соломой», який він оспівав у своєму прекрасному вірші.

Але така вже була вдача Капніста, цієї глибоко скромної, заглибленої у свій внутрішній світ людини і разом з тим палкого й невтомного українського патріота, що він не міг довго бути осторонь громадських справ. 1802 року він був обраний генеральним суддею I департаменту Полтавського генерального суду. З 24 березня 1812 року до 19 лютого 1818 року Капніст рахується при Департаменті народної освіти в Петербурзі. Це була, мабуть, синекура, що її він завдячував своїм

впливовим петербурзьким друзям. Постійний учасник різних дворянських зібрань, він нерідко виступає з цікавими промовами в дусі українського (територіального) патріотизму (наприклад, промова на дворянському зібранні 1805 р.), які справляли велике враження на сучасників своїм високим громадським патосом. Авторитет Капніста був такий великий, що 1820 року він був обраний полтавським губерніяльним маршалом дворянства (1820-1823), і на цьому посту його спіткала смерть.

Ми мало знаємо про громадсько-політичну діяльність Капніста в цей період його життя, хоч саме від цього часу збереглося чи не найбільше джерел, зокрема частина його листування, а також різні спогади про нього. Але, на жаль, архів Капністів (власиво, його рештки, врятовані Українською Академією Наук у 1924 році), де міститься чимало паперів В. В. Капніста (літературні твори, листування тощо), і досі лишається майже недослідженим. Але немає жодного сумніву, що В. Капніст цього періоду був уже не той «бунтар», яким ми звикли бачити його в 1780-1790-тих роках. І часи були не ті, і люди не ті, а головне — літа брали своє. Зовсім не треба робити з «графа Капніста» (як його іноді неточно називають: В. В. Капніст ніколи не був і не писався графом²⁵) якогось «мятежного вельможу», щось на кшталт ірландського лорда: Капніст, очевидно, не був учасником «Малоросійського таємного товариства» В. Л. Лукашевича.

А втім не мав рації і Д. І. Дорошенко, коли закинув Капністові його оду 1811 р. з приводу відкриття в Полтаві «колюмни» на спомин Полтавської перемоги 1709 року. Так, це був «той самий Василь Капніст, що рівно 20 років перед тим їздив з таємною місією до Берліну шукати для України захисту проти московської тира-

²⁵ Графський титул (італійський) був визнаний за нащадками В. Капніста в Російській імперії щойно в 1876-1877 роках.

нії», а тепер «вшанував відкриття цього ганебного для нас монумента спеціальною одою» (Дорошенко). Відомо також, що В. Капніст, як зрештою переважна більшість лівобережно-українського шляхетства, вороже поставився до вторгнення Наполеона до Росії 1812 року. Українське шляхетство і зокрема Капніст, навчений гірким досвідом 1791 року, добре розуміли, що Наполеон розпочав війну проти Росії не в інтересах визволення України (та інших народів), а до того ще політика Наполеона щодо Польщі аж ніяк не могла бути до вподоби українським патріотам. Капніст бере активну участь у творенні українського козацького ополчення 1812-1813 рр., що, між іншим, мало на меті обороняти Лівобережну Україну від можливого наступу французької армії. Капніст написав тоді поему «Видѣніе плачущаго надъ Москвой россиянина. 1812 года октября 28 дня». Звичайно, автор не оплакує московської пожежі; навпаки, він каже:

И пламя мстительно вертепъ неправдъ пожрало.
Надъ падшими ли здѣсь чертогами скорбѣтъ?

Подаючи яскраву картину соціально-морального розкладу всього російського суспільства та його адміністрації, Капніст вбачає в московській катастрофі кару Божу за гріхи росіян. І хоча ця думка вкладена в чужі уста та досить завуальована «патріотичною» фразою і він пророкує остаточну російську перемогу над Наполеоном, проте поема Капніста була заборонена цензурою.

Отже справа не в тому, що «такі змінливі в своїх поглядах і переконаннях наші люди» (слова Д. Дорошенка), а в тому, що справді Капніст ні в 1811-1812 роках, ні пізніше не зміняв своїх національних і громадських переконань. Змінилась історична доба, змінилась міжнародна ситуація, змінилось і ставлення провідних українських кіл до проблеми політичної орі-

єнтації України. Покоління новгородсіверців 1780-тих років — а до нього належав Капніст — було захоплене ідеями американської революції і надхнене її перемогою. Здавалось і вірилося, що й українське визволення буде здобуте тим же шляхом — «консервативної революції» (якщо можна так висловитись) і збройного повстання проти російської влади, підтриманого міжнародними чинниками. Проте надія на закордонну допомогу (з боку Пруссії) не справдилася, а збройний виступ проти Росії став не тільки неможливим, але й небажаним для українського шляхетства, бо французька революція 1789 року, а особливо її «поглиблення» в першій половині 1790-тих років показали українським *шляхетським* патріотам страшну загрозу соціальної революції і знищення всього суспільно-економічного ладу. «Консервативна революція» на Україні виявилася тоді неможливою, а російський уряд був єдиною твердою владою, що могла втримати і охоронити існуючий громадський лад і порядок. Відтоді увага старшого покоління українських автономістів, до якого належав Капніст, звертається в бік громадської праці і культурно-національного піднесення України в *рамках Російської імперії*, що неминуче призводило до політичного *компромісу* з російським урядом. Не треба також забувати — новітні дослідники не доцінюють цього — різниці в ставленні тогочасного українського шляхетства до особи царя, династії — з одного боку, і до Росії, народу російського — з другого боку. В той час це були зовсім різні речі. На терені Російської імперії (отже і України) панували ще традиційні февдальні форми політичного мислення, а в них справа *персональної* відданости монархові, взагалі особистий момент у державних стосунках, грали дуже велику роль. Для українських автономістів XVIII і початку XIX століття ставлення до особи російського монарха, як суверена української держави, було чимсь зовсім іншим, ніж ставлення до російського народу і навіть Російської дер-

жави. З другого боку, офіційне становище Капніста — так само, як і інших українських діячів його стану і віку — вимагало нерідко таких виступів і слів, що аж ніяк не були щирим висловом їх справжніх думок — взагалі велика трагедія всякого більш-менш видатного діяча кожної бездержавної нації, надто ж в умовах московського деспотизму. Інша річ, коли б Капністова діяльність цього періоду обмежувалася тільки такими одами (які, зрештою, він писав і в 1780-1790-тих рр., на честь Катерини II, Суворова тощо). Але ми знаємо і дещо інше, цілком протилежне, а скільки ж фактів глибоко підпільної політичної діяльності (а ще більше думок!) українських патріотів усіх часів залишилося назавжди захованими від історика!

У своїй, на жаль, неопублікованій (і, здається, не закінченій) розвідці про В. Капніста в 1812-1813 рр. Михайло Антонович аналізує один з дуже характерних моментів громадської діяльності Капніста. Мова йде про роллю Капніста при наборі козацького ополчення 1812-1813 рр., якому тодішній «малоросійський» генерал-губернатор, кн. Я. Лобанов-Ростовський, хотів надати загальноросійського характеру. Між генерал-губернатором і полтавським губерніяльним маршалом Д. П. Трощинським виникла сварка, бо Трощинський, як і інші керівні українські діячі, обстоював український вигляд (себто козацький устрій) цього ополчення. Капніст цілком поділяв думку Трощинського. Захоплений цією справою, він навіть живе якийсь час у маєтку Трощинського — с. Кибинцях. Треба було шукати захисту в Петербурзі проти «злобы Лобанова». Капніст, що вісім літ перед тим посварився з Державіном на особистому ґрунті (вони були перервали всякі стосунки між собою), — в момент, коли слово досить впливового в Петербурзі Державіна могло придатися в українській справі, скинув образу з серця і перший звернувся до колишнього друга. Чи допоміг тут щось Державін — невідомо. Але відомо, що справа закінчилася

згідно з бажаннями українських патріотів. Цей епізод дуже характерний для Капніста, який завжди дбав про bono publico. Правду казав Капніст, коли писав у листі до Державіна (18. VII. 1812): «общественныя дѣла были всегда близко къ сердцу моему».

Життя пішло далеко вперед, і Капніст, вірний своїм літературним ідеалам 1780-1790-тих років, залишився позаду. Петербурзьке літературне товариство «Бесѣда любителей російскаго слова», що його діяльним членом був Капніст, стояло на правому фланзі російської літератури, плекаючи літературні традиції, які вже стали застарілими. 1815 року, коли М. І. Гнідич, земляк Капніста, розпочав російський переклад «Іліади», Капніст енергійно обстоює «русское стихосложение» (проти «экзаметровъ», якими переклав цей клясичний твір Гнідич). Капніст тримає літературний і особистий контакт з такими консервативними діячами та письменниками, як Державін, І. Дмитрієв, В. Озеров, С. С. Уваров (зять великого приятеля Капніста — гр. Олексія К. Розумовського), А. А. Прокопович-Антонський та інші.

Консервативні погляди Капніста стають особливо помітними в його теоретично-літературних студіях останнього періоду. Звичайно, ми не поділяємо думки деяких дослідників (російські автори, а також Закке), що вважають негативне ставлення Капніста до реформ Петра I і пов'язану з цим вимогу позбутися «чужоземного яду» і пам'ятати про звичаї та добродійства предків — за вияв його реакційности. Годі вже нам дивитися на це російськими очима. Саме з погляду українських патріотів петровські реформи з їх централізмом і фактичним скасуванням української державної автономії були явищем негативним, а звичаї предків нагадували українцям про давній козацький устрій та його традиції. Так само не слід вбачати якоїсь реакційности в думках Капніста про те, що руси були нащадками легендарних гіпербореїв, від яких давні греки нібито запозичили свої науки, музику і поезію («Краткое

изысканіе о гипербореанахъ и коренномъ російскомъ стихосложеніи», 1814), або що «руську» мову треба розглядати як основу і прамову для інших слов'янських мов і що вона старша за латинську та грецьку, навіть старша за всі інші європейські мови (лист до А. Прокоповича-Антонського). Аналогічні думки були досить поширені серед українських патріотів другої половини XVIII століття. Але, ясна річ, у першій чверті XIX століття вони були вже застарілими.

Так чи інакше, Капніст ще за життя став клясиком російської літератури. Його твори, зокрема «Оду на рабство» і «Ябеду», високо цинив Пушкін. Вірші Капніста вважалися зразковими. Недарма відомий російський драматург В. Озеров писав Капністові:²⁶⁾

Теперь, хотя бь Эдипъ за скорбной слѣпотой
Не могъ меня вести къ безсмертью въ путь надежный,
Стиховъ твоихъ согласьемъ, красотой
Стиховъ, перу Капнистову приличныхъ,
Къ безсмертью я дойду, въ досаду злозязычныхъ.

В безперечному ідейному консерватизмі Капніста останнього періоду була одна характерна риса, що мала велике значення для дальшого розвитку української національної ідеї. Поруч із своїми старими теоретично-літературними поглядами, Капніст зберіг незмінними вічні і завжди революційні ідеї українського автономізму. Далекий від революційних ідей і течій тогочасного лібералізму, Капніст до кінця залишився українським патріотом в дусі 1780-1790-тих років, трохи старомодним і стародумним (це помітно, крім його теоретично-літературних студій, і в його поетичних творах останнього періоду, і в його захопленні класицизмом, особливо Горацієм), але завжди щирим і від-

²⁶⁾ У відповідь на вірші з похвалою трагедії Озерова «Едипъ въ Афинахъ».

даним українській справі. Аджеж саме до цієї — останньої — доби діяльності Капніста стосується наведена вище характеристика його, як ворога Росії, зроблена Вігелем. Ідейний консерватизм зовсім не заважав тут Капністові, як не заважав він і його землякові та молодшому сучасникові — Гнідичу, про якого Вігель писав: «Все, кажется, налагало на него долгъ благодарности къ Россіи, а онъ питалъ къ ней совсѣмъ противное чувство, которое гораздо послѣ, противъ воли его, мнѣ часто обнаруживалось въ короткихъ съ нимъ бесѣдахъ».

Одна з найцікавіших праць Капніста цього періоду — це нещодавно (1950) опублікований його переклад на тогочасну російську літературну мову «Слова о полку Ігореві» з докладним коментарем, що над ним Капніст працював у 1809-1813 роках. В цьому коментарі, який справді являє собою «первый опыт исторического подхода к изучению „Слова”» (Д. С. Бабкін), Капніст виявив дуже добре знання історії княжої України²⁷⁾, географії України, топографії її окремих місцевостей, а особливо української мови та фолкльору. Надзвичайно важливі його численні пояснення т. зв. темних місць «Слова» за допомогою живої української мови, — метода, що дала такі плідні наслідки в дальших студіях над цією славною пам'яткою староукраїнської літератури.

Але консерватизм Капніста першої чверті XIX стол. свідчив про те, що старше покоління українських патріотів уже не відповідало новим вимогам життя і дальшої боротьби за національну самостійність і визволення України. Потрібні були нові ідеї і нові люди.

²⁷⁾ Капніст взагалі цікавився історією України. В його архіві зберігся рукописний збірник, який складається з Літопису Граб'янки, «статей» Б. і Ю. Хмельницьких, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи, «Пунктів» Д. Апостола 1728 р., наказів К. Розумовського та інших актів і документів XVII-XVIII стол. (останній з них — ордер Рум'янцева 1785 р. про утворення карабінерних полків).

Тихо і малопомітно пройшли останні роки Капніста серед бурхливих подій такої бурхливої епохи, як перша чверть XIX століття. Ми ще мало знаємо про нього в цей час, та й докладне дослідження його біографії виходить за межі і можливості цього нарису. Капніст здебільшого живе в своїй Обухівці²⁸⁾, пише, але мало²⁹⁾, листується з друзями (Державін, гр. О. К. Розумовський, Д. П. Трощинський, кн. М. Г. Репнін, В. С. Томара, кн. М. А. Цертелєв, протоієрей І. Леванда, В. С. Попов, В. О. Гоголь та інші), приймає їх у себе (наприклад, Державіна 1813 року і, здається, ще 1819, в дорозі до Криму), іноді сам гостює в них (особливо в гр. О. К. Розумовського в його затишному Почепі), зрідка виїждить до Петербургу. Він помер 28 жовтня 1823 року в Кибинцях і похований в Обухівці, в своєму чудовому парку, який він сам насадив і який він так любив. Він склав собі епітафію, яка вірно передає всю суть цієї небуденної людини, талановитого поета, великого громадянина:

Капніст сей глыбою покрылся;
Другъ Музъ, другъ Родины онъ былъ;
Отраду въ томъ лишь находилъ,
Что ей, какъ могъ служба, трудился,
И только здѣсь онъ опочилъ.

*

Нам хочеться сказати ще кілька слів про те насіння, добре насіння, що його залишив по собі Василь Капніст. Цікаві люди були діти Капніста! Іван Васильович Капніст (1794-1860), приятель кн. М. Г. Репніна, бере участь у складанні відомого проекту про відновлення українського козацтва 1831 року. Брат його — Семен

²⁸⁾ Окрім Миргородського (згодом Гадяцького) повіту, маєтки В. В. Капніста були ще в повітах Кременчуцькому, Полтавській губ., і Верхньо-Дніпровському, Катеринославській губ. Року 1802 в усіх цих маєтках нараховувалось 1180 душ обох статей.

²⁹⁾ 1806 року вийшло в Петербурзі друге видання його творів.

Васильович (1791-1843) був одружений з сестрою декабристів Муравйових-Апостолів. А третій брат — Олекса Васильович Капніст (1796-1869), причетний колись до руху декабристів, був приятелем Т. Г. Шевченка — це той Капніст, що привіз його до Репніних. Кирило-методіївець Василь Білозерський писав своєму собратчикові Опанасові Марковичу 1846 р.: «Въ Полтавѣ блеснулъ для меня лучъ радости и надежды: у Скалона — челоуѣка благороднѣйшаго и чувствительнѣйшаго, который женатъ на дочери поэта Капниста³⁰⁾ (цѣну котораго я недавно только узналъ), женщинѣ весьма умной... устроятся литературные вечера. Было два, я былъ на второмъ; на первомъ былъ Чужбинскій, т. е. Афанасьевъ, который теперь находится здѣсь, и читалъ нѣкоторыя произведенія Тар. Гр. (Шевченка — О. О.) и свои записки на Кавказѣ. На второмъ я читалъ „Орису“³¹⁾; присутствовало 4 дѣвушки и др. особы; межъ ними была М-лле Капнистъ, дѣвушка съ умомъ, (страстно) любящая, какъ кажется искренно, Украини³²⁾. Слушали съ большимъ вниманіемъ и остались весьма довольны, серьезно, умно довольны. Послѣ чтенія, я обратился къ М-лле Капнистъ, дѣйствительно ли нравится ей прочитанная піеса. Она стала доказывать съ жаромъ, почему ей должна понравиться „Орися“ — и сказала умныя вещи. Я не думалъ, однакожь, чтобъ этимъ свѣтскимъ дѣвушкамъ могла она понравиться: такой противоположный бытъ, жизнь! Одинъ изъ слушателей говорилъ, что литер(атура) укр(аинская) есть послѣднее усиліе. Я, разумѣется, ему попротивурѣчилъ и опровергалъ его мысли. М-лле Капнистъ меня поддерживала, и чудно мнѣ было, когда я упомянулъ

³⁰⁾ Скалон Василь Антонович (1805-1882), генерал-майор, зять В. В. Капніста. Скалон Софія Василівна, з дому Капніст (нар. 1795), його дружина.

³¹⁾ «Орися» — відомий твір П. Куліша, написаний 1844 року.

³²⁾ Це, мабуть, була одна з дочок Семена В. Капніста, внучка В. В. Капніста.

о славянскихъ стремленіяхъ и литературѣ, въ чемъ полагалъ ручательство въ существованіи Украины, а она подтвердила мои слова. Чудно, если ей (дѣвушка!) панночкѣ! свѣтской! извѣстно славянское воодушевленіе».

Так, інакше і не могло бути. Бо на цих українських літературних вечорах 1846 року в Полтаві незримо були присутні ще дві особи — Тарас Шевченко і Василь Капніст, який передав новому поколінню діячів українського національного відродження священний прапор визволення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Київський Центральний Архів стародавніх актів, фонди: а) Малоросійської Колегії, 1776, ч. 2040; б) Новгородсіверського Намісницького Правління, неописані справи.
2. Андреевъ В. Представители власти въ Россіи послѣ Петра I. СПб, 1870, стор. 263, 264, 267, 286.
3. Андріевскій А. Київскій вооруженный мѣщанскій корпусъ въ 1790 г. «Кіевская Старина», 1891, VII, 129-131.
4. Андріевскій А. Архивная справка о составѣ Кіевского «общества» въ 1782-1797 годахъ. «Кіевская Старина», 1894, II, стор. 192-203.
5. Антонович М. Козацький проект Василя Капніста. «Сьогочасне й Минуле», 1939, II, стор. 16-22.
6. «Архивъ князя Воронцова», кн. VII, стор. 288, 299; кн. XXIII, стор. 37, 314 (В. П. Капніст).
7. Бабкин Д. «Слово о полку Игореве» в переводе В. В. Капніста. «Слово о полку Игореве». Сборник исследований и статей под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Москва-Ленинград, 1950, стор. 320-399.
8. Берков П. В. В. Капніст. Москва-Ленинград, 1950 *).
9. Берков П. Русская комедия и комическая опера XVIII века. Москва-Ленинград, 1950 *).
10. Большая Советская Энциклопедия, т. 32, М. 1936, стор. 400
11. Borschak E. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe Occidentale, Paris, 1935, p. 70-71.
12. Булгаринъ Ф. Воспоминанія, ч. II. СПб, 1846, стор. 300; ч. IV, СПб, 1848, стор. 74 (про Гудовичів).

*) Ці видання лишилися неприступними авторові цієї праці.

13. Веселовскій А. Капністъ и Горацій. «Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ», XV, 1910, I, 199-232.
14. Вигель Ф. Записки, т. I, М. 1928, стор. 353.
15. Возняк М. Псевдо-Кониский і Псевдо-Полетика («Исторія Русовъ» у літературі й науці). Л.-К., 1939, стор. 154-155.
16. Воспоминанія С. В. Скалонъ (урожд. Капністъ). «Историческій Вѣстникъ», 1891, т. XLIV, V, 338-367; VI, 599-625. Передруковано в збірці «Воспоминанія и рассказы деятелей тайныхъ обществъ 1820-х годов», ч. I, М., 1931.
17. Гинзбург Л. Неизданные стихотворения Рубана. «XVIII век». Сборник статей и материалов. Под ред. акад. А. С. Орлова. М.-Ленинград, 1935, стор. 415.
18. Григоріів Н. Німеччина, Росія й Україна. «Нова Україна», 1925, ч. I, Прага, стор. 73.
19. Григоровичъ Н. Канцлеръ князь Александръ Андреевичъ Безбородко въ связи съ событіями его времени, том II. — «Сборникъ Имп. Русскаго Историческаго Общества», т. XXIX, СПб, 1881, стор. 6-7, 88, 92, 260-261, 491, 505, 516-517, 536, 611.
20. Грушевскій М. Секретна місія українця в Берліні р. 1791. «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», т. IX, Л., 1896, Miscellanea, стор. 7-9.
21. Грушевскій М. Очеркъ історії українскаго народа, СПб, 1904, стор. 344.
22. Грушевскій М. З біжучої хвилі. К., 1907, стор. 56.
23. Hruschewskij M. Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung. Wien, 1915, S. 36 («Graf Kapnist»).
24. Грушевскій М. Історія українскаго народа. «Українскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ», т. I, Петроградъ, 1916, ст. 318.
25. Гуковский Г. Хрестоматія по русской литературе XVIII века, ст. 219-220 («Ода на рабство» В. Капніста).
26. Гуковский Г. Очерки по истории русской литературы и общественной мысли XVIII века, Ленинград, 1938.
27. Dembiński B. Tajna misya ukraińca w Berlinie w r. 1791. „Przegląd Polski”, t. III, Kraków, 1896, str. 511-523.
28. Dembiński B. Plany Seweryna Rzewuskiego. „Kwartalnik Historyczny”, 1914, Roczn. XXVIII, zes. 3-4, str. 487-501.
29. Дмитрієвъ И. И. Взглядъ на мою жизнь. Записки. М., 1886, стор. 61, 269.
30. Дмитрієвъ М. А. Мелочи изъ запаса моей памяти. М., 1869, ст. 23, 32, 34, 37, 38, 42-44, 211.
31. Donzow D., Die ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Rußland. Berlin, 1915, SS. 69-70.
32. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї, Вінниця, 1917, ст. 39-44.
33. Донцов Д. Українська державна думка і Європа. Л., 1918, ст. 34-38.
34. Дорошенко Д. Кн. М. Репнін і Д. Бантиш-Каменський (Сторінка з українського громадського життя першої четвер-

- тини XIX століття). «Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова у Празі. Науковий збірник», т. I, Прага 1929, ст. 95-97.
35. Дорошенко Д. З галерії українських міст (Київ, Харків, Катеринослав, Чернігів, Полтава). «Календар-Альманах» «Просвіти» на рік 1931, Л., 1930. Передруковано: «Наступ». Ілюстрований календар-альманах на рік 1943. Прага, 1942.
 36. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. I. Відень, 1915, ст. 6.
 37. Энгельгардт Л. Записки. М., 1868, ст. 22, 26
 38. Евгений митрополитъ. Словарь русскихъ свѣтскихъ писателей, соотечественниковъ и чужестранцевъ, писавшихъ въ Россіи, т. I. М., 1845, ст. 272.
 39. Ефремов С. Історія українського письменства, т. I, вид. IV, Київ-Ляйпціг, стор. 253-254, 269.
 40. Есиповъ Г. Путешествіе имп. Екатерины II въ Южную Россію въ 1787 году. «Кіевская Старина», 1890, XII, ст. 392.
 41. Sacke G., V. V. Kapnist und seine Ode „Na rabstwo“. „Zeitschrift für slavische Philologie“, Bd. XVII, H. 2, Leipzig, 1941, SS. 291-301.
 42. Записки Одесскаго Общества Истории и Древностей, т. III, О., 1852, ст. 275.
 43. Źródła do dziejów drugiego i trzeciego rozbioru Polski. т. I. Л., 1902, стор. 375-376.
 44. Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ, 1912, № 4, ст. 98-109.
 45. Kwartalnik Historyczny, 1895 (реферат Б. Дембінського).
 46. Кіевская Старина, 1886, XII, ст. 717-722; 1891, IV, ст. 73; 1894, III, ст. 431; 1895, X; 1901, XI, «документы», ст. 71.
 47. Клепацький П. Дворянське земське ополчення («козаки») 1812 р. на Полтавщині. «За сто літ», кн. V, К., 1930, ст. 6-21.
 48. Коваленко Л. О впливнн французской буржуазной революціи на Украину. «Вопросы Истории», 1947, № 2, ст. 80-87.
 49. Лазаревскій А. Капнисты. «Русскій Архивъ», 1876, т. III, ст. 437.
 50. Лернер Н. Пушкин и Капнист. «Звенья», V, ст. 113.
 51. «Литературное наследство», т. 9-10, ст. 304.
 52. Майковъ П. П. А. Румянцовъ-Задунайскій. «Русскій Біографическій Словарь», том «Романова-Рясковскій», Петроградъ, 1918, ст. 521-573.
 53. Міяковський В. Люди сорокових років (Кирило-методіївці в їх листуванні). «За сто літ», кн. III, ст. 67.
 54. Митрофановъ П. Леопольдъ II Австрійскій. Внѣшняя политика. Т. I, ч. I. Петроградъ, 1916, ст. 145-146, 147, 171.
 55. Модзалевскій В. Малороссійскій Родословникъ, т. II, К., 1910, ст. 282-297, «Капнисты» (зокрема ст. 285-286); *ibid.*, ст. 713.
 56. Мочульскій М. Кн. Микола Андріевич Цертелев. «Україна», 1917, кн. 3-4, ст. 43-76.
 57. Мочульскій М. Погруддя з бронзи — Микола Цертелев і Іван Манджура. Л., 1938.
 58. Оглоблин О. Нариси з історії капіталізму на Україні, в. I, Х.-К., 1931, ст. 19-20.
 59. Оглоблин О. До питання про місію Капніста 1791 року. «Кривітські Вісті», 1943, ч. 129.
 60. Оглоблин О. Американська революція та український національно-визвольний рух кінця 18 ст. «Вісник», 1955, ч. 7-8 (81-82), ст. 11-16.
 61. Ohloblyn O. American Revolution and Ukrainian Liberation Ideas During the Late 18th Century. „The Ukrainian Quarterly“, Vol. XI, Nr. 3, 1955, pp. 203-212.
 62. Павловскій И. Малороссійское казацьке ополченіе въ 1812 году. «Кіевская Старина», 1906, IX.
 63. Переяславскій О. Українська збройна сила в Наполеонівських війнах 1812-1814 рр. «Табор», 1933-1935, чч. 19-23, 25. Варшава.
 64. Письмо В. В. Капниста къ С. С. Уварову о экзаметрахъ. «Чтеніе въ Бесѣдѣ любителей русскаго слова», XVII, СПб., 1815, ст. 18-42. Відповідь Уварова, *ibid.*, ст. 47-66.
 65. I Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи, т. XXII, № 16 532 (20. IV. 1787).
 66. Романовичъ-Славатинскій А. Дворянство въ Россіи, ст. 539
 67. Русскій Біографическій Словарь, том «Ибакъ-Ключаревъ», СПб, 1897, ст. 478-479 (В. П. Капнист).
 68. Сайтовъ В. Вас. Вас. Капнисть. «Русскій Біографическій Словарь», том «Ибакъ-Ключаревъ», ст. 475-478. Там же деяка бібліографія. Дата народження В. В. Капніста (1757 р.) неточна.
 69. Сайтовъ В. В. В. Капнисть. «Русская поэзія» за ред. С. Венгера, ч. I, ст. 725-729.
 70. Сборникъ Императорскаго Русскаго Историческаго Общества, т. т. XXVII, XLII.
 71. Семевскій В. Крестьянскій вопросъ въ Россіи, т. I, СПб, 1888, ст. 206.
 72. Семеновиков В. Радищев. Очерки и исследования. Москва-Петроград, 1923, ст. 7, прим. I, ст. 299, 446-448 («Радищев и Капнист»).
 73. Симоновскій В. Участіе малороссійскихъ козаковъ въ Отечественной войнѣ 1812 г. «Полтавскія Губернскія Вѣдомости», 1900, №№ 140, 144, 153, 158.
 74. Сірополко С., junior. Українська кінно-козацька дивізія в Наполеонівських війнах 1812-13 рр. «Табор», ч. 28-29, 1936, ст. 81-93.
 75. «Соборна Україна», 1947, III-IV (серпень-грудень), ст. 136-139. Париж.
 76. Сочиненія Г. Р. Державина, т. V, СПб, 1876, *passim*; т. VI, СПб, 1876, *passim*; т. VII, *passim*; т. VIII, СПб, 1880, *passim* (зокрема, ст. 278-279 — біографія В. В. Капніста); т. IX, *passim*.
 77. Сочиненія В. Капниста. СПб. 1849 (вид. Олександра Смірдіна).

78. Сочиненія графа П. И. Капниста, т. I, М. 1901, ст. XVII-XVIII. Див. *ibid.* ст. XV-XVI.
79. Stender-Petersen Ad. Gogol und Kotzebue. Zur thematischen Entstehung von Gogols „Revisor“. „Zeitschrift für slavische Philologie“, В. XII, Н. 3-4, Leipzig, 1935, SS. 21-22.
80. Сухомлиновъ М. Исторія Россійской Академіи, в. I, СПб, 1874, ст. 18; в. VI, СПб, 1882, ст. 161-173, 343, 509; в. VII, ст. 55-57, 488-489.
81. Терновскій Ф. и Голубевъ С., Кіево-Софійскій протоіерей Іоаннъ Леванда. — «Труды Кіевской Духовной Академіи», 1878, X-XII.
82. Тищенко М. Шовківництво в Києві та на Київщині в XVIII та першій половині XIX ст. «Історично-Географічний Збірник», т. II, К., 1928, ст. 177-178.
83. Ткаченко М. Архів Капністів. «Україна», 1925, VI, 170-173.
84. Труды Кіевской Духовной Академіи, 1911, т. I, ст. 94.
85. Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссії, I, ст. 135-139.
86. Труды Черниговской Губернской Архивной Комиссії, в. V, Черн., 1903, «Приложенія», «Сенатскій Архивъ», ст. 10.
87. Туркестановъ Н. кн. Губернскій Службеникъ, СПб, 1869, ст. 64-65, 78.
88. Частная переписка Г. А. Полетики (1750-1784), К., 1895, ст. 204.
89. Чижевскій Д. Замітки до творчости Скворода, як поета. І. Василь Капніст та Скворода. «Науковий Збірник в 30-ту річницю наукової праці проф. д-ра Івана Огієнка», Варшава, 1937, ст. 172-176.
90. Čizevskij D. Literarische Lesefrüchte. Th. V. V. Kapnist und Skovoroda. „Zeitschrift für slavische Philologie“, XIV, 1937, SS. 337-346.
91. Чишовъ Ф. Историческое обозрѣніе шелководства въ Кіевской губерніи, М., 1851, ст. 14-16.
92. Шаликовъ И. кн., Новое путешествіе въ Малороссію. «Вѣстникъ Европы», 1804, XIII, № 2, ст. 115.

ГРИГОРІЙ КОЛОГРИВИЙ

Кольоритною постаттю Старої України — Гетьманщини був Григорій Кологривий, асаул Генеральної Артилерії. Типовий глухівчанин, енергійна, підприємлива людина, умів він і добре служити — за обставин доволі складних, вмів і добрий маєток собі і діточкам набути — і то без особливого тягара та кривди людям, умів і погуляти — з почуттям доброго, старого українського гумору, умів і гостре слівце сказати на адресу нелюбих йому москалів — і то без надто прикрих для себе наслідків, умів він і буйні запорозькі голови — ще й не цілком тверезі — проїняти щирим українським словом. Був немов би один з тих «високочолих дідів-дубів з Гетьманщини», які так любив Тарас Григорович Шевченко.

Григорій Іванович Кологривий народився, мабуть, у Глухові, десь у першій чверті XVIII століття. Дід його, Іван Миронович Кологривий, був цікавою людиною. Він народився 1654 р. і був асаулом Глухівської сотні. 13. II. 1716 року гетьман Іван Скоропадський, «респектую на служби есаула Глуховської сотні Івана Мироновича, надал йому, для підпори господарства, до куплених хаток, шесть дворов, особо от с. Пустогорода (хатки були в Пустогороді. — О. О.), за болотом, находячихся». З цих дворів згодом виріс хутір Миронівка, який 1736 р. рахувався за сином асаула, значковим товаришем Іваном Кологривим, батьком Григорія Івановича. А старий Іван Миронович переселився до Москви, де зайняв значне місце серед китаїгородського

купецтва. Року 1728 він, «посадській человекъ Иван Миронов сын Кологривов», мав у Китайгороді власний двір, де в нього «избы низшіе» наймав, по старому знайомству, прибулий до Москви Яків Маркович. Але недовго пожив на Москві підприємливий український купець. У «Діярюші» Я. Марковича, під 11 березня 1728 року занотовано: «Сегодня хозяин наш Иван Миронович Кологривой, в лѣтах своей жизни 74 бывшій, преставился».

Майже нічого не знаємо про сина його, значкового товариша Ніжинського полку Івана Кологривого. Зате внук старого Івана Мироновича — Григорій Іванович Кологривий був одним з визначних діячів Гетьманщини середини XVIII століття. Він дістав непогану освіту (в Києві або, певніше, в Чернігові) і службу почав хорунжим Генеральної Артилерії. В листопаді 1750 року, у Глухові, він дуже гостро висловився проти московського війська на Україні. Почалося слідство, яке за інших часів могло б дуже пошкодити щирому хорунжому. Але «золотий» для Гетьманщини вік цариці Єлисавети і «медовий місяць» нового гетьманства (Кирила Розумовського) врятували Кологривого. Справа закінчилася нічим і не пошкодила дальшій кар'єрі хорунжого, який незабаром (у кожному разі до 1759 року) став асаулом Генеральної Артилерії, отже помічником генерального обозного і фактичним керівником цієї галузі військового господарства Гетьманщини.

Поруч із цим ішло маєткове збагачення Кологривого. Окрім предківських і ним самим набутих маєтностей на Глухівщині, він мав посілості також на Прилуччині. Року 1764 за ним рахувалося село Рибець, Прилучської сотні, яке він, очевидно, дістав од гетьмана К. Розумовського. Року 1781 Г. Кологривому належали чималі маєтки. Це були: с. Пустогород і хутір Миронівка, с. Дорошівка (з панським будинком на 4 покої), с. Береза, хутір Симонівський у Глухівській сотні, с. Гирич (з панським будинком на 5 покоїв) у Ямпольській сотні,

с. Фастовці з хуторами в Івангородській сотні, Ніжинського полку, с. Рибець і, здається, ще інші посілості. Правда, загальне число підданих Кологривого було не таке то вже й велике; але масштаб його маєткового нагромадження був доволі широкий.

Григорієві Кологривому довелося відограти цікаву роль в подіях, пов'язаних з повстанням запорозької сіроми 1768 року. Про це свідчать нові архівні матеріали, знайдені (в Київському Центральному Архіві стародавніх актів) і частково опубліковані відомим дослідником історії Запоріжжя та Південної України — проф. Н. Д. Полонською-Василенко. За цими матеріалами, Г. Кологривий, тоді асаул Генеральної Артилерії, був надісланий Рум'янцевим від Малоросійської Колегії на Запоріжжя, щоб на місці докладно обізнатися з обставинами і причинами повстання і втихомирити запорозьких бунтівників. Це була досить небезпечна і дуже делікатна місія, і особа Кологривого, мабуть, була вибрана не випадково. Кологривий вдало виконав це доручення і подав цікавий звіт про стан речей на Запоріжжі. Але найцікавішим є та метода, що її застосував Кологривий для приборкання буйних січовиків.

Він зібрав їх уранці, ще на важкі з похмілля голови, і прочитав їм промову, що, на його думку, мусіла вплинути на запорожців. Моттом цієї промови була стара латинська мудрість, що «*concordia res parvae crescunt, discordia magnae (res) dilabuntur*». Малі розпри, повчав січовиків цей своєрідний пропагандист, валили великі держави, і він наводив низку прикладів з української історії, зокрема відомий факт, як велике державне діло Богдана Хмельницького було зруйноване чварами його наступників. Це взагалі була дуже цікава своєю концепцією (в дусі старої української державницької історіографії) і літературною формою промова, яка свідчить про те, що Г. Кологривий був досить обізнаний з історією України і добре орієнтувався в українській

«політичній психології». Можна тільки пошкодувати, що цей твір, де подано короткий огляд основних етапів української історії, і досі залишився неопублікованим. Не знати, чи зворушила промова Кологривого заколочені душі січовиків (для більшого ефекту Кологривий наказав повторювати їм цю промову щодня), але на історика вона певне враження справляє. Промова Г. Кологривого (1768 року) дозволяє припускати, що автор її взагалі був не чужий українській політичній літературі, а, може, і історіографії того часу.

Це був останній визначний момент у службовій діяльності старого українського артилериста. Прийшли нові часи, і непотрібною стали і військова «армата», і її старий асаул.

Свою службу Кологривий закінчив (до 1781 року) в ранзі «малоросійського» полковника. Синів у нього, здається, не було, і його маєтки припали дочкам. Одна з них (Тетяна чи Анастасія) вийшла заміж за Данила Степановича Бутовича, бунчукового товариша, згодом крелевецького повітового суддю і маршала шляхетства (1785), внука генерального асаула Степана Ів. Бутовича. Друга донька була за Дмитром Степановичем Карпекою, бунчуковим товаришем і глухівським земським суддею, згодом (1782-1787) головою новгородсіверської Верхньої «Расправи» (I департаменту).

Г. Кологривий був живий ще 1781 року, але, мабуть, незабаром пішов з цього світу, бо в 1790 році його, здається, вже не було.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Київський Центральний Архів стародавніх актів, фонд Малоросійської Колегії, 1769 р.
2. М. Горбань, Глухівські сутички 1750 року. «Україна», 1928, ч. 3, стор. 40-43.
3. А. Лазаревській, Описаніє Старой Малороссіи, том II, Київ, 1893, стор. 485, 486, 488; том III, Київ, 1902, стор. 154.

4. Я. Маркович, Дневникъ, том II, Київ, 1895, стор. 212, 213, 219.
5. В. Модзалевскій, Малоросійскій Родословникъ, том I, Київ, 1908 (Бутовичі); том II, Київ, 1910 (Карпеки).
6. Опис Новгородсіверського намісництва (1779-1781), Київ, 1931, стор. 444, 445, 447, 448, 455.
7. Н. Полонська-Василенко, До історії повстання на Запоріжжі 1768 року, «Науковий збірник», том I, УВАН у США, Нью-Йорк, 1952, стор. 99.
8. Списки Черниговскихъ дворянъ 1783 года, Чернігів, 1890.

ПАВЛО КОРОПЧЕВСЬКИЙ

О. М. Лазаревський називав його, як і багатьох інших, «канцелярским дѣльцом конца XVIII вѣка». За офіційною біографією значного чиновника Лазаревський не помітив громадського діяча; за формулярними даними прогледів цікаві біографічні моменти, що не вкладалися в рамки урядового життєпису. А тим часом Павло Коропчевський заслуговує більшої уваги з боку історика.

Павло Григорович Коропчевський народився 1741 року. Офіційно вважалось, що він «из дворян», але він сам визнавав, що «прадѣд и дѣд его — вышедшіе из Польши в Малую Россію, в каком-же званіи находились они, — он не помнит». Батько його, Григорій Коропчевський, родом, здається, з м. Смілого, був козаком Конотопської сотні (1770) і при відставці дістав рангу значкового товариша (1770). Але під час турецької війни знову пішов на службу і був убитий у Кримському поході р. 1775.

Вчився Павло Коропчевський у Київській Академії. Року 1759 він вступив на службу канцеляристом до Миргородської полкової канцелярії. Але вже наступного року Коропчевський переходить до Генеральної Військової Канцелярії і в 1761-1768 рр. був військовим канцеляристом. Року 1768 з ним трапилася пригода, що могла дуже відбитися на його службовій кар'єрі. Він був причетний до повстання пікінерів і був у цій справі заарештований.

Відоме повстання пікінерських полків на півдні України 1767-1770 рр., такими яскравими, майже біблій-

ними фарбами описане в «Історії Русів», і досі ще залишається неясним щодо політичних зв'язків та аспірацій його ватажків. Цікава розвідка К. Г. Гуслистого («З історії клясової боротьби в Степовій Україні в 60-70-тих рр. XVIII ст.»), оперта на нових архівних матеріалах, все ж не розв'язала цього питання, бо головна увага автора, поза фактичною історією повстання (і особливо його придушення), була скерована в бік соціально-економічних відносин, які призвели до вибуху цього повстання. Але ця розвідка подала низку цікавих даних про політичні стосунки пікінерів з українським автономістичним рухом того часу. Особливо цікаві були зв'язки одного з лідерів повстання, значкового товариша Павла Денисова (Денисенка), депутата від Кременчука і Власівки (які входили тоді до складу Дніпрівського пікінерського полку) до Законодавчої Комісії 1767 року. Виявляється, що пікінерській акції співчували визначні представники української старшини, зокрема полковник Полтавський Андрій Горленко, кілька канцеляристів Миргородського та Полтавського полків, сотник Кролевецький Огієвський (той, що колись був перекладачем і «был в Криму, морем в Цариградѣ, Венеціи, Вѣнѣ и Петербургѣ», свояк Безбородька), кілька депутатів до Комісії 1767 року (від Лизаветського пікінерського полку, від козацтва Миргородського полку, від Запоріжжя тощо), в тому числі, здається, і славнозвісний лубенський депутат, Григорій Андрійович Полетика. Серед осіб, близько зв'язаних з П. Денисовим, був і військовий канцелярист Павло Коропчевський.

В січні 1768 року, в зв'язку з повстанням, Денисів був виключений з складу депутатів Комісії і під арештом висланий до Київського генерал-губернатора, але з Батурина втік на Запоріжжя. У своїх листах (ще з Москви) до дружини й зятя Денисів просив посилати йому листи через П. Коропчевського, «ибо то у ево, да ко всѣм их козакам знатной пріятель, толко бы в

квартирѣ ево в Глуховѣ, а не в Коллегіи посылаемья ему писма поручаемы были, для незазору». Отже проф. Г. А. Максимович слушно каже, що рухові Кременчуцької і Власівської сотень за повернення їх до складу Гетьманщини (отже антипкінерському та антиросійському рухові) «сочувствовали и поддерживали его» різні особи на Гетьманщині, в тому числі «канцелярист Малоросійской Коллегіи Коропчевскій».

Можна думати, що Коропчевскій був посередником у зносинах пікінерських ватажків з їх депутатами в Москві, а, з другого боку, можливо, що він був зв'язковим між пікінерами та їх прихильниками в Глухові. Не дивно, що після втечі Денисова російська влада на Гетьманщині перевела ряд арештів. Зокрема був притягнений до слідства і Коропчевскій. В лютому 1768 року, під час допиту в похідній канцелярії Рум'янцева, Коропчевскій зізнав, що «с оним Денисовым он, Коропчевскій, особливаго и дальнѣйшаго знакомства никогда не имѣл и не имѣет, а видал его толко дважды, перво в проѣзд его, Денисова, прошлаго лѣта в Москву, а вдругое за двѣ недѣли пред сим здѣсь (у Глухові — О. О.) на рынкѣ ходившого, гдѣ между ими только и рѣчи было, что он, Денисов, спрашивал его, Коропчевского, гдѣ здѣсь живет депутат Политика (себто Г. А. Полетика. — О. О.), на что он, Коропчевскій, и отвѣчал, что не знает, а притом он, Коропчевскій, спрашивал его, Денисова, откуда и куда он ѣдет, на что слышал в отвѣт, что ѣдет он, Денисов, из Москвы в Киев для нѣкоторых выправок самоскорѣйше, и состоит уже почти в дорогѣ, почему Коропчевскій, оставя его, Денисова, и пошел в Коллегію. Болѣе же никаких разговоров и обращенія он, Коропчевскій, с показанным Денисовым не имѣл, и писем как к нему, Денисову, никаких не писал, так и от него не получал». Відповідаючи на запитання, чи знав він про втечу Денисова і місце його перебування, Коропчевскій заявив, що «о побѣгѣ его, Денисо-

ва, тѣм паче о мѣстѣ укрывательства ни малѣйшаго свѣдѣнія он, Коропчевскій, не имѣет, якож с ним, Денисовым, он, Коропчевскій, ни в какую откровенность никогда не входил и разговоров обстоятельных, кроме как вышеписано, между ими не было».

Важко сказати, чи справді взаємини Коропчевського з Денисовим обмежилися цими короткими зустрічами: листи Денисова свідчать про те, що він цілком довіряв Коропчевському, як своєму спільникові чи принаймні однодумцеві. З другого боку, наївно було б думати, що Коропчевскій за такої ситуації (арешт і втеча Денисова) зацікавлений був у тому, щоб говорити на слідстві саму правду. І якщо справа закінчилася для нього щасливо, то, мабуть, тому, що глухівська влада, і українська, і навіть російська (в особі Рум'янцева), надто ж напередодні війни з Туреччиною, воліла не роздмухувати цю справу. До неї були причетні високі особи, яким дуже ішлося про те, щоб клубок пікінерських зв'язків на Гетьманщині не був розплутаний до кінця. Отже Коропчевскій викрутився з біди.

Але все ж був якийсь, хоч і маленький, інтервал у службовій кар'єрі Коропчевського. Лише в квітні 1769 року він був призначений на регістратора Малоросійської Колегії (1769-1774), а р. 1774 дістав рангу полкового писаря. Дальша кар'єра Коропчевського йшла вже звичайним шляхом. Можна погодитися з Лазаревським, що «Румянцев повел его (Коропчевського — О. О.) далѣе по чиновничьей лѣстницѣ». Безперечно, Коропчевскій був дуже здібний урядовець, а Рум'янцев завжди висував таких людей — і справді протегував Коропчевському. Року 1775 Коропчевскій був призначений хорунжим Генеральної Артилерії. Незабаром він дістав рангу бунчукового товариша (23. XI. 1777), а за два роки (19. VII. 1779) чин колезького асесора («в ранзі сухопутного майора»). Як член Канцелярії Генеральної Артилерії (1781), Коропчевскій

працював до самого кінця цього старовинного інституту Гетьманщини.

Відкриття намісництв створило нові умови для службової діяльності Коропчевського. Року 1781 він був призначений на голову I департаменту Новгородсіверського Губерніяльного Магістрату і на цій посаді був до початку 1790-тих років (остання згадка 1792 р.). Року 1794 він став головою I департаменту Новгородсіверського Верхнього Земського Суду (1794-1796). Разом з цим ішли чини й ордени (надвірний радник «з ранзі сухопутного підполковника» — 1783, орден св. Володимира IV ступеня — 1785, колезький радник — 1793). Року 1796 Коропчевський був призначений на голову Новгородсіверської Палати Цивільного Суду, і на цій посаді застала його ліквідація намісництва.

Звичайно, нас менше цікавить службова діяльність Коропчевського в Новгороді-Сіверському, хоч недооцінювати її також не можна. Аджеж у тогочасних губерніяльних центрах Лівобережної України зібралися визначні громадські і культурні сили. Не можна не пригадати слів Ф. Вігеля, який взагалі дуже критично, навіть злосливо ставився до своїх сучасників. «Мнѣ кажется, — пише він про Київ, центр Київського (лівобережного) намісництва 1790-тих років, — что нигдѣ еще в Россіи не собиралось в одно время столь много добрых, умных и честных людей, как тогда в Киевѣ». Ще з більшим правом цю характеристику можна віднести до новгородсіверського громадянства 1780-1790-тих років. Поза всяким сумнівом, П. Коропчевський був визначним учасником Новгородсіверського патріотичного гуртка 1780-1790-тих рр. Можливо, що йому та його оповіданням завдячує свій яскравий опис пікінерського повстання автор «Історії Русів», який, так чи так, був зв'язаний з цим гуртком.

При цій нагоді треба сказати кілька слів про фамільні, особисті і разом з тим, безперечно, громадські зв'язки П. Коропчевського. Обидва його брати — Оме-

лян та Ілля — також служили в 1790-тих роках у Новгородсіверському намісництві. Зокрема О. Коропчевський, бунчуковий товариш і колезький асесор, заступитель Конотопського повітового суду (1781, 1786) і бургомистр Конотопського магістрату (1790), брав участь, як депутат свого повіту, у зборах Новгородсіверського шляхетства 19. VI. 1790 року. Дуже цікаве коло особистих друзів П. Коропчевського. У фамільному архіві Коропчевських (він згодом увійшов до збірки рукописів відомого знавця лівобережно-української старовини П. Я. Дорошенка, правнука П. Г. Коропчевського по матері) збереглося листування П. Коропчевського, яке дає нам певне уявлення про широке коло його знайомств. Зокрема він був у дружніх стосунках — і то, мабуть, довголітніх — з генералом Андрієм Вас. Гудовичем (див. вище)¹⁾, з Дмитром Прокоповичем Трощинським, згодом міністром уділів і міністром юстиції, великим українським меценатом, з відомим українським церковним діячем, архимандритом Мелхиседеком Значко-Яворським, настоятелем Глухівського Петропавлівського монастиря (1786-1809)²⁾, та іншими визначними діячами того часу.

¹⁾ Вони були ще сусідами по маєтку: А. Гудович володів с. Вікторовом у Глухівській сотні.

²⁾ Мелхиседек (Матвій) Значко-Яворський (1721/24-1809), з старого козацького роду, син сотника Лубенського Карпа Значка, вихованець Київської Академії, ігумен Мотронинського (1753), Переяславського (1768) і Києво-Видубицького (1771) монастирів, намісник Києво-Софійського кафедрального монастиря (1771-1783), архимандрит Лубенського Мгарського (1781-1786) і Глухівського Петропавлівського (1786-1809) монастирів, член Новгородсіверської Духовної Консисторії.

Людина високо освічена, знавець мов (він володів латинською, грецькою і німецькою мовами), з великим інтересом до метематики, а особливо до медицини, він був одним з найвизначніших представників новгородсіверського духовенства кінця XVIII століття. Є поважні підстави вважати його, колишнього надхненника Коліївщини, за учасника новгородсіверського патріотичного гуртка. Мелхиседек був зв'язаний з П. Коропчевським великою дружбою і кумівством (був хрищенням батьком дітей Коропчевського).

Коли р. 1797 було утворено єдину Малоросійську (Чернігівщина і Полтавщина) губернію (з центром у Чернігові), Коропчевський був призначений її віцегубернатором (1797-1799) і разом з тим одержав чин статського радника, а р. 1798 дістав орден св. Анни II ступеня. Свою службу Коропчевський закінчив членом Генерального Суду.

П. Г. Коропчевський був одружений двічі: першим шлюбом (1784) — з Анастасією Іванівною Миненко, донькою значкового товариша; другим шлюбом (після 1787 року) — з донькою поручника і путивельського поміщика Ольгою Олексіївною Шечковою (1762-1841), що принесла йому, як посаг, невеличкий маєток (с. Карпилівка, Путивельського повіту, де рахувалося 97 душ обох статей). Сам Коропчевський купив собі в 1788 році маєток у с. Баничах, Глухівського повіту (він уже мав там свій хутір), де рахувалася 21 душа об. ст. (1790). Це було все, що він нажив за свою майже півстолітню службу.

П. Г. Коропчевський помер 16. III. 1808 року в Баничах і був похований у Петропавлівському монастирі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Київський Центральний Архів стародавніх актів, фонди:
 - а) Малоросійської Колегії (і Похідної Канцелярії Рум'янцевих), 1768 р., 1784 р.
 - б) Новгородсіверського Намісницького Правління (ф. ч. 280 а), справа ч. 14.
2. К. Гуслистый, З історії класової боротьби в Степовій Україні в 60-70-тих рр. XVIII стол., Харків, 1933, стор. 28-29.
3. А. Лазаревский, Описаніе Старой Малороссіи, том II, Київ, 1893, стор. 465 і прим. ч. 731.
4. Г. Максимовичъ, Выборы и указы въ Малороссіи въ Законодательную Комиссію 1767 года, Ніжен, 1917, стор. 288, 289.
5. В. Модзалевскій, Малоросійскій Родословникъ, том II, Київ, 1910, стор. 464-465. Див. *ibid.*, 464-469, 717.

6. Труды XII Археологического Съѣзда, том II, Москва, 1905, стор. 97-100.
7. Труды Черниговскаго Предварительнаго Комитета по устройству XIV Археологического Съѣзда, Чернігів, 1908 стор. 42.
8. І. Смоленський, Бюрократична верства на Україні наприкінці 18 і на початку 19 століття. «Україна», 1930, VII-VIII, стор. 70-80.

АНДРІЙ ЛЕВАНІДОВ

Так, він не був українець з походження — і його високе становище російського воєначальника і намісника Слобідської України, здається, не могло б дати йому права бути заліченим до «людей Старої України». А проте ніяк не можемо обминути цієї інтересної, хоч ще дуже мало зної в історії української культури, людини. Бож ім'я Андрія Леванідова нерозривно пов'язане і з українською історіографією, і з історією української музики. Це ж він був протектором і оборонцем Архипа Худорби і Артема Веделя. Це ж він збирав матеріяли до історії України, які становлять т. зв. «Андрея Леванидова Малоросійській Лѣтописець», що зберігається в бібліотеці Українського Національного Музею у Львові. Більше того. Маємо певні підстави думати, що роля генерала Андрія Яковича Леванідова в російсько-українських політичних стосунках кінця XVIII століття була досить визначна.

На превеликий жаль, біографічні відомості про Леванідова дуже скупі. Бойовий офіцер і, мабуть, учасник 1-ої російсько-турецької війни, він р. 1785, в ранзі генерал-майора, був шефом Стародубівського карабінерного полку, в якому служив тоді Архип Худорба. Року 1787 він, генерал-майор і кавалер, командував 2-ою кавалерійською бригадою т. зв. Української Армії, куди входили Стародубівський і Київський карабінерні полки. Він брав, мабуть, участь і в 2-гій російсько-турецькій війні. В 1790-1794 рр., у тій же ранзі генерал-майора, Леванідов був корпусним команди-

ром у Києві, де мешкав на Подолі. В 1796-1797 роках, у ранзі генерал-поручника, Леванідов був генерал-губернатором Харківського та Воронізького намісництв. Історики Харкова кажуть, що він «вдавався до всяких заходів для впорядкування Харкова». Зокрема в Харківському Казенному училищі він завів вокальну музику, капельмайстром якої був (з 1796 р.) славнозвісний український композитор Артем Ведель, а також інструментальну, якою диригував Яків Цих з Угорщини (мабуть, закарпатський українець, батько професора всесвітньої історії Харківського університету, згодом ректора Київського університету, А. Я. Циха); обох їх Леванідов привіз з собою до Харкова. Взагалі сучасники дуже позитивно оцінювали діяльність генерал-губернатора Леванідова на Слобідській Україні. Леванідов мав близькі родинні зв'язки в колах аристократії Слобідської України, бо був одружений з Ганною Василівною Чертковою, донькою воронізького та харківського генерал-губернатора (1782-1787) Василя Черткова, посвоєченою через своїх братів з Тев'яшовими, Хрущовими тощо.

Службова кар'єра Леванідова раптово перервалася за неспокійних часів Павла I, і дальша доля його нам не відома. Сучасники (наприклад, харківський архітект Ярославський у своїх спогадах) пояснювали опалу Леванідова тим, що Павло I, який, будиши наслідником престолу, спочатку добре ставився до Леванідова, змінив своє ставлення до останнього після того, як той його «зрадив» і перейшов на бік Зубова, за допомогою якого, мовляв, дістав і генерал-губернаторство, і великий маєток на Волині, що належав був волинському біскупові (Леванідову та його спадкоємцям належало село Купечів, Володимирського повіту, де згодом заведено суконну фабрику)¹). Можливо, що Леванідов

¹) Ще раніше Леванідов дістав коло 30 тисяч десятин землі у Південній Україні.

справді потрапив у неласку в Павла І. Але причина, яку подає Ярославський, на нашу думку, не в'яжеться з усіма відомостями, що маємо про Леванідова. Якби Леванідов був перекинчиком від вел. кн. Павла до Зубова, то, мабуть, він утратив би свій пост генерал-губернатора відразу по смерті Катерини ІІ; проте це сталося тільки наступного року.

Навпаки, маємо цілком певні дані, щоб визнати Леванідова не за службіста-кар'єриста, а за людину дуже культурну, тонкого знавця та аматора мистецтва (особливо музики) і до того ще безперечного прихильника України, про що, зрештою, свідчить і його діяльність на Слобожанщині. Природно, що ця сторона діяльності Леванідова не могла бути широко відомою; але й ті факти, що випадково дійшли до нас, яскраво промовляють про українські симпатії Леванідова.

Леванідов дуже протегував своєму офіцерові, українському історикові — автономістові Архипові Худорбі. «По усердной его службѣ, бытности в походах и по извѣстности мнѣ лично его склонности к службѣ, достойным полагаю быть ему награждену чином секунд-майора и опредѣлить по желанію его в полк Стародубовскій» (карабінерний), — писав Леванідов про А. Худорбу р. 1785. Сама по собі ця рекомендація ще не означала б українських симпатій і зв'язків Леванідова, якби останні не були potwierджені безпосередніми документальними даними.

Леванідов спеціально цікавився історією України. Це також могло зблизити його з Худорбою, автором, на жаль, утраченої для нас історії України, яка, на думку сучасників, нічим не поступалася («цѣнится здѣсь наравнѣ») «Історіи Русов», але була ще яскравіша з погляду українського автономізму, бо «очень вольно и против нашего (російського — О. О.) правительства писана». В Українському Національному Музеї у Львові є дуже цікавий рукопис, на стародавніх шкіряних палітурках якого вгорі, в рамці, відтиснено:

Андрея Леванидова Малороссійскій Лѣтописецъ. За даютою філігранів — 1790 — можна вважати, що рукопис цей належить до початку 1790-тих років, отже до того часу, коли Леванідов був у Києві. Рукопис складається з 325 сторінок in 4° (мале), блакитного і сірого (всуміш) паперу, писаних чітким, але неоднаковим, мабуть, писарським письмом кінця XVIII століття. Сторінки перенумеровані пізніше олівцем, але частково збереглась і стара пагінація чорнилом.

Перша частина цього цікавого рукопису містить: «Дѣйствія въ Малой Россіи до Хмелницкаго» (арк. 1 — 11), які починаються з битви над Ірпенем 1340 року; «Описаніе притчины и начала войны Хмелницкаго» (ст. 12 і далі). Потім до стор. 195 іде історія України до 1734 р. («Краткое Описаніе Малороссіи»). На цій же 195-ій сторінці написано: «Конецъ урядамъ бытности гетмановъ». Отже це, мабуть, Літопис Самовидця (скорочена редакція), із вступом і продовженням до 1734 р. з «Краткого Описанія Малороссіи».

Друга частина збірника складається з різних документів з історії України XVII-XVIII стол., розташованих без хронологічного порядку. Це гетьманські «статті», царські маніфести в українських справах тощо.

На стор. 219 починається третя частина збірника: «Экстракт или краткая выписка съ начала перемены княжения Киевского на воеводство и разделения Малой Росіи на полки, сколько и кто были малороссійскіе гетманы прежде подѣданія Зиновія Богдана Хмельницкаго во Всероссійскую державу, под королями полскими и по подданіи оного какъ онѣ служили въ Росіи, слѣдуетъ под сим». Реєстр гетьманів починається з 1506 року гетьманом «Прецславом Ляскоронским».

Четверта частина збірника (з сторінки 224) містить «Історію о козакахъ запорожскихъ какъ оныя издревле завелись и откуда свое происхождение имѣютъ и въ какомъ состояніи находятся, сочиненная отъ инженерной команды». Отже прізвища автора бракує, але це,

безперечно, славнозвісний твір 1740-вих років про запорожців князя С. Мишецького, що ходив у багатьох рукописних примірниках, аж доки був надрукований О. Бодянським 1847 року.

Особливо цікава п'ята частина збірника, що являє собою ніби продовження праці Мишецького. Це — «Примѣчаніе о запорожцахъ» (ст. 283 — 297), де є і хронологічна вказівка 1763 року, а також згадка: «как скоро нынешняя с Портою Отоманскою война открылась», себто, безперечно, війна 1769 року.

Шоста частина збірника (з стор. 299) присвячена різним документам у запорозьких справах. Зокрема тут знаходимо маніфест Катерини II на ім'я Воейкова з 31. 1. 1768 р., «Доношеніе в Государственную Военную Коллегію» (без підпису і дати) тощо.

Нарешті, остання, сьома частина збірника (стор. 314-323) — це нібито *miscellanea* різних матеріалів з історії України. Тут є «Выписка о Малороссіи, которая тогда по большей части извѣстна под названіем Запорожцовъ, которымъ всѣхъ обще козаковъ называли» (починаючи з 1340 року; між іншим, у тексті згадуються і 1760-ті роки); «Краткая выписка, сколько было гетманов малороссійскихъ и в какое время»: «подъ полским владѣніем» і «подъ Російскою державою».

Залишаючи на майбутнє спеціальне студіювання цього цікавого рукопису, маємо ще раз підкреслити, що цей збірник яскраво свідчить про інтерес Леванідова (який зібрав усі ці матеріали) до історії України. Дозволимо собі висловити припущення, що збірка цих матеріалів мала якийсь зв'язок з таємничою «Історією» Худорби.

На нашу думку, Леванідов був зв'язаний з Новгород-сіверським українським патріотичним гуртком 1780-1790-тих років. Окрім Архипа Худорби, він був добре знайомий з Євстафієм Пальмовським, архимандритом Новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря (1770-1780-ті роки). Євстафій Пальмовський був інтересна людина. Син случького священика, він учив-

ся словесних наук, можливо, в Чернігівському Колегіумі або у Київській Академії. Року 1753 він приймає чернецтво при Чернігівській катедрі. Згодом він був (попередньо) казначеем Костромського архиерейського дому і архимандритом Шуйського монастиря. Року 1771 він, як обер-ієромонах російської фльоти, бере участь, у складі ескадри адмірала графа О. Г. Орлова, в Чесменській битві. Далі він був настоятелем Саввиного Сторожівського монастиря. Року 1776 Євстафій Пальмовський був призначений настоятелем Чернігівського Іллінського монастиря, а на початку року 1777 переведений до Новгород-сіверського монастиря. Отже це була людина культурна і бувала, що бачила широкі світи. Не дивно, що Євстафій Пальмовський зайняв поважне місце в новгород-сіверському суспільстві. Здається, серед вищої церковної ієрархії Новгород-сіверщини були ще родичі (можливо, брати) Євстафія Пальмовського — Варсонофій Пальмовський, ігумен (згодом архимандрит) Батуриного Крупицького монастиря (1763-1775), пізніше (р. 1775) переведений до Охтирського Троїцького монастиря, — і Савва Пальмовський, ігумен Костянського (на Почепівщині) Троїцького монастиря (1786 р.). Згодом він був ігуменом Більсько-Підляського монастиря і головував на Пінському соборі 1791 року, який проголосив автокефалію Православної Церкви на терені Речі Посполитої. Сучасники — новгород-сіверці висловлювалися про Євстафія Пальмовського з найвищою пошаною, і ця традиція перейшла до наступних поколінь новгород-сіверської інтелігенції. І. Сбитнев р. 1828 згадує про нього, як про людину розумну і в «самом уединеніи платившего дань свѣтской вѣжливости». Між іншим, він був у добрих стосунках з П. Г. Коропчевським, О. Г. Котлубицьким та багатьма іншими новгород-сіверцями.

Року 1785, коли утворено новгород-сіверську єпархію і Спасо-Преображенський монастир став катедральним, Євстафій Пальмовський змушений був піти «на

покой». Він оселився в Києво-Печерській Лаврі³⁾. Є відомості, що Пальмовський був дуже невдоволений з своєї відставки і до Лаври потрапив, мабуть, як на почесне заслання. Леванідов, тоді корпусний командир у Києві, бував у нього і саме тут, року 1794, познайомився з Артемом Веделем. До речі, Ведель міг бути зв'язаний з новгородсіверцями також через Андрія Рачинського (відомого українського композитора другої половини XVIII стол.), син якого Гаврило, тоді вихованець Київської Академії, згодом талановитий музикант і композитор, вчився музики, мабуть, під керівництвом Веделя.

Взаємини між Леванідовим і Веделем являють особливий інтерес не тільки для дослідника історії української музики, а й для історії української політичної думки. Біографи талановитого українського композитора одноставно відзначають велику увагу Леванідова до Веделя. За його допомогою Ведель організував у Києві чудовий хор, з яким пізніше переїхав до Харкова. Звичайно, Леванідова з Веделем зв'язувала спільна любов до музики. Можливо, що обидва були масони. Але особливого інтересу набирає звістка про те, що наприкінці 1790-тих років існувало таємне товариство, що мало на меті «отторженіє Малороссіи от Россіи», до якого, здається, був причетний і Ведель. На превеликий жаль, не знаємо докладніше про це; але цілком природно виникає думка, чи не стояла в зв'язку з цією політичною справою і раптова опала та відставка Леванідова, протектора Веделя.

Отже можливо, що Павло I, який, будучи наслідником престолу, протегував українським патріотам на ґрунті спільної ворожості до правління Катерини II, зовсім інакше поставився до українського автономізму, коли став царем. Звідси, мабуть, походила і така гостра

³⁾ За іншими відомостями, в Катерининському Грецькому монастирі в Києві, на Подолі.

зміна в ставленні імператора до свого колишнього прихильника і, можливо, конфідента Леванідова. Тим цікавішою тоді стає постать генерала Леванідова в очах історика українського автономізму кінця XVIII століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Київський Центральний Архів стародавніх актів, фонд Малоросійської Колегії, 1785 р.
2. Український Національний Музей у Львові, відділ рукописів, ч. 18019/18.
3. В. Аскоченскій, Киевъ съ древнѣйшимъ его училищемъ Академією, ч. II, Київ, 1856, стор. 374, 375, 376, 378.
4. Д. Багал'їи и Д. Миллеръ, Исторія города Харькова, том I, Харків, 1905, стор. 101-102, 415.
5. П. Добровольскій, Выписка изъ расходной книги Новгородсѣверскаго монастыря за 1777 годъ. «Труды Черниговской Губернской Архивной Комиссии», в. VII, Черн., 1908, стор. 179.
6. А. Ефименко, Два намѣстника. «Южная Русь», т. II, СПб, 1905, стор. 189-190.
7. А. Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссіи, т. I, К., 1888, стор. 315.
8. Кн. А. Лобановъ-Ростовскій, Русская Родословная Книга, т. II, СПб, 1895, стор. 364.
9. В. Масловъ, Литературная дѣятельность К. Ф. Рылѣева, Київ, 1912, «приложенія», стор. 97-98.
10. В. Петрушевскій, О личности и церковно-музыкальномъ творчествѣ А. Л. Веделя. «Труды Киевской Духовной Академіи», 1901, VII, стор. 382-396.
11. Н. Полонська-Василенко, Заселення Південної України, Женева, 1947, стор. 40.
12. С. Сакович, Пінський собор 1791 року, Крем'янець, 1936 Відбитка з журналу «Церква і нарід».
13. И. Сбитневъ, Новгородъ-Сѣверскій. «Отечественныя Записки», 1828, ч. 34, №96, стор. 132-133.
14. Сборникъ военно-историческихъ матеріаловъ, в. IV, СПб, 1893, стор. 253.
15. Списокъ фабрикантамъ и заводчикамъ Россійскія имперія на 1832 годъ, т. I, СПб, 1833, стор. 117.
16. П. Строевъ, Списки іерарховъ и настоятелей монастырей Россійскія Церкви, СПб, 1877.
17. П. И. Турчаниновъ, протоіерей, Автобіографія. «Домашняя Вѣсѣда», 1863, в. 2-6, стор. 42 (і окрема відбитка).

18. (Архиепископ Филарет), Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. III, Ч., 1873.
19. В. Щербаківський, статті про А. Л. Веделя (мабуть, у львівському журналі «Мистецтво»). Ці статті залишилися нам невідомими. Вказівку про них завдячуємо покійному проф. В. М. Щербаківському.
20. В. Ярославській, Воспоминания. «Харьковский Сборникъ», 1887, стор. 33.

ОПАНАС ЛОБИСЕВИЧ

Що знаємо ми про Опанаса Лобисевича, цього видатного українського діяча другої половини XVIII століття, «одного з представників нової української інтелігенції» (М. Грушевський)? В історії українського письменства, з легкої руки М. І. Петрова, якому, безперечно, належить честь «відкриття» Лобисевича, він відомий, як «попередник Котляревського». Ми знаємо деякі зовнішні факти його біографії, знаємо, що він був автором «Вергилиевых Пастухов... в малороссійській кобеняк переодѣтых», які були, очевидно, однією з перших, якщо не першою спробою української літератури в тому жанрі, що його незабаром підніс на недосяжну височінь І. Котляревський. І це все. Але найголовніше те, що ми майже нічого не знаємо про внутрішній світ цієї визначної людини, значення якої в історії української культури та політики ще не оцінено як слід.

Опанас Кирилович Лобисевич народився коло 1732 року в родині значкового товариша Стародубівського полку. Лобисевичі — погарська козацька родина міщанського походження. Прадід Опанаса Кириловича — Филон Корнійович Лобасов (Коновал) був міщанин і обиватель погарський (1662-1680), який, можливо, згодом перейшов на козацьку службу. Син його, Яків Филонович (Филонов) був товаришем сотні Погарської (р. 1706), а внук, Кирило Лобисевич, за служби діда й батька, був прийнятий 15. V. 1723 року «под знак полковою». Значковим товаришем Стародубівського полку

він і помер (до 1748 року). Це був батько Опанаса Лобисевича.

Освіту свою Опанас Лобисевич розпочав у Київській Академії р. 1747. Це був блискучий період в історії «Київських Атен», пов'язаний з ім'ям префекта і ректора академії — Георгія Кониського, цього визначного ієрарха, проповідника і українського письменника XVIII століття. Такі професори, як сам Георгій Кониський, Сильвестр Ляскоронський, Георгій Щербацький, Давид Нащинський, Манасія Максимович, Фома Гирчич, Іоасаф Ярошевський та інші, і такі студенти, як Яків Козельський, Федір Козельський, Микола Бантиш-Каменський, Федір Емін, Семен Дівович (Дзівович), протоіерей Іоанн Леванда, архієпископ Феоктист Мочульський тощо, — зробили б честь кожному західноєвропейському університетові. В цьому оточенні пройшли перші шкільні роки молодого Лобисевича. З багатьма з цих людей він зберіг дружні стосунки на все життя.

В Києві Опанас Лобисевич, як звичайно діти козацької старшини, дійшов тільки до класи реторики. Старший брат його, Кирило Кирилович, згодом Стародубівський полковий суддя, що одружений був з Агафією Тепловою, племінницею відомого Г. Теплова, і жив тоді в Петербурзі, перетягнув Опанаса Кириловича до столиці. 12. III. 1754 року молодий Лобисевич, *nobilis Ucrainensis*, подав прохання, щоб його прийнято було до Петербурзького (Академічного) університету; після відповідного іспиту він був зарахований до складу студентів (18. III. 1754).

Немає жадного сумніву, що після Київської Академії саме Академічний університет у Петербурзі, керований видатними німецькими вченими, поклав міцні підвалини європейській освіті і солідній ерудиції Лобисевича. Він слухав лекції академіків Бравна (логіка, філософія, експериментальна фізика), Фішера (гарного знавця історії і клясичної, передусім римської, філології), Епі-

нуса та Котельнікова, професора-українця Григорія Васильовича Козицького (філософія і словесні науки). В цей період Лобисевич нав'язує дружні стосунки серед вищої української і російської інтелігенції в Петербурзі, які він зберіг до кінця свого життя. На ці часи, мабуть, припадає початок його близького знайомства з Григорієм Андрійовичем Полетикою, тоді перекладачем при Синоді, і О. І. Мусін-Пушкіном, майбутнім оберпрокурором Синоду і президентом Академії Мистецтв, відомим знавцем українських і російських старовинностей. Є підстави думати, що Лобисевич зближається тоді з славнозвісним російським письменником Олександром Сумароковим.

Під впливом цього оточення розпочалися перші кроки Опанаса Лобисевича в царині літератури. Ще студентом, Лобисевич 3. I. 1760 року був призначений «переводчиком при Академії». 1759 року він стає співробітником сумароківського журналу «Трудолюбивая Пчела». В цьому журналі він уміщує кілька своїх перекладів з латинської, зокрема «Разсужденіе о войнѣ» (1759, серпень) і «Слово М. Т. Цицерона к К. Цесарю» (1759, жовтень).

Успіхи учбові і літературні, знайомство з видатними представниками тодішньої петербурзької (російської і української) інтелігенції, свояцтво з впливовим Г. Тепловим і знайомство з всесильними Розумовськими, — все віщувало молодому Лобисевичеві блискучу літературну і службову кар'єру в Петербурзі. Але року 1760 вона перервалася, і життя Опанаса Лобисевича пішло іншим шляхом. 16. VI. 1760 академічна канцелярія, під тиском акад. М. В. Ломоносова, виключила Лобисевича (і товариша його Семена Дівовича) з університету, нібито «за нехожденіе их на профессорскія лекціи». Правда, втручання президента Академії, гетьмана Кирила Розумовського поновило Лобисевича та Дівовича в правах студентів університету; але робота в Академії, після цього скандалу і конфлікту з Ломоносовим, ма-

буть, уже мало вабила Лобисевича, та й гетьман, очевидно, не хотів відпускати від себе освіченого і тямущого «переводчика». Отже 1. IX. 1761 року Лобисевич був звільнений з Академії Наук і взятий до гетьманського штату (згодом фельдмаршальського штабу) як перекладач. З цього часу розпочинається його довга служба при К. Розумовському, яка не припинилась і після відставки гетьмана.

Року 1765 Лобисевич був призначений секретарем фельдмаршала в ранзі капітан-поручника, при чому йому доручено було і «письменную кореспонденцію» Розумовського. Як секретар гетьмана, він «вояжирує» з ним протягом майже двох років «в чужих краях» — в Німеччині, Франції, Швейцарії, Італії і, здається, Англії. Це була прекрасна школа для молодого літератора. Взагалі служба при Розумовському, навіть і після його вимушеного зречення з гетьманства, мала велике значення для Лобисевича. Користуючись усіма правами державної служби, він був фактично вільний від її формальних, буденних обов'язків, а близькість до К. Розумовського, одного з перших вельмож імперії, а до того ще досить цікавої людини, з виразними українськими симпатіями, давала повну можливість Лобисевичеві розвивати свої літературні здібності і поширювати свій громадсько-політичний кругозір, саме в напрямку українського патріотизму.

Повернувшись до Росії р. 1767, Лобисевич р. 1769 був генерал-авдитор-лейтенантом при фельдмаршалі К. Розумовському. Року 1771 (з 11. XI) він керує фельдмаршальською канцелярією, перебуваючи в званні «генерал-авдитор-лейтенанта прем'єр-майорського чина», а р. 1773 (25. II) він уже генеральс-ад'ютант фельдмаршала, в ранзі підполковника.

Разом з тим продовжувалась і літературна діяльність Лобисевича. Є думка, що О. Лобисевичеві належать деякі публікації в журналі, що його видавав Г. В. Козицький «Барышек Всякія Всячины», за 1770 рік, зо-

крема «Слово Госп. Президента де-Монтеск'єу, говорим 1728 г. января 24 дня за избран. его член. в Академ. Французскую. Пер. с франц. А. Л.» і «Описание пещеры бога сна из Овидіевых Превращеній. А. Л.» Можливо, що таких публікацій було більше.

Нарешті, року 1774 закінчується служба Лобисевича при Розумовському, і 20. X він виходить у відставку з рангою армійського полковника. Стосунки його з Розумовським продовжувались. При відставці Лобисевич одержав, як він пізніше згадував, «по милости его (К. Розумовського) хорошую деревню». Це, очевидно, було село Карбовщина (на Почепівщині), де він і жив у 1783 році.

Відставка Лобисевича, мабуть, пов'язана була з його одруженням. Він одружився р. 1774 з Катериною Михайлівною Губчиць (народ. десь 1754-1757 р., померла до 1824 р.), єдиною донькою бунчукового товариша, згодом Мглинського повітового маршала, Михайла Васильовича Губчиця, великого землевласника Стародубівського полку. Лобисевич оселюється в своїх маєтках, у Стародубівському полку, іноді найжджаючи до Петербургу та Москви.

Лобисевич був надто помітною постаттю на новгородсіверському обрії, щоб особисті якості його і впливові зв'язки лишались довго не помічені місцевим громадянством. Саме тоді увагу лівобережно-українського шляхетства привернула справа перевірки дворянських прав. Лобисевич бере участь у роботі Новгородсіверської дворянської депутатської комісії, а р. 1783 стає новгородсіверським повітовим маршалом («предводителем дворянства»). Під час наступних дворянських виборів, у січні 1785 року, його обрано було на новгородсіверського губерніяльного маршала (1785-1787). В цьому званні він керує організацією зустрічі імператриці Катерини II, яка 22-24. I. 1787 року, в дорозі до Криму, відвідала Новгород-Сіверський. Збудована тоді славнозвісна трікомфальна арка («Брама») в Новгороді-

Сіверському, цей чудовий витвір українського клясицизму, завдячує своє постання щасливій ініціативі і невтомній енергії Лобисевича.

Незабаром після цього кінчаються маршальські пововаження Лобисевича, і він знову на кілька років зникає з нашого ока. Мабуть, він жив тоді у своїх маєтках, вряди-годи наїжджаючи до Петербургу. Цей період життя Опанаса Лобисевича особливо інтересний для нас. Звичайно, крім громадських обов'язків, Лобисевич зайнятий своїми родинними справами (пішли діти: син Василь, що народився коло 1775 р; доньки — Марфа, Ганна і Єлисавета) і господарюванням у маєтках, не стільки своїх власних, як жінчиних, зокрема в с. Ленькові, Новгородсіверського повіту (за 7 клм від міста), де, на хуторі, Лобисевич постійно жив.

Старе і тихе сотенне місто — Новгород-Сіверський на початку 1780-тих років стає осередком великої території Північної Гетьманщини, губерніяльним центром нового Новгородсіверського намісництва (1781-1796), до складу якого ввійшло 11 повітів, що розташовані були на території трьох північних, найбагатших і найкультурніших полків Гетьманщини — Стародубівського (майже весь), Ніженського (частина) і Чернігівського (частина). Отже в межах Новгородсіверського намісництва опинились обидві колишні столиці гетьманської України, стара — Батурин, з його історичними традиціями українського державництва, і нова — Глухів, з його впливовою українсько-російською бюрократією і досить помітними тенденціями до відновлення гетьманської держави. Відкриття намісництва (27. I. 1782) з його губерніяльними установами і цілим букетом чиновництва, з його осередком дворянського «общества», катедрою нової єпархії, з Головним народним училищем (згодом гімназією) і духовною семінарією дуже поживило громадське і культурне життя старовинного княжого міста, перетворило його на культурно-політичний центр усієї північної Гетьманщини. Не дивно, що

тут гуртуються українські політичні і культурні сили того часу. В 1780-1790-тих роках зустрічаємо на Новгородсіверщині низку видатних українських діячів: Григорій Долинський, лідер Ніженського і Батуринського шляхетства року 1767; Павло Коропчевський, причетний до повстання пікінерів 1760-тих років; Іван Халанський, директор Новгородсіверського Головного народного училища, згодом директор Новгородсіверської гімназії, автор проекту 1802-1803 рр. про заснування університету в Новгороді-Сіверському; Михайло Єгорович Марков, відомий дослідник чернігівської старовини; талановитий композитор і музикант Андрій Рачинський; останній архимандрит Запорозької Січі Володимир Сокальський; ігумен Варлаам Шишацький, відомий вчений-богослов, прихильник автокефалії української Церкви; священник Андрій Пригара, автор «Особаго или Топографического Описания города губернского Новгород-Сѣверскаго» 1786 р.; Архип Худорба, автор Історії України, яка була «очень вольно и против правительства (російського) писана», що її сучасники прирівнювали до «Історії Русов»; архимандрит Мелхиседек Значко-Яворський, колишній ігумен Мотронинського монастиря, палкий оборонець національних прав українського народу на Правобережній Україні; славнозвісний український державний і культурний діяч Г. А. Полетика та інші українські громадсько-політичні і культурні діячі того часу. Сусіди, родичі, товариші, друзі, зв'язані з Новгородом-Сіверським своїми службовими, маєтковими, родинними справами, вони творили місцеву громадську думку, яскраво забарвлювали місцеве культурне оточення. І серед них одне з перших місць, безперечно, належало Опанасові Лобисевичу, якого М. Грушевський з повним правом назвав «представником українського патріотичного гуртка». Це й був Новгородсіверський гурток 80-90-тих років XVIII століття. З цим гуртком, мабуть, зв'язана була закордонна акція українських автономістів (місія В. Капніста 1791 року, зно-

сини з революційною Францією тощо). З цього гуртка вийшов і автор «Історії Русов».

Ми дуже мало знаємо про зовнішні події життя Лобисевича в 1790-тих роках, принаймні за десятиліття 1787-1797. Відомо лише, що він був «не у д'їл» і жив у своєму (властиво, жінчиному) маєткові — с. Ленькові. Можливо, що саме родинні і господарські інтереси відірвали його від громадської або державної служби; можливо, що сталася якась «замінка» в його кар'єрі після губерніяльного маршалства; а найпевніше те, що ця стара вже віком, але молода душею і багата своєю культурою людина відчула, що пора вже, нарешті, зайнятися тим, чого від молодих літ прагнула її душа. На нашу думку, саме в цей період Лобисевич повертається до літературної діяльності і переживає той гарячий інтерес до української національної літератури, який він з таким глибоким переконанням і блиском виявив у відомому листі до свого старого наставника Георгія Кониського.

Приводом до цього звернення Лобисевича до Кониського був намір (нездійснений) Лобисевича опублікувати один з визначних творів української барокової літератури XVIII століття — трагедокомедію Кониського «Воскресеніє Мертвих». У листі до Кониського з 30. IX. 1794 року Лобисевич писав: «Как во всяком покровѣ платъев, так во всяком нарѣчїи языков есть своя красота; а к тому, когда и дым отечества сладок, то сія вона благоуханїя мыслей отечественныхъ есть найсладчайшая. Для чести націи, матери нашей, всегда у себя природою и ученостїю великихъ людей имѣвшей, столько свѣтовъ выпустившей для любимаго нашего отечества, для знающихъ под корою просторѣчїя находитъ драгоцѣнности мыслей», Лобисевич хотів опублікувати твір Кониського, а головне — інтерлюдії до нього «славнаго Танскаго, природнаго стихотворца, во вкусѣ площадномъ (себто народнім, — О. О.), во вкусѣ Плавто-

вом» — «да дастъ величіе отечеству своему наш Плавт, наш Мольер, ежели что не больѣ».

Опанас Лобисевич мусить зайняти почесне місце в історії української літератури. Він бо був автором «Вергилиевыхъ Пастухов... в малороссійській кобеняк переодѣтыхъ». На цій підставі М. Петров назвав Лобисевича «попередникомъ Котляревського». На превеликий жаль, твір Лобисевича і досі не знайдений. Але можна думати, що це був так само самостійний (щодо «Буколік» Вергілія) твір, як і «Енеїда» Котляревського. «Пастухи» Лобисевича були, очевидно, не просто переодягнені в український кобеняк, а являли собою справжні українців другої половини XVIII століття, лише переодягнені на античних пастухів. Можна думати, що в буколичній формі античного поета Лобисевич втілює гарячі політичні думки, мрії і прагнення сучасного йому українського громадянства. Мабуть, без жадної помилки можна сказати, що ідея української національної літератури (і вживання народньої мови в літературних творах) вистигала в Лобисевича поступово — і в останньому десятилітті XVIII в., під впливом новгородсіверського громадсько-культурного оточення і взагалі тогочасного пошвавлення українського національно-культурного життя, виявилася з могутньою силою і в такій яскравій формі. Отже Опанас Лобисевич був українським письменником 1790-тих років, одним з піонерів українського національного відродження. Можна цілком погодитися з висновками М. Грушевського і М. Возняка, що «Лобисевич, яко представник вищихъ верств сучасної собі української інтелігенції і zarazом представник українського патріотичного гуртка, злив у собі старі традиції Гетьманщини з новими культурними течїями, — явище тим замітніше, що таке злиття характеризує взагалі початки другого українського відродження наприкінці XVIII і на початку XIX в.»

Часи Павла I принесли чимало змін, і то досить різких. Наприкінці 1796 року намісництва були злі-

квідовані, і Лівобережна Україна (кол. Гетьманщина) знову об'єднується під назвою «Малоросійської губернії». Головний осередок громадсько-політичного життя Лівобережжя пересунувся з Новгород-Сіверського до Чернігова, який став центром нової губернії. Цікаво, що Лобисевич повертається тоді на державну службу. Можна думати, що це не було випадкове, а пов'язане було саме з реформами Павла I на Лівобережній Україні. 4. III. 1797 року Лобисевич був призначений радником I департаменту «Малоросійського» Генерального Суду з перейменуванням у надвірні радники. Року 1798 він одержав рангу колезького радника, а р. 1800, обміняючи рангу статського радника, стає дійсним статським радником.

Служба в Чернігові не відірвала Лобисевича від його літературно-наукових інтересів. У Чернігові Лобисевич зустрів чималий гурт українських громадських і культурних діячів. Тут були деякі старі «новгородсіверці», наприклад, Г. Долинський, П. Коропчевський, М. Марков, І. Халанський та інші. Серед вищої чернігівської адміністрації, як світської, так і духовної, були визначні люди, правдоподібно старі знайомі Лобисевича (архієпископ чернігівський Віктор Садковський; архимандрит Чернігівського Слезького монастиря, згодом єпископ Чигиринський і єпископ Полтавський та Переяславський, Феофан Шиянов-Чернявський, Михайло Павлович Миклашевський, генеральний суддя Яким Сулима та інші). Не чуже, мабуть, було Лобисевичеві чернігівське коло «українських патріотів», оборонців дворянських прав лівобережно-українського шляхетства в ім'я національних інтересів України (Василь Чарниш, чернігівський губерніяльний маршал Роман Іванович Маркович, «малоросійський» губерніяльний прокурор, Тимофій Калинський, депутат чернігівського дворянства). Особливий інтерес у даному разі являють такі постаті, як Адріян Іванович Чєпа (поч. 1760-тих рр. — к. 1822 р.), помічник «малоросійського»

почтдиректора, відомий український патріот, аматор і знавець української старовини, — і Опанас Филімонович Шафонський (1740-1811), доктор прав, філософії та медицини, вихованець німецьких університетів (Галле, Страсбург і, здається, Лейден), колишній голова Чернігівської Палати Карного Суду, автор славнозвісного «Черниговскаго Намѣстничества Топографическаго Описанія», безперечно, найвидатніший культурний діяч тогочасного Чернігова.

В 1801 (чи 1802) році Лобисевич остаточно виходить у відставку і оселяється на сталі мешкання в своєму Ленькові. Тепер він мав повну змогу віддатись улюбленим літературним заняттям. Але поважний віком діяч був уже на Божій дорозі. Він помер восени 1805 року (до 19 жовтня). Вмираючи, він згадував про свої молоді роки, про Київську Академію, заповідав правити по собі панахиди в Києво-Братському монастирі. Його старий товариш, київський катедральний протоієрей Іоанн Леванда в листах до вдови оплакував «нашого общаго друга».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Київський Центральний Архів стародавніх актів, фонди:
 - а) Новгородсіверського Намісницького Правління;
 - б) Малоросійської Колегії;
 - в) Малоросійського генерал-губернатора (по Новгородсіверській губернії);
 - г) Миклашевських.
2. Київський Обласний Історичний Архів, фонд військового губернатора, справи канцелярії Кречетнікова, 1790 р., ч. 161.
3. Рукописний Відділ Державної Публічної Бібліотеки УССР, Університетська збірка, «Частныя письма».
4. Акты и документы, относящиеся къ истории Киевской Академіи, відд. II, том. I, ч. II, Київ, 1904, стор. 431.
5. Археографическій сборникъ документовъ, относящихся къ истории Сѣверо-Западной Руси, том II, Вильна, 1867, стор. 145-148, ч. 86. Передруковано в «Актахъ и документахъ, от-

- носящихся къ исторіи Кіевской Академіи», відд. II, том. I, ч. I, стор. 385-388.
6. А. Васильчиковъ, Семейство Разумовскихъ, том I, СПб, 1880, стор. 257.
 7. С. Венгеровъ, Источники словаря русскихъ писателей, том III, Петроград, 1914, стор. 497.
 8. М. Возняк, Історія української літератури, том III, ч. II, Львів, 1924, стор. 249-250, 276-277, 296-297.
 9. М. Грушевскій, Очеркъ исторіи украинскаго народа, СПб, 1906, стор. 404-405.
 10. М. Грушевскій, Розвитіе українскихъ изученій въ XIX в. и раскрытіе въ нихъ основныхъ вопросовъ украиновѣдѣнія. «Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ», том I, Петроград, 1916, стор. 8.
 11. П. Добровольскій, Путешествіе имп. Екатерины II чрезъ Черниговскій край. «Труды Черниговской Губернской Архивной Комиссии», т. V, стор. 106-108. Див. там же, стор. 68-98, 104-109, 114-121.
 12. Д. Дорошенко, Огляд української історіографіі, Прага, 1923, стор. 59.
 13. С. Єфремов, Історія українського письменства, т. I, вид. IV, Київ-Ляйпциг, стор. 233.
 14. М. Зеров, Нове українське письменство, в. I, К., 1924, стор. 11-12, 17.
 15. А. Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссіи, т. I, К., 1888, стор. 85, 91.
 16. А. Лазаревскій и Н. Константиновичъ, Обзорѣніе Румянцевоы Описи, Черн., 1866-1875, стор. 543-548.
 17. Г. Макогоненко, Николай Новиков и русское просвещение XVIII века, М.-Л., 1951, стор. 85-86.
 18. В. Модзалевскій, Малороссійскій Родословникъ, т. III, К., 1912, стор. 180-184.
 19. «Мое время». Записки Г. Винскаго, СПб, вид. «Огни», стор. 35-36, 121, 142.
 20. А. Неустроевъ, Историческое розысканіе о русскихъ поврежденныхъ изданіяхъ и сборникахъ за 1703-1802 гг., СПб, 1875, стор. 81, 131.
 21. А. Неустроевъ, Указатель къ русскимъ поврежденнымъ изданіямъ и сборникамъ за 1703-1802 гг. и къ «Историческому розысканію о нихъ», СПб, 1898, ст. 348.
 22. О. Оглоблин, Кто був автором «Исторіи Русовъ»? «Наші Дні», Львів, 1943, XI, ст. 6-7.
 23. Опис Новгородсѣверскаго Намісництва (1779-1781), Київ, 1931, ст. 7, 106, 107, 110.
 24. Т. Пачовскій, Клясичні традиції в українськѣм письменствѣ перед Котляревським, Львів, 1939, стор. 17-18 (відбитка з журналу слов'янської філології «Слово», рік II, кн. 4).
 25. П. Пекарскій, Історія Императорской Академіи Наукъ въ Петербургѣ, том II, СПб, 1873, ст. 689-692, 725.
 26. Н. Петровъ, Одинъ изъ предшественниковъ И. П. Котляревскаго въ украинской литературѣ XVIII вѣка. Афанасій Кирилловичъ Лобысевичъ. «Статьи по славяновѣдѣнію», в. I. СПб, 1904, ст. 57-63, і окремо (там же і бібліографія). Див. рецензію М. Грушевського в «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка», т. 66, бібліографія, ст. 33. Окрім того, інші праці М. І. Петрова з історії української літератури XVIII стол. та з історії Київської Академії.
 27. «Сенатскій Архивъ», I, 449, 618.
 28. Списки Черниговскихъ дворянъ 1783 года, Черн., 1890, ст. 116-117.
 29. Ф. Терновскій и С. Голубевъ, Кіево-Софійскій протоіерей Іоаннъ Леванда. «Труды Кіевской Духовной Академіи», 1878, ч. XI, ст. 346-347, ч. XII, ст. 693, 696.
 30. Гр. Д. Толстой, Академическій Университетъ въ XVIII ст. по рукописнымъ документамъ Архива Академіи Наукъ, СПб, 1885 («Приложеніе къ тому LI «Записокъ Императорской Академіи Наукъ», №3), ст. 56.
 31. І. Смоленскій, Бюрократична верства на Україні наприкінці 18 і на початку 19 століття. «Україна», 1930, VII-VIII, ст. 72.
 32. Частная переписка Г. А. Полетики (1750-1784), К., 1895, ст. 21, 26, 32, 87, 88, 91.
 33. Чтенія въ Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ при Имп. Московскомъ Университетѣ, 1865, кн. II, відд. 5, ст. 86-90.

МИХАЙЛО МИКЛАШЕВСЬКИЙ

Дуже барвиста постать Михайла Миклашевського, нащадка старого українського роду і російського сенатора, героя Фокшан, Римніку та Мачина і українського автономіста, одного з цікавих, але ще мало відомих в історичній науці діячів старої України.

Михайло Павлович Миклашевський, правнук стародубівського полковника часів Мазепи — Михайла Андрійовича Миклашевського і син бунчукового товариша Павла Івановича Миклашевського та дружини його Олени Данилівни Новицької, народився десь 1756-1757 року в с. Деменці. В 1775 році він був записаний солдатом у кадетську роту ляйбгвардії Ізмайлівського полку. Року 1776 М. Миклашевський був капралом, а в 1780-1782 рр. — сержантом. Відряджений до Колегії закордонних справ, він їздив дипломатичним кур'єром до Копенгагену (1780), Лондону (1781), Парижу (1782). В 1782 році Миклашевський перейшов до ляйбгвардії Семенівського полку і наступного (1783) року був прапорщиком того полку. Року 1788, маючи рангу армійського підполковника, Миклашевський пішов на війну з турками. В армії він був генеральс-адьютантом Потьомкіна. За Очаківський бій (1788 р.) Миклашевський дістав рангу полковника і року 1789 був призначений на командира Стародубівського карабінерного полку, «котрий потом во все время войны с турками постоянно находился в передовом корпусѣ», під начальством Суворова.

Миклашевський відзначився у битвах при Фокшанах і особливо при Римніку (11. IX. 1789), де його виїнято-

ва хоробрість («богатырській подвиг») мала вирішальне значення, забезпечивши російському військові повну перемогу. Реляція Суворова відмічала, що «первый полк Стародубовский, при его храбром полковникѣ Миклашевском, врубься, одержал начальныя 4 орудія». Сам Потьомкін поздоровляв Миклашевського за Римнік у листі з 30. III. 1790 року. За цю перемогу Миклашевський одержав орден Георгія IV ступеня. Але Миклашевський не був вдоволений з нагороди і написав Суворову гострий лист, прохаючи про відставку. Суворов відмовив, закидаючи Миклашевському «буйство нынѣшних молодых людей». Лише втручання родичів і приятелів Миклашевського — О. Безбородька та П. Завадовського — заспокоїло його, і він залишився на службі. Не міг він її покинути, Суворов дуже любив Миклашевського — і образа скоро минула. Нові лаври увінчали чоло героя: Миклашевський відзначився в битві при Мачині р. 1791, під командою кн. М. В. Репніна. За Мачин Миклашевський одержав орден Володимира III ступеня.

Цей період у житті Миклашевського дуже цікавий для українського історика. Стародубівський карабінерний полк, яким у 1789-1792 рр. командував Миклашевський, так само, як інші українські карабінерні полки, був утворений 1783 року і названий карабінерним у 1784 році. Він і далі (після реформи 1788 року) залишився в складі важкої кінноти (з 1796 р. — кирасирський, XIX-XX стол. — драгунський, спочатку 34-ий, потім 12-ий полк). Карабінерні полки, хоч були регулярними частинами російської армії, але зберігали в кінці XVIII століття чимало рис старої української козацької організації. Рядовий склад зокрема Стародубівського полку становили козаки старого полку; офіцерство і молодший командний склад — це здебільшого була колишня полкова й сотенна старшина стародубівська. У мирний час полк був розташований ескадронами на території старого Стародубівського полку. У

Стародубівському карабінерному полку в 1780-1790 рр. служило чимало представників північно-лівобережних шляхетських фамілій. Серед старшин зустрічаємо Бобирів, Бороздн, Велинських, Гудовичів, Домонтовичів, Значко-Яворських, Карпек, Миклашевських, Модзалевських, Немировичів-Данченків, Плішків, Рославців, Рубців, Сахновських, Семек, Силевичів, Соболевських, Шираїв тощо. Першим командиром Стародубівського карабінерного полку (1783-1789) був полковник (згодом генерал-майор) Іван Федорович Максимович, син колишнього (1741-1756) стародубівського козацького полковника і внук генерального асаула Дмитра Максимовича, відомого мазепинця. Отже, особовий склад нового полку мало чим різнився від старого козацького, а головне — полк зберігав територіальний зв'язок із Стародубівщиною і взагалі з північною частиною Новгородсіверського намісництва.

Але сама реформа — перетворення козацької полкової організації на регулярне військо російської армії, до того ще на кавалерійські полки — не могла не викликати опозиції і серед козацької маси, і серед старшинського складу, особливо після 1788 року, коли частина полків (зокрема Стародубівський, Чернігівський, Ніженський, Київський, Глухівський, Сіверський та інші) була залишена як важкокінні, а решта (Переяславський, Лубенський тощо) перетворена на «легкоїздные», що внесло дражливу диференціацію та плутанину в становище і взаємини цих полків. На цьому ґрунті зростає велике невдоволення серед українських старшин російської армії. Воно особливо загострилося під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр., яка після перших успіхів російського війська загрузла серед важких австрійських невдач, млявого ходу російських воєнних операцій, а головне — в наслідок надзвичайного ускладнення міжнародно-політичної ситуації Російської імперії, втягнутої у важку війну з Швецією і загроженої подіями в Польщі та готуванням Прусії

до війни. Але найголовніше було те, що українська старшинська молодь була вихована в невмирущих традиціях українського автономізму і завжди була готова ділом довести свою відданість їм. Це не випадково, що прем'єр-майор Стародубівського карабінерного полку, колишній сотник Шептаківський, Архип Худорба був автором Історії України, «очень вольно и против нашего (російського — О. О.) правительства писанной», яка ще в 1820-их рр. на Україні «цѣнится... наравнѣ с Исторією Конисскаго», себто «Історією Русів». Не випадково також, що 1788 р. Василь Капніст представляє російському урядові свій козацький проект, а 1791 р. той же Капніст звертається з доручення своїх земляків до пруського уряду по допомогу проти Росії і при цьому, як один з головних доказів уярмлення України, наводить факт скасування козацьких полків і перетворення їх на регулярні кавалерійські частини російської армії. Саме ці українські полки російської армії, які бажали повернення «давньої козацької конституції» і знаходилися тоді на російсько-турецькому фронті, і були тим «пороховим льохом», що готовий був від найменшої іскри вибухнути великим визвольним повстанням проти російської тиранії. За таких умов позиція полковника Стародубівського карабінерного полку Михайла Миклашевського, безпосереднього начальника А. Худорби і людини, якій українська історіографія завдячує дорогоцінну вказівку на існування таємничої історії України Худорби (див. нижче), мала не аби-яке політичне значення.

Михайло Миклашевський був своєю людиною серед вищого кола новгородсіверського шляхетства кінця XVIII століття. Брат його Іван був Стародубівським повітовим маршалом (1785-1791, 1794-1797). Другий брат, Степан був головою II департаменту Новгородсіверського губерніяльного магістрату (1791 р.) і Стародубівським повітовим маршалом (1797-1800). Третій брат, Андрій був підкоморієм Стародубівського повіту (1803):

Четвертий брат, Петро був дворянським засідателем І департаменту Новгородсіверського верхнього земського суду (1791). Та й інші брати (Миколай і Павло) були стародубівськими дідичами і займали різні виборні посади. З сестер М. П. Миклашевського Олена була одружена з Андрієм Слепушкіним, ротмістром Стародубівського карабінерного полку; Анастасія — з Андрієм Якубовичем, сином генерального асаула, прилуцьким земським суддею; Агафія — з Федором Дублянським, сином генерального судді, радником Новгородсіверського намісницького правління, Прасковія — з Григорієм Іскрицьким, суразьким повітовим (1782-1788) і новгородсіверським губерніяльним (1788-1793) маршалом. Всі вони і їхні численні родичі та свояки — це була верхівка тогочасного новгородсіверського суспільства. Знаючи українські симпатії М. П. Миклашевського (див. далі), можна думати, що він був близький до Новгородсіверського патріотичного гуртка 1780-1790-их років.

Але разом з тим, М. П. Миклашевський був зв'язаний фамілійними, родинними, службовими та особистими зв'язками з тими колами українського шляхетства, які, посідаючи впливові позиції в Петербурзі, шукали розв'язки української проблеми в рамках Російської імперії і засобами всієї імперії. Репрезентантом цих кіл був Олександр Безбородько, полковник київський, згодом світліший князь і канцлер Російської імперії, «одна з найблискупіших постатей, що їх створила імперська бюрократія від часів Петра Великого і до доби Миколи II включно» (Б. Нольде). Це він був ініціатором і керманичем прилучення решти Південної України та Криму до Росії і другого та третього розподілів Речі Посполитої, наслідком яких Правобережна й Лівобережна Україна були об'єднані в складі Російської імперії. Зокрема вся польська політика Катерини II в 1790-х роках була справою Безбородька і здійсненням його задумів і плянів.

Для планування й переведення в життя цієї далекосяжної програми Безбородькові потрібні були надійні помічники, і він гуртує навколо себе низку здібних і освічених людей, здебільшого своїх земляків, а нерідко й родичів та свояків з найвидатніших старшинських фамілій Гетьманщини.

Проблема гуртка Безбородька потребує ще спеціального дослідження, але немає жадного сумніву, що думки Безбородька поділяли його численні товариші, друзі та співробітники. Досить згадати імена графа П. В. Завадовського, графа І. В. Гудовича, Д. П. Трошчинського, графа (згодом князя) В. П. Кочубея, О. С. Судієнка, Г. П. Милорадовича, С. М. і Д. І. Шираїв, а з молодших О. І. Ханенка, Я. М. Марковича, О. Павловського і багатьох інших, щоб зрозуміти, яке широке було коло зв'язків і впливів Безбородька і в Петербурзі, і на Гетьманщині, і на Правобережній Україні, щойно приєднаній до імперії — великою мірою завдяки мілітарним та адміністративним зусиллям лівобережних українців.

І сам Безбородько, і його українські однопумці та помічники щиро вважали себе за українських патріотів і вірили в те, що їх діяльність, зокрема щодо об'єднання українських земель, хоч би і в складі Російської імперії, цілком відповідає національним інтересам України. Недарма чужі сучасники (російські і польські) підозрювали Безбородька в тому, що він прагне «Малороссією, на подобіє бывших гетманов, управлять».

До цього безбородьківського кола належав родич (властиво, свояк) і приятель Безбородька — М. П. Миклашевський.

У зв'язку з цим треба згадати ще Степана Михайловича Ширая, родича М. П. Миклашевського і свояка Безбородька¹⁾. Це була дуже цікава людина. Народився

¹⁾ С. М. Ширай був правнук полковника стародубівського М. А. Миклашевського, донька якого Марія була за дідом Ширая, бунчуковим товаришем Степаном Спиридоновичем

він р. 1761. Батько його — Михайло Степанович Ширай, стародубівський маршал шляхетства, мати — Марія Василівна Гудович, донька генерального підскарбія В. А. Гудовича і сестра графів Гудовичів і генерала Андрія Гудовича (див. вище). С. М. Ширай в 1785 році був прем'єр-майором Стародубівського карабінерного полку. З ним він пішов на війну з турками, був у «передовому корпусі» і відзначився в битвах при Фокшанах та Римніку і при здобутті Ізмаїлу. Року 1791 Ширай брав участь у мировій конференції в Ясах, де головою російської делегації був Безбородько. В 1792-1797 рр. Ширай був полковником Стародубівського кирасирського (кол. карабінерного) полку і разом з ним був у польських походах, зокрема в битвах при Любарі та Дубенці р. 1792. Року 1797 він дістав рангу генерал-майора, але в 1798 році Павло I виключив його з служби, до якої він більше не повертався. Багатий дідич, власник коло 2 тисяч душ кріпаків, Ширай жив у своєму фамільному маєтку — селі Солові, Стародубівського повіту. В 1818-1829 рр. він був чернігівським губерніяльним маршалом. Помер Ширай 1. VIII. 1841 року.

Ця людина бачила широкі світи. Близький родич, свояк і приятель Гудовичів, Ханенків, Безбородьків, Завадовських, Г. А. Полетики, В. Капніста, улюбленець Суворова й Рум'янцева, Ширай був своїм на Україні і в Петербурзі, на полі бою і в конференцзали мирового конгресу, в своєму маєтку і при дворі. Розумний, спостережливий, гострої, навіть деспотичної вдачі (згадати хоча б його родинні відносини!³), Степан

Шираєм. Двоюрідна сестра С. М. Ширая — Ганна Іванівна Ширай була дружиною гр. Іллі Андрійовича Безбородька, брата кн. О. Безбородька.

³) С. М. Ширай був одружений з Уляною Петрівною Бороздна, донькою Петра Івановича Бороздни, секунд-майора Стародубівського карабінерного полку (1786-1787), згодом новгородсіверського губерніяльного маршала (1794-1797), і сестрою М. П. Бороздни, зятя М. П. Миклашевського.

Ширай був українським патріотом і в першій чверті XIX століття — одним з лідерів українського консервативного автономізму. Він цікавився історією України, збирав матеріяли для неї, ділився ними з Д. Вантисш-Каменським (саме від нього дістав останній «Історію Русов») і, свідок та учасник багатьох історичних подій, був живим літописом української минувшини.

13. IV. 1792 року Миклашевський був призначений на командира Орденського й Казанського кирасирських полків. Командуючи ними і полком донських козаків, він «держал кордоны по всей Днѣпровской линии от Киева до Кременчуга и охранил Волинскую губернію от вторженія отрядов Костюшка» (1795 р.).

Року 1795 Миклашевський одержав рангу бригадира. В січні 1797 року Павло I надав йому рангу дійсного статського радника і призначив волинським губернатором. 19. XI. 1797 року Миклашевський був призначений на «малоросійського» цивільного губернатора, заступивши на цій посаді свого тестя, Якова Бакуринського. Але 31. V. 1800 року він був усунутий з губернаторства, нібито «за слабое смотрѣніе по своей должности». Формально відставка була пов'язана з штрафом, накладеним (ще перед 1800 роком) на Генеральний суд за якийсь недогляд у справі фальшивих асигнацій. Але, очевидячки, річ була не в тому. Чи це була звичайна для підозріливого Павла I раптова «опала», чи, може, справа мала якесь глибше підґрунтя, — годі сказати³). Павло I мав свої особисті причини недолюбливати Миклашевського⁴), а Безбородька, який завжди підтримував його, не було вже на світі.

³) Так чи інакше, відставка Миклашевського не була повною несподіванкою. 5 травня 1800 року гр. В. П. Кочубей писав йому (з Диканьки): «На вас вся Литва Стародубовская, сказывають, негодуєт. Je ne pomme pas les masques, но мнѣ самому о сем говорено было; и будто по каким-то отрѣшеніям посланы на вас в Петербург жалобы. Вы сіе лучше знаете, а мое дѣло сказать вам слышанное».

⁴) Під час подорожі Катерини II на Україні 1787 року Без-

Лише за Олександра I Миклашевський повертається на службу. 2 травня 1801 року він одержав рангу таємного радника і був призначений новоросійським (з 1803 р. — катеринославський) цивільним губернатором, а в грудні того ж року був нагороджений орденом Анни I ступеня. Сучасники високо цінили діяльність Миклашевського, як «одного из первых основателей благоденствия и образованности Новороссійскаго края» (Південної України). Під час війни з турками, в 1807-1808 рр., Миклашевський командував катеринославським «земським військом» (ополченням), «посѣкая и прободая Луну оружїем наших предков», як писав йому (22. IV. 1807 р.) його родич і приятель, гр. П. Завадовський. В 1808 році Миклашевський був призначений сенатором, а р. 1813 дістав орден Олександра Невського. В 1818 році він змушений був вийти у відставку, на цей раз уже остаточно. Приводом до відставки вважали те, що Миклашевський досить суворо зревїзував (1814 року) Новгородську губернію (яка входила до сфери впливу зятя імператора, герцога Ольденбургського, одруженого з його улюбленою сестрою, в. кн. Катериною Павлівною), чим викликав проти себе велике невдоволення з боку заінтересованих осіб.

Але справжні підстави до невдоволення Миклашевським у петербурзьких урядових колах були далеко глибші. Справа в тому, що Миклашевському завжди були близькі інтереси України. Він боронив їх і як «малоросійський» губернатор, і як сенатор у Петербурзі. Недарма українські друзі називали його «за нас (українців) прилежньим ходатаем» (слова Д. Троцинського). Свої українські симпатії Миклашевський зас-

бородько представив їй своїх родичів, зокрема Г. П. Милорадовича і М. П. Миклашевського. Сучасний мемуарист (М. Горновський) пише: «Нѣкоторые признавали к престолу приближенным Милорадовича, а другіе — Миклашевскаго. Оглашенныя в газетах царскія милости, в бытность в домѣ Миклашевских явленныя, почитались достовѣрным знаком монаршаго к сей фамиліи благоволенія».

відчив не раз. Року 1812 він склав цікавий проект відновлення козацьких полків на Лівобережній Україні. За цим проектом до складу нової козаччини, що мала бути заведена по закінченні війни, ввійшли б не тільки козаки, а й казенні селяни, яких тоді було до 170 тисяч. Кожні чотири господарства мали повністю утримувати одного козака (та його коня). Козаки мали бути звільнені від усіх податків. Козацький проект Миклашевського, підтриманий Троцинським і В. Капністом, був продовженням відомого проекту Капніста 1788 року (див. вище) і мав безперечний вплив на пізніший (1831 р.) козацький проект кн. Репніна та І. В. Капніста.

В 1813 році Троцинський, на той час полтавський губерніяльний маршал, просив Миклашевського «споспѣшествовать избавленію нас от ига несносно обременительнаго»... «неукротимой ненависти и злобы ко мнѣ (Троцинському) и ко всему здѣшнему краю» — «малоросійського» генерал-губернатора (1808-1816) кн. Лобанова-Ростовського, «не prestaющаго угнетать нас самовластными своими поступками»⁵⁾. «Жалобы мои как прежнія, так и нынѣшнія, — писав Троцинський Миклашевському 13. XI. 1813 р., — подкрѣплены столь ясными доводами, что разсматривающим оныя безпристрастно не дозволят ни малѣйшаго сомнѣнія. Так неужель и послѣ сего захотят еще оставить миллион людей, удручаемых единым самоволіем начальника, поставившаго себя выше всякаго закона и всѣ преграды онаго опровергнуть дерзнувшаго. Еще раз прошу и заклиная вас всѣм, что для вас свято, употребите гдѣ слѣдует дѣятельное ваше настояніе и поспѣшите дружески увѣдомить меня о послѣдствіях сего дѣла, не одного меня, но весь край здѣшний чрезвычайно много интересующаго». Хоч Лобанова пощастило позбутися щойно в 1816 році, але наступником його був кн. М. Г.

⁵⁾ Це той самий генерал-губернатор і самодур, який наказав був спалити ціле містечко Сміле.

Репнін (Волконський), великий прихильник України і особистий приятель Миклашевського.

Ображений відставкою, Миклашевський оселився в своєму фамільному маєтку — селі Понурівці, Стародубівського повіту, де й прожив останні 30 років свого цікавого життя. Тут, на дозвіллі його невтомна енергія знаходить собі нові роди діяльності. Він зайнятий господарством у своїх великих маєтках на Чернігівщині та Катеринославщині. Сучасники не дарма вважали Миклашевського за «просвіщеннаго опытнаго технолога». Зокрема в Понурівці він заводить суконну фабрику, яка незабаром зайняла перше місце на Чернігівщині та одне з перших на Україні. Фабрика існувала вже р. 1815, але офіційний рік її заснування — 1816. Миклашевський, заводячи фабрику, мав на увазі й те, що тоді було заборонено довозити до імперії закордонні сукна. Фабрика коштувала Миклашевському коло 400 тисяч карбованців (очевидно, асигнаціями), які він позичив «у частных людей». Спроба дістати урядову позику (1818 р.), хоч її підтримала і місцева адміністрація в особі кн. Репніна, була невдала, і фабриці довелося самотужки виходити на широкий шлях. До 1818 року вона виробляла 25 тисяч аршин тонкого сукна річно. Згодом виробництво зросло. Вироби Понурівської фабрики, починаючи з 1829 року, з'являються на московських та петербурзьких виставках, де мали чималий успіх. У половині XIX століття Понурівська фабрика була одним з найбільших промислових закладів Чернігівщини. Тут, за участю і чужоземних майстрів, працювало 300 робітників на 50 ткацьких верстатах, за допомогою парової машини та низки різних апаратів. Фабрика виробляла щороку до 22.000 аршин сукна, переважно середніх гатунків, а також високої якості твін, флянелю, байку, білі та кольорові ковдри, загалом на суму понад 50 тисяч карбованців сріблом. Знавець промисловости Чернігівщини, чернігівський губернiальний механік О. Гутман, писав р. 1852 про По-

нурівську фабрику так: «Единственная в своем родѣ в Черниговской губернии, она настоящим состояніем своим обязана предприимчивости настоящих ея владѣльцев, которые для усовершенствованія ея не щадили капиталов и труда. Я должен при этом сказать, — продолжает Гутман, — что гг. Миклашевскіе, несмотря на многостороннія свои занятія, далекія от промышленности, поняли и приняли за правило, что всякая фабрика для преуспѣванія своего должна дѣйствовать *коммерчески*, иначе, вмѣсто полззы, она неминуемо вовлечет в разорительные убытки». Справа в тому, що організація праці на Понурівській фабриці дуже різнилася від звичайної для того часу кріпацької фабрики. Фабричні робітники, кріпаки Миклашевського, працювали не тільки за панщину, але й діставали «за дѣльную» плату⁶⁾.

Але головні інтереси Миклашевського були зовсім в іншій сфері. Вільний від службових обов'язків та обмежень, він більше цікавиться сучасною політикою і віддається українським справам. Його улюблена Понурівка, з чудовим панським будинком, що його збудував великий Гваренгі, стає одним з важливих осередків українського політичного та культурного життя того часу. Широке було коло друзів і знайомств Миклашевського. Про це яскраво свідчить уже реєстр його кореспондентів. Окрім службових зносин⁷⁾, він листувався з кн. О. Безбородьком, гр. П. Завадовським, Д. Троцьким, кн. В. Кочубеем, кн. М. Г. Репніном, Д. І. Шираєм та багатьма іншими⁸⁾.

⁶⁾ Понурівська фабрика була зліквідована після реформи 1861 року. Окрім фабрики сукна, в Понурівці в 1820-1850-х рр. була ще полотняна фабрика.

⁷⁾ В архіві Миклашевського зберігалися листи до нього Суворова, Потьомкіна, Рум'янцева, гр. А. В. Моркова, кн. О. М. Голіцина, гр. О. А. Аракчєва, герцога Е. Рішельє, гр. О. Ланжерона, гр. І. І. Дібіча, кн. П. Х. Вітгенштайна, гр. О. Х. Бенкендорфа, кн. Сакєна та інші.

⁸⁾ На жаль, тільки частина цього листування (листи до Миклашевського) була опублікована. О. М. Лазаревський писав

Особливо цікаве листування Миклашевського з Репніном, під начальством батька якого, кн. Г. С. Волконського, і діда (по матері), кн. М. В. Репніна, він колись служив. Щирі й дружні листи Репніна до Миклашевського присвячені, поза різними родинними новинами, переважно українським справам. Ці справи були однаково близькі розумові й серцю і князя Репніна (Волконського), нащадка чернігівських Рюриковичів, одруженого з унукою гетьмана Кирила Розумовського, і М. П. Миклашевського, правнука одного з найвизначніших державних діячів мазепинської України. Їх в'язала щира дружба. «Не перем'яняйте дружеских ваших комен'я розположеній, — писав Репнін Миклашевському 30. IX. 1821 року, — и вѣрьте, что, несмотря на мое молчаніе, я гордился ими и взаимно люблю и почитаю вас, . . . с сими чувствами пребуду навсегда . . .» Обидва друзі були глибоко вражені подіями 1825 року: на сибірську каторгу пішли і рідний брат Репніна — кн. С. Г. Волконський, і зять Миклашевського — фон-дер-Брігген, а старший син Миклашевського був засланий на важку й небезпечну службу на Кавказі. «Такія времена, дражайшій Михаил Павлович, — писав Репнін 17. II. 1828 року, — что во всяком письмѣ вмѣшается грустная статья; но тут то и нужно утѣшеніе дружбы...» Але в їх листуванні, зокрема в листах Репніна, найбільше турботи за долю України. «Малороссійская («газета», себто новини — О. О.) не столь благоприятная, — писав Репнін Миклашевському 30. IX. 1821 року, — вездѣ хлѣб дорожает, и в нѣкоторых мѣстах недостаток будет болѣе, нежели в прошлую зиму. Я просил для ваших⁹⁾ повѣтов отсрочки податей и ссуды казенным

гр. Г. О. Милорадовичеві 11. XII. 1897 р.: «У меня есть письма Безбородка к Миклашевскому, переписать которых я затрудняюсь по нечеткости почерка. Вы, кажется, хорошо читаете Безбородка — не взяли ли бы переписать их; вѣроятно есть же что-нибудь в них интереснаго». Ці листи не були надруковані (окрім хіба уривків, опублікованих у статті Ф. Чижова).

⁹⁾ Північно-лівобережних.

крестьянам и козакам хлѣба; не знаю, будет ли удостоено одобрения нашего ареопага, наилучше сказать, сангериды¹⁰⁾. В долгом пребывании вашем между ими, вы навѣрно замѣтили малую их ко мнѣ склонность . . .» — «Москва по старому обычаю да и Петербург тоже — сбыхали¹¹⁾, — пише в іншому листі Репнін Миклашевському, — новый год ничего нового нам не принес, кромѣ сбора запасов и подвод для армии . . . Шляхта легче внесет, но козакам трудно будет . . . Я послал тетрадь разных замѣчаній; воля их вѣрять нам или нѣт, но честь, присяга и память предков обязывают говорить правду . . .» (17. II. 1828).

Ім'я М. П. Миклашевського мусить бути добром пом'януте і в історії української культури. Аджеж першу документальну звітку про «Історію Русов» знаходимо в листі фон-дер-Бріггена до Рилеева 21 жовтня 1825 року. Лист цей був писаний у Понурівці, де тоді був рукописний примірник «Історії Русов» (виписку з неї Брігген надіслав Рилееву) і де знали про «Історію» Худорби (єдина звітка про цей втрачений твір міститься саме в цьому листі Бріггена). Декабрська політична завірюха, мабуть, була причиною втрати цієї «Історії», але «Історія Русов» пішла в люди з понурівського дому Миклашевського раніше, ніж з гринівського палацу Безбородька. Може, саме з цього джерела довідався про цей твір кн. М. Г. Репнін, якого дехто з дослідників вважав за автора «Історії Русов». Немає жадного сумніву, що цей інтерес до «матеріалов из Малороссійской Истории» (слова Бріггена) Понурівка завдячує насамперед самому господареві — М. П. Миклашевському, свідкові і, мабуть, учасникові українського автономістичного руху кінця XVIII і початку XIX століття.

М. П. Миклашевський досить добре й уважно ставився до селян та їх інтересів, і то не тільки в своїх ма-

¹⁰⁾ Мова мовиться про Сенат.

¹¹⁾ В листах кн. Репніна нерідко трапляються українські слова і взагалі українізми.

етках. Про це свідчать складені ним проекти поліпшення стану новгородських казенних селян, про біглих тощо, що, безперечно, зробило з нього білого крука в петербурзьких бюрократичних сферах і, мабуть, також вплинуло на його раптову відставку.

Навіть в особистому житті М. П. Миклашевський був послідовним українцем. Він одружився (25. X. 1797 р.) з українкою — Анастасією Яківною Бакуринською (1783 — жива 1856), племінницею кн. Безбородька¹²⁾, який не дарма колись писав своєму приятелеві: «Да не поимеши себѣ жены от сынов чуждых».

М. П. Миклашевський помер 26 серпня 1847 року. Умираючи, він заповів поховати його на сільському кладовищі в Понурівці. «Хочу лежать посреди людей моих», — з чистим серцем міг написати в своєму заповіті старий український народолюбець.

Старе Понурівське фамільне гніздо мусить зайняти певне місце також в історії політичних рухів і громадської думки на Україні. Саме звідси вийшло кілька декабристів і взагалі ліберальних діячів першої половини й середини ХІХ століття. Старший син Михайла Павловича — полковник Олександр Миклашевський (1798-1831), приятель О. Бестужева (Марлінського), декабрист, після 6-місячного ув'язнення в Петропавлівській фортеці, був засланий на військову службу на Кавказі, де був одним з головних учасників здобуття Карсу (1828 р.), і загинув у бою при Агач-Кале, в Дагестані. Другий син — полковник Йосип Миклашевський (1800 — живий 1857) був одним з діячів селянської реформи на Чернігівщині. Донька М. П. Миклашевського, Софія Михайлівна була дружиною відомого декабриста, полковника Олександра Федоровича фон-дер-Бріггена (1792-1859). Її старша сестра, Єлисавета Михайлівна була одружена з Миколою Петровичем Бо-

¹²⁾ Я. Л. Бакуринський був одружений з Тетяною Андріївною Безбородько.

роздною (1808-1878), чернігівським губерніяльним маршалом (1842-1862), одним з керівників селянської реформи на Чернігівщині. А наймолодша донька М. П. Миклашевського, Надія Михайлівна вийшла заміж за Михайла Осиповича Судієнка (1803-1874), відомого знавця і видавця українських історичних пам'яток ХVІІІ століття, голову Київської археографічної комісії, активного діяча селянської реформи на Чернігівщині. І внук М. П. Миклашевського — Михайло Осипович Миклашевський (1827-1911), дідич Понурівки, прихильно ставився до селян і склав низку проектів для поліпшення їх становища.

Це було те насіння, що його посіяв добрий український патріот.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Київський Центральний Архів стародавніх актів, фонд Новгородсіверського Намісницького Правління (ч. 280), 1795 р., ч. 9 та інші справи.
2. «Алфавит декабристов», Ленінград, 1925, текст, ст. 124, 194; показник, ст. 286-287, 351.
3. (І. П. Бороздна), Некрологія тайного совѣтника и кавалера М. П. Миклашевскаго. Москва, 1847 (відбитка з ч. 131 «Московскихъ Вѣдомостей» 1847 р.).
4. «Военно-Энциклопедическій Лексиконъ», ч. VI, СПб, 1842, ст. 570-571.
5. Н. Григоровичъ, Канцлеръ князь Александръ Андреевичъ Безбородко въ связи съ событіями его времени, т. I («Сборникъ Императорскаго Русскаго Историческаго Общества», т. XXVI, СПб, 1879), ст. 14, 179, 211, 232, 485-486, 488, 495, 497-498, 598; т. II («Сборникъ Императорскаго Русскаго Историческаго Общества», т. XXIX, СПб, 1881), ст. 59, 336, 382, 384, 639-640.
6. А. Гутманъ, Историческое развитие технической и мануфактурной промышленности Черниговской губернии и современное ея состояніе. «Черниговскія Губернскія Вѣдомости», 1852, ч. 18, ст. 189.
7. «Жизнь и военныя дѣйствія генералиссимуса кн. Италийскаго, гр. Суворова-Рымникскаго, изд. Максимомъ Парпу-рою», ч. II, СПб, 1800, ст. 107.

8. «Замѣчанія до Малой Россіи принадлежанія». «Чтенія Моск. Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ», 1848-1849, кн. I, ст. 7.
9. «Исторія военныхъ дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 гг.», чч. I і II, СПб, 1836 (Карс. Агач-Кале).
10. «Кіевская Старина», 1890, I, «документы», ст. 120-124; III, ст. 526-532; IV, ст. 148-153 (Листи до М. П. Миклашевського — кн. Репніна, кн. Кочубей, гр. Завадовського, Трошинського та інших).
11. А. Лазаревскій, Миклашевскіе. «Кіевская Старина», 1882, VIII, ст. 243-258.
12. А. Лазаревскій, Описание Старой Малороссіи, т. I, К., 1888, passim.
13. А. Л. (Лазаревскій), Мысль имп. Александра I объ учрежденіи въ Малороссіи козацкихъ полковъ. «Кіевская Старина», 1890, I, «документы...», ст. 119-120 (козацький проект М. П. Миклашевського).
14. А. Марлинскій, Русскія повѣсти и рассказы, ч. VI, М., 1834, ст. 173-174, 266-268.
15. (А.) Мартыновъ, Исторія 12-го Драгунскаго Стародубскаго полка, СПб, с. а. (1909?).
16. В. Масловъ, Литературная дѣятельность К. Ф. Рылѣва, Київ, 1912, «приложенія», ст. 97-98.
17. Н. Медемъ, Учебныя руководства для военно-учебныхъ заведеній. Тактика, ч. I. СПб, 1837, ст. 222.
18. Гр. М-чъ (гр. Г. Милорадович), Д. с. с. Михайлъ Павловичъ Миклашевскій, съ 1796 по 1801 — Малороссійскій губернаторъ (портрет). «Черниговскія Губернскія Вѣдомости», 1895, ч. 666.
19. В. Модзалевскій, Малороссійскій Родословникъ, т. III, К., 1912, ст. 490-491 (з портретом М. П. Миклашевського). Див. *ibid.*, ст. 475-512.
20. «Новый Энциклопедическій Словарь Брокгауза и Ефрона», т. XXVI, ст. 467.
21. В. Nolde, La formation de l'Empire Russe, t. II, Paris 1953, p. 161-162.
22. О. Оглоблин, Нариси з історії української фабрики. Кріпацька фабрика. К. 1931, ст. 180-182, 206-207 (книга була надрукована, але в світ не вийшла).
23. И. Павловскій, Малороссійское козацье ополченіе въ 1812 году. «Кіевская Старина», 1906, IX, ст. 8.
24. «Русская Старина», 1876, I, 21 і 23 (Записки М. Горновського).
25. «Русскій Біографическій Словарь», том XXIII, СПб, 1911, ст. 300-301. — Вадимъ Гарскій (В. Модзалевскій), С. М. Ширай. Там же і деяка бібліографія.
26. «Сборникъ военно-историческихъ матеріаловъ», в. IV, СПб, 1893, ст. 253, 373, 379; в. VII, СПб, 1894, ст. 196, 220, 276-278.
27. Н. Середонинъ, Историческій обзоръ дѣятельности Комитета Министровъ, т. I, ст. 527.
28. Smitt, Leben und Heerzüge Suworofs, Th. I, S. 407.
29. І. Смоленскій, Бюрократична верства на Україні в кінці 18 — на початку 19 століття. «Україна», 1930, VII-VIII, ст. 71, 74.
30. «Списокъ фабрикантамъ и заводчикамъ Россійской имперіи», т. II, СПб, 1832, ст. 813, 822.
31. Н. Стороженко, Къ исторіи малороссійскихъ козаковъ въ концѣ XVIII и началѣ XIX вѣка. «Кіевская Старина», 1897, IV, VI, X, XI, XII.
32. «Труды Черниговской Губернской Архивной Комиссіи», в. IX, Черн., 1911.
33. «Український Археографічний Збірник», т. II, К. 1927, ст. 360.
34. А. Ханенко, Рассказы о старинѣ. «Русскій Архивъ», 1868, ст. 1073-1074.
35. (Ф. Чижов), Сообщение изъ Малороссіи. Михайлъ Павловичъ Миклашевскій. «Русская Бесѣда», 1856, I, ст. 1-50. Див. «Украинская литературная лѣтопись за 1856 годъ» О. Лазаревського. — «Черниговскія Губернскія Вѣдомости», 1856, ч. 49.

МАКСИМ МОСЦІПАНОВ

Що цікавого для історика в особі скромного Коропівського городничого, який багато років — і, мабуть, не в «гоголівському» стилі — пильнував градоначалія та благочинія в своєму рідному місті? Чи варто витягати з-під архівного пилу згадку про цього, нібито звичайного урядовця Новгородсіверського намісництва? Мабуть, таки варто. Бож недарма свого часу в «Кіевской Старинѣ» було присвячено йому невеличку замітку, яка так і потонула в цьому кладезі всякої української старовини. А те, що ми дуже мало знаємо про його життя, зовсім не значить, що воно було нецікавим.

Кар'єра Максима Мосціпанова не була звичайною. Батько його, Клим Корнійович, був син посполитого с. Подолова, Кролевецької сотні, підданого генеральної судіїної Чарнишової. Людина добре письменна, він був писарем Кролевецької сотні, а згодом дослужився до ранги бунчукового товариша (1781) і мав за собою підданих 6 душ обох статей. З двох його синів¹⁾ молодший Матвій був р. 1788 вахмістром Орденського Кірасирського полку. Старший, Максим Климович Мосціпанов, народився десь на початку 1740-тих років. Він дістав непогану освіту (можливо, в Чернігівському Колегіюмі). Службу свою почав він р. 1759 в канцелярії Малоросійського Скарбу, військовим канцеляристом, і був там до 1763 року.

¹⁾ Клим Мосціпанов був одружений з Феодосією Іванівною Гладкою, донькою козака Ніженського полку (здається, з м. Воронежу).

Але канцелярська праця не дуже вабила цю небуденну людину: Максима Мосціпанова цікавило інше. Року 1763 він, з дозволу гетьмана Кирила Розумовського, «опредѣлен в обучение для нации малоросійской... (архітектури)» і 6. VIII. 1763 р. став «архитектуры помощником», а з 1765 року був уже самостійним архітектором. Учителем Мосціпанова був визначний український архітект половини XVIII століття — Андрій Квасов, учень Растреллі. В нього Максим Климович «обучился... арифметики, частию геометрии, копирования чертежей, снятия с малых ситуаций планов, фасадов и при произвождении практики у присмотру казенных работ прилежным оказывался и обходился добропорядочно», як атестував його Квасов на початку 1766 року (22. I.).

Успіхи Мосціпанова звернули на себе увагу глухівських органів влади і самого Рум'янцева, і того ж року він був посланий «для докончания начатой им архитекторской науки» до славнозвісного московського архітекта Василя Баженова, «профессора и члена разных академий», першого віцепрезидента петербурзької Академії Мистецтв, який учився архітектури за кордоном, зокрема в Дюваля у Парижі, і р. 1761 склав при паризькій академії іспит на звання архітекта. Баженов скоро оцінив здібності Мосціпанова. В листопаді того ж 1766 року він писав Рум'янцеву, що Мосціпанов «особливою его к оной («архитекторской наукѣ») склонностию и усердным прилежанием и в начальных пропорциях приобрѣтением знанием, заслуживает о себѣ рекомендації». Надсилаючи Рум'янцеву «здѣланной им (Мосціпановим) по задачам в. с-ва (Рум'нцева) прожект», Баженов писав: «Со всякою справедливостию... засвидѣтельствовать могу, что он, Мосціпанов, подает хорошую надежду быть полезным в сем художествѣ отечеству» — і, підтримуючи клопотання Мосціпанова про надання йому «приличного его наукѣ чина», просив «наградить его, как для содержания себя, так для покупки необходимо потребных к архитекту-

рѣ книг и на инструменты с матеріалами, годовым достаточным жалованьем, что он совершенно в свое время отечеству заслужит».

Не знаємо, які були наслідки цих рекомендацій, але Мосціпанов працював у Баженова ще в вересні 1767 року. Як видно, молодий архітект (О. М. Лазаревський, автор замітки в «Кіевской Старинѣ», називає його «первым малороссійским архитектором») з захопленням віддався своїй справі. На жаль, не відомо докладніше, чи встиг він вийти на широкий шлях мистецької майстерности. Але маємо підстави думати, що не в одному будівництві того часу — і на Україні, і в Росії (в Москві) — він брав участь. Можливо, що в різних будовах (і репараціях) Квасова в Києві та Глухові, а також у маєтках Рум'янцева на Україні, залишився слід мистецького таланту Мосціпанова.

Але щось перебило мистецьку кар'єру українського архітекта. Можливо, що Мосціпанова потягло на Україну; можливо, що матеріальні умови архітектурної праці не могли забезпечити його як слід; а ще треба сказати, що в очах тогочасного старшинського суспільства, яке щойно вилуцилося з козацької, попівської, міщанської, ба навіть селянської шкаралупи, зайняття архітектурою, як професією, аж ніяк не могло імпонувати. А тут підійшла російсько-турецька війна, і наш архітект міняє перо військового канцеляриста на шаблю вояка. Року 1773 він дістав рангу поручника, а р. 1774 знаходився в штабі Рум'янцева, на посаді флігель-адъютанта «ранга капітанскаго». Військову службу він продовжує також після війни і р. 1779 дістає рангу секунд-майора. У жовтні 1781 року Мосціпанов, тоді «абшитований майор», був призначений на Коропівського городничого, а р. 1782 дістав рангу надвірного радника. Року 1787 він просив нагородити його орденом св. Володимира IV ступеня, але, здається, даремно. На посаді Коропівського городничого Мосціпанов залишався довго, можливо, до кінця

життя. Принаймні ще року 1797 колезький радник Максим Мосціпанов був городничим у Коропі. Останні роки Мосціпанова пройшли тихо в провінційному закутку. Мирно начальствував він над градом Коропом. Тут він і одружився з донькою коропчанина і коропівського казначая, колезького асесора Василя Лихошерстова — Марією, від якої мав кількох синів²⁾. Помер він десь в останніх роках XVIII або на початку XIX століття.

Не багата на факти біографія Максима Мосціпанова. Але вона викликає низку думок. Насамперед, чи справді з переходом на військову службу закінчилася мистецька діяльність Мосціпанова? Ми дуже мало знаємо про архітектурне і взагалі мистецьке життя на Лівобережній Україні в другій половині XVIII століття. Глухівське будівництво 1760-1770-тих років, в добу Малоросійської Колегії, церковне будівництво на Україні (особливо в Києві), яке пишним цвітом розцвіло в останні десятиліття вільного й багатого монастирського життя перед секуляризацією маєтків (1786 року), будування губерніяльних установ Лівобережжя в 1780-1790-тих рр., нарешті будівництво по великих маєтках української та російської знаті на Україні, — все це вимагало архітектурних сил і талантів.

Архітектурне будівництво на Лівобережній Україні того часу було пов'язане з блискучим розвитком імперської архітектури, що залишив чудові пам'ятки європейського мистецтва на російському ґрунті. Будови Растреллі, Камерона і Гваренгі були й на Україні і вони мало чим поступаються перед найкращими творами цих великих мистців. Але було б величезною помилкою вважати, що вся архітектурна творчість на Лівобережній Україні другої половини XVIII століття йшла в річищі російського мистецтва. Цьо-

²⁾ Року 1788 за М. Мосціпановим рахувалося в Коропі і м. Нових Млинах 26 селян чоловіч. статі і 21 селянка.

му суперечить діяльність таких українських архітектурних осередків того часу, як, наприклад, Київської школи, що виросла в дусі традицій Готфріда Шеделя, в особі її найкращих представників — С. Ковніра та І. Григоровича-Барського. І безперечно, що були в той час і на Лівобережній Україні українські архітекти, більші й менші таланти, що їх твори здебільшого не збереглися у вирі історії, а їхні імення загубилися в масі архівного матеріялу. Випадково знаємо, що відомий згодом харківський архітект Ярославський будував наприкінці XVIII стол. губерніяльні установи в Новгороді-Сіверському. Знаємо також, що в той час у Глухові (а, мабуть, і в інших місцях Лівобережжя) працював український архітект Федір Савич.

Кілька слів про Ф. Савича, бо його біографія де в чому нагадує життєвий шлях Мосціпанова. Колезький канцелярист (також канцелярії Малоросійського Скарбу) Федір Савич, представник відомої старшинської фамілії, був року 1772, за наказом Рум'янцева, призначений учнем до Квасова «к наукъ архитектуры» — «по собственному моему произволению», як згадував він пізніше в одній офіційній заяві. Під керівництвом Квасова Савич працював до 1778 року (ще на початку 1779 року він рахується «архитекторским учеником»). Він добре засвоїв теорію, але визнавав, що не досить знає практику.

Рoku 1778 Квасов подався до димісії і незабаром помер (до 1781 р.). Савичеві треба було (та й хотілося) їхати кінчати науку до Петербургу. Але бідність і родинні обставини (глибока старість і самотність матері) стали цьому на перешкоді. Отже бідолашний архітект змушений був просити (25. V. 1778 р.) Рум'янцева увільнити його від тієї науки і призначити знову «к писменным дѣлам» до Скарбової Канцелярії. Рум'янцев не дав на це згоди. Roku 1779 Ф. Савич «за познання в архитектурѣ» дістав рангу військового то-

вариша. Ще в 1780-тих роках він виконує низку архітектурних робіт, зокрема при добудові ним же розпочатої (1779 р.) соборної Свято-Троїцької церкви у Глухові (1782-1784 рр.) і, здається, при відбудові Глухова після страшної пожежі 7. VIII. 1784 року. Але це були занадто вузькі рамки для молодого архітекта. Талант нидів у провінційних умовах, і кінець можна було передбачити. Савич, як і його старший колега Мосціпанов, змушений був переіменити архітектуру на звичайну кар'єру урядовця. Roku 1782 він був призначений начальником столу Новгородсіверської Казенної Палати, р. 1784 дістав рангу титулярного радника, а р. 1790 був асесором цієї палати. Дальша доля його нам невідома.

Можна думати, що під керівництвом такого талановитого майстра, як Андрій Квасов, на Лівобережній Україні в 1760-1770-тих роках творилася нова українська архітектурна школа, яку можемо умовно назвати *Глухівською*; вплив її на архітектурне будівництво Лівобережної України другої половини і кінця XVIII століття вимагає спеціального дослідження. Немає сумніву, що відставка Квасова р. 1778 завдала цій школі великого удару, хоч можливо, що вона, в особі учнів Квасова, продовжувала ще існувати і таким чином далі впливала на розвиток українського будівельного мистецтва.

Отже були тоді на Лівобережній Україні свої українські архітекти, були, мабуть, і архітектурні таланти, тільки ми їх ще мало знаємо. Справді, хіба нам відомо, хто саме будував такий визначний пам'ятник українського клясицизму, як новгородсіверська «тріюмфальна» брама 1787 року? В ній настільки виразно помітний вплив баженовської школи, що можна припустити участь або самого великого майстра (до речі, зв'язаного з «новгородсіверцями»), або принаймні когось із його учнів (може, Львова?). І чи не довелось Коропівському городничому, за наказом начальства

(Рум'янцева) або на запрошення своїх новгородсіверських друзів, згадати «літа молодії» і науку Баженова та Квасова? Шкода, що досі не пощастило докопатися в архівах до імення автора цього чудового твору!

Але особа Максима Мосціпанова мусить цікавити не лише історика українського мистецтва. Дуже інтересні взагалі його зв'язки з В. Баженовим, його вчителем у науці архітектури. Річ у тім, що Баженов був близький до тих кіл, які вороже ставилися до політики Катерини II. Філософ і масон, пов'язаний дружніми стосунками з найчільнішими представниками російської ліберальної інтелігенції, великий прихильник цесаревича Павла Петровича, Баженов не міг не поділяти властивого цим колам дещо критичного ставлення до катерининської політики на Україні, а його персональні зв'язки з видатними діячами українського автономізму, зокрема з Г. А. Полетикою, свідчать про його політичні симпатії і разом з тим вказують на можливі джерела його інформацій про Україну. На нашу думку, Баженов близько стояв до тих пересправ, які, очевидно, мали місце між російською опозицією та українськими автономістами 1780-тих років і які були, так чи інакше, пов'язані з закордонною місією Василя Капніста 1791 року. У світлі цього постать учня Баженова, колишнього флігель-ад'ютанта Рум'янцева Максима Мосціпанова, що посідав доволі поважне місце серед українського суспільства Новгородсіверщини, набирає особливого інтересу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Київський Центральний Архів стародавніх актів, фонди:
 - а) Малоросійської Колегії (Чернігівський відділ), 1778 р.;
 - б) Малоросійського генерал-губернатора по Новгородсіверському намісництву (ч. 211), зокрема справа ч. 95;
 - в) Новгородсіверського Намісницького Правління (ч. 280), справи 1782, 1787, 1790, 1796 рр.

2. Б. Гринченко, Каталогъ Музея украинскихъ древностей В. В. Тарновскаго, II., ст. 300 (ч. 478: про архітектора Максима Мосціпанова 1766 року).
3. П. Добровольскій, Триумфальныя Екатерининскія ворота въ г. Новгородсѣверскѣ. «Черниговскія Губернскія Вѣдомости», 1902, 2877.
4. «Записки Исторично-Филологичного Відділу ВУАН», т. XIII-XIV, ст. 394 (про архітекта Ярославського).
5. (О. Лазаревський), Архитекторъ Мосципановъ. «Кіевская Старина», 1902, том LXXVI, кн. 4, «Документы, извѣстія и замѣтки», ст. 8-11.
6. А. Лазаревскій, Малоросійскіе посполитые крестьяне, вид. II, Київ, 1908.
7. В. Лукомскій и В. Модзалевскій, Малоросійскій Гербовникъ, СПб, 1914.
8. «Опис Новгородсіверського Намісництва (1779-1781)», К., 1931, ст. 362, 395, 432.
9. «Списки Черниговскихъ дворянъ 1783 года», Черн., 1890.
10. «Черниговскія Губернскія Вѣдомости», 1888, 12 (Ф. Савич).

ГРИГОРІЙ ПОКАС

М. С. Грушевський, в одній з своїх останніх, опублікованих уже на чужині і чужою мовою робіт, звернув увагу української історичної науки на дуже інтересну і поважну літературну течію XVIII століття, що її він влучно визначив, як «літературу канцеляристів». «Перед нами, — пише Грушевський, — ... определенное литературное течение, выходящее на смену отживающего, теряющего свою ведущую роль творчества академического духовенства, — создание новой общественной прослойки, на отличной социально-экономической базе. Его создает козацкая интеллигенция, знаменитое „сословие войсковых канцеляристов“, воспитанное Киевской Академией и выходящее на смену духовных представителей киевской схоластики первой пол. XVIII в. и общерусских уклонов ее эпигонов второй половины: оно *подготавливает национальное украинское возрождение XIX века*».

Має зглибока рацію Грушевський, кажучи, що ця нова літературна течія, яку створила noblesse de la robe, «это знаменитое сословие войсковых канцеляристов, оставшееся предметом гордости для позднейших поколений украинских патриотов,» була підготовкою до національного українського відродження XIX століття. Великою помилкою української історіографії XIX і початку XX ст. було розпочинати це відродження від «Енеїди» Котляревського, водночас майже цілковито нехтуючи джерелами та корінням цього, безсумнівно, епохального явища в історії українського письменства

і — ширше — історії української національної культури. Наслідком цього в історичній літературі утворилася якась прогалина, майже прірва між українською історіографією першої половини XVIII ст., що її з легкої (чи нелегкої!) руки О. М. Лазаревського заверщували «Історією Русов», вважаючи її за твір Г. А. Полетики і до того ще написаний на межі 1760-1770-тих років, — і епохою Котляревського, що її розпочинали з 1790-тих років. Все багатство української історіографії і всієї громадсько-політичної думки другої половини XVIII століття, а особливо 1780-1790-тих років, часів найцікавіших, найполітичніших у всьому «найполітичнішому періоді української історії», як влучно назвав XVIII століття М. П. Драгоманов, — залишилося поза увагою української історичної науки і приречене було на майже цілковиту «архівну загибель». І новітній дослідник, нерідко з деяким здивуванням, відкопує з того архівного пороку і тліну блискучі зразки української літератури й публіцистики, з-за яких визирають інтересні постаті маловідомих або й зовсім невідомих українських діячів, патріотів-автономістів тієї критичної доби. Там довелося нам зустрітися і з Григорієм Покасом.

Хто ж такий був Григорій Покас? На жаль, ще дуже мало знаємо про нього. Григорій Андрійович Покас, родом погарчанин (з м. Погара, Стародубівського полку), закінчивши освіту (Київську Академію або, певніше, Чернігівський Колегіум, який давно вже чекає на увагу істориків української культури XVIII століття), був військовим канцеляристом (1742-1757 роки). Мабуть, він досить виділявся на цьому, доволі таки яскравому тлі української інтелігенції середини XVIII століття, коли він приятелював з таким видатним діячем Гетьманщини, як генеральний хорунжий Микола Ханенко. Останній, у своєму «Дневнику», не раз згадує про Г. Покаса, що гостював у нього і в Глухові, і в Перегоні (маєток Ханенка в Погар-

ській сотні). 21. II. 1742 р. Ханенко занотував: «Во время объѣда сотник Погарскій Соболевскій з женою своею и Григорій Покас з женою ж¹⁾ прибыли к нам в Перегон, и тут отобѣдав, довольно времени проба-вили». Рівно через два місяці — 21. IV. 1742 р. у «Дневнику» Ханенка записано: «Сотник Соболевскій з урядом и з женою своею, також канцелярист Покас и Данило Рогович, и Леонтій Сорока з женами были у нас в Перегонѣ и тут кушали и до вечера проба-вили». Того ж року, 8 червня, у Глухові «обѣдали у мене з женами маіор Полянскій, секретарь Леонтиев, канцелярист Покас». Близьким взаминам між Ханенком і Покасом, без сумніву, сприяло й те, що вони були між собою посвоячені (двоюрідна сестра дружини Г. Покаса, народженої Галецької, — Анастасія Семенівна Галецька була за бунчуковим товаришем Федором Петровичем Корецьким, шурином М. Ханенка), і до того ще Ханенко дуже приятелював з Петром Семеновичем Галецьким, полковником Гадяцьким, кузеном пані Покасової. Отже, Г. Покас був звичайним гостем М. Ханенка, одного з найкультурніших людей Старої України.

Довголітня Покасова служба в Генеральній Військовій Канцелярії закінчилася десь коло 1757 року. Здається, того ж року він дістав вйтівство Погарське, і року 1762 зустрічаємо його вйтом рідного міста; разом з тим він дістає звання військового товариша (1767, 1768, 1775 рр.). Як погарський вйт, Г. Покас року 1767, під час виборів до катерининської Законодавчої Комісії, виступив на чолі погарської старшини проти угодовецької позиції частини погарського міщанства, що її очолював голова міста Денис Привалов (Привал), і заманіфестував себе, як противник російської централістичної політики на Україні. Це він «уговаривал новини не слушать, ни к оной не склоняеть-

¹⁾ В. Соболевскій і Г. Покас були одружені з двоюрідними сестрами Галецькими.

ся и не смотрѣтъ ни на какіе сторонніе страхи, ска-зую, что новинѣ перед старыною во многом стыдно и показаться: новина де того, что в старину сдѣлано, не точію поправитъ, но и здержать не может, и о про-чем». На жаль, не маємо докладніших відомостей про цей яскравий політичний виступ погарського вйта, тим цікавіший, що він перегукувався з низкою антиросійських демонстрацій на Україні того часу, зокрема з відомою справою ніженського шляхетства 1767 року, з повстанням пікінерів тощо.

Так чи так, але цей сміливий протест не минув для Покаса без наслідків. Він був заарештований і утри-мувався «за караулом» ще й після того, як справа з погарською опозицією була зліквідована, бо погарські міщани обвинувачували його (слухно чи неслухно — перевірити не можемо) в різних здирствах. Хоч потім Покаса було звільнено, але ця справа дуже погано відбилася на його службовій кар'єрі. Він утратив вйтівство (р. 1768) і залишився «не у дѣл», в скромній ранзі військового товариша (1775 р.).

Григорій Покас був одружений (у першому шлюбі) з дочкою бунчукового товариша (кол. сотника Бакланського) — Леонтія Яковича Галецького, рідного брата генерального бунчужного Семена Галецького, що загинув року 1738 у битві з татарами на Гайман-Долині. Вдруге Г. Покас одружився (1760 р.) з Марією Михайлівною Пилатович (нар. коло 1736 р.), дочкою бунчукового товариша.²⁾ Обидва шлюби вводили Г. Покаса в коло споріднення і посвоячення з багатьма визначними шляхетськими фаміліями Гетьманщини. Від першого подружжя (друге, мабуть, було бездітне) Г.

²⁾ Першим шлюбом вона була за військовим канцеляристом Василем Семеновичем Словуцьким. Мати її — Прасковія Данилівна Забіла — дочка відомого, сумної пам'яті Данила Забіли.

Покас мав двох дітей: сина Григорія³⁾ і дочку Праксковию, що згодом завдали батькові великих турбот.⁴⁾

Григорій А. Покас помер десь перед 1781 роком, бо ні в «Опису Новгородсіверського намісництва» 1781 року, ні в дворянських реєстрах 1780-1790-тих років, ні в інших документах того часу його імені вже нема.

З іменем Григорія Покаса пов'язаний один з дуже цікавих, але ще мало відомих творів української історіографії середини XVIII століття — «Описание о Малой России», так звана, з легкої руки М. В. Горбаня, що року 1923 вперше опублікував деякі уривки з неї, українська редакція «Краткого Описания Малороссии». Досі відомі в науці два списки цього твору, що їх, за місцем переховування, можна назвати петербурзьким (ленінградським) і харківським. Про перший подано короткі інвентарні відомості ще року 1903

³⁾ Цікава, між іншим, доля сина Г. Покаса — Григорія (за іншими, пізнішими документами, Петра) Покаса (або Покасовського, як він названий р. 1781). Він р. 1763 вступив на службу до гвардії Измайловського полку підпрапорщиком (мабуть, за підтримкою гетьмана Кирила Розумовського, що був шефом того полку). Це була номінальна служба, бо головні обов'язки молодого Покаса полягали в тому, що він був придворним співаком у Петербурзі. Р. 1764 рін, разом з іншим українським співаком С. Писаренком, брав участь на придворному театрі в балеті «Прибѣжище добродѣтели» (музика Г. Раупаха, вірші Сумарокова). Того ж року він «из придворных пѣвчих» був призначений каптенармусом, а р. 1765 дістав чин сержанта. Але, мабуть, голос рано пропав, і р. 1769 Г. Г. Покас «за болѣзнями» вийшов у відставку з чином поручника. З відкриттям намісництва, р. 1782, він був призначений на земського исправника (певне, в Погарі); р. 1785 був засідателем Погарської Дворянської Опіки і того ж року дістав чин титулярного радника і був обраний засідателем Погарського повітового суду (1785, 1787, 1792-1793 р.). Він був одружений (1787) з донькою значкового товариша Оленою Григорівною Сорочкою, з старого погарського міщанського роду, який дав у XVII-XVIII ст. кількох погарських війтів. Р. 1787 за ним рахувалося (мабуть, спадкових) 32 д. чол. статі в с. Бугаївці, Погарського повіту. Окрім того, він мав у Погарі двір (очевидно, батьківський) і гуральню.

⁴⁾ Григорій А. Покас скаржився р. 1768 (4. VII) на «разореніє» від власних дітей: «с первобрачною женою моюю (коя умре)

в «Отчетъ Императорской Публичной Библиотеки за 1899 годъ». Це — «Двѣ гисторіи о козацком народѣ» (скоропис, кількома почерками, з другої половини XVIII століття, в аркуш, разом 81 аркуш). Починається рукопис переднім словом «к читателю» (арк. 2 — 2 зв.), наприкінці якого сказано: «Сіи гисторіи, первая с печатной в Кіево-Печерской типографіи, вторая з рукописной разних авторов, по своду с разными гисторіями печатными, списаны канцеляристом войсковым Григоріем Покасом 1751 году, генваря 20 дня». Спочатку йде «Описание о Малой России», яке «Отчетъ» вважає за «Краткое Описание Малороссии», але з застереженням, що «в настоящей рукописи слог подновлен и рассказ событій продолжен до 1751 года» (арк. 2 зв. — 71 зв.). Друга «Гисторія», значно меншого розміру (арк. 72-81) — це «О землѣ Полской, отколя ляхи ляхами названы и поляками от перших и дальших князей и королей. Собрано з латинских гисторій полских. На рускій язык списано року 1673». «Тут же, — додає «Отчетъ», — рассказ о событїях малоросійской исторіи, доведенный до 1679 года». На підставі «Отчета» ці відомості подав у своєму капітальному «Опытѣ русской исторіографіи» В. Іконніков. Немзе

Галецковною — писав він — син Григорій, гвардії Измайловського полку сержант, неизвѣстно как от полку з службы отлучившийся и здѣсь по разним мѣстам напрасно шатающийся; да дочь Параскева, недавно в замуж вступившая» (вона вийшла за Івана Яковича Довгалецького, військового товариша, згодом бурмистра Кролевецького маістрату, р. 1783), «забїе страх Божїи и презрѣв вовся долг и почтеніе ко мнѣ, отцу своему, при нинѣшном моем состоянїи (Покас натякає на те, що він був тоді під слідством і арештом — О. О.), дом мой, имѣнїя собственніе мои, с утратою немалой суммы денег мсих, единственно мною набитие», загарбали, через що батько і позбавляє їх спадщини, тим паче, що ці мастки були придбані «особливо за денги нинѣшней жены моеї».

Мабуть, другий шлюб батька вже дорослих дітей викликав незгоди в родині Г. А. Покаса, і діти від першого шлюбу вимагали виділення їм частини майна, можливо, шукаючи при цьому материнської спадщини.

жадного сумніву, що цей список (незалежно від того, чи це автограф, чи, як скоріше можна думати на підставі різних почерків, — копія) ближчий до Покасового оригіналу, і тому можемо назвати його редакцією Покаса.

Другий список — харківський — знайшов і описав року 1923 харківський історик Микола Горбань, учень акад. Д. І. Багалія. Цей список міститься в одному рукописному збірнику (на сторінках, властиво, аркушах, 1-90); писаний він почерком XVIII століття і має дату 1790 року («Сія історія сим кончилась 1790 года перепискою»). Основна відміна цього списку від Покасової редакції (петербурзький список) у тому, що тут, у першій «історії» огляд подій продовжений до 1754 року⁵⁾, а головне — на звороті аркуша з передмовою і підписом Покаса написано: «А с них в т о ч н о с т и, понеже сіи гисторіи не толко достойны, но и нужны, а паче полезны знанію челоуѣку, от рода в сих гисторіях свое первобытіе и пребываніе имѣющему, для того списал не толко собственно для себе, но ради всѣх, хто би не пожелал сих гисторій ползоваться, списал войсковый канцелярист Алексѣй Дзѣвович 1756 году ноября 15 дня»⁶⁾. Отже список 1756 року, що його можна було назвати списком (а, може, й редакцією: тут потрібне спеціальне дослідження обох рукописів) Дівовича (Дзівовича), був списком із списку Покасового.

На нашу думку, з визначенням М. Горбаня, що цей твір — тільки інша (українська) редакція відомого «Краткаго Описанія Малороссіи», важко погодитися, так само, як і з його твердженням, що Г. Покас був лише переписувачем цього твору, при чому роля його була навіть менша, ніж О. Дівовича, що переписав цей твір (з короткими доповненнями) в 1756 р. Переду-

⁵⁾ Власне короткі нотатки під 1754 роком: «генваря 14-го дня в гор. Кіевѣ был страшный гром. Того ж году сентября 14 в Нѣжинѣ пожежа».

⁶⁾ Про О. Дівовича — див. вище.

сім не можна називати список Покаса (або Покаса-Дівовича) — редакцією «Краткаго Описанія Малороссіи». Бож список Покаса-Дівовича так різниться від «Краткаго Описанія» і своїм розміром (він значно ширший за нього), і своїм змістом, і особливо своєю українською, антиросійською, настановою, що вважати його лише за «редакцію» (хоч би навіть українську) аж ніяк неможливо. Це цілком окремий, самостійний своєю ідеєю і лише формально, в хронологічній основі своїй, залежний від «Краткаго Описанія» (його вихідного джерела) твір, який, безперечно, свідчить про те, що в половині XVIII століття, поруч з офіційним «Кратким Описанієм Малороссіи», в колах української патріотичної інтелігенції існував свій — справді український — огляд рідної історії, твір, може, і напівлегальний (так чи інакше, не для офіційного вжитку признаний), але, без сумніву, дуже популярний серед українського громадянства.

Надзвичайно цікава передмова «К читателю», що належить, мабуть, Г. Покасові. «Сіи двѣ гисторіи о козацком народѣ, который за древный и по их состоянію за изрядно учрежденный и всегда храбрый и сыльный народ почитался, откуда онаый произошол и якого племены и сколь древных лѣт у сего народа учреждены главные их владѣтели, называемые гетманы, и хто именно, и из каких фамилій, и в каких годах были, и что, и каковы их дѣйствія и дѣла военныя, и с какими народами происходили, и какою военною храбростію отъчество свое от противных их и от поляков чрез многіе года защищали; и как россійскому государству благосклонно присоединились: вам, любомудрый читателю, для приятного препровожденія нашего времени предложены, с которых, безстрастно и внимательно рассуждая, всѣ обстоятельства онаго народа и великость их малороссійской націи ясно увѣдать возможете, и надѣяться, что желаніе, по которому мы о других народѣх охотно знать хотим, вас к прочтенію сих гисто-

рій учинит склонных, ибо оные хотя от древных лѣтъ свое начало восприялы и писатели их з очезрительного вещей, в них изображенных, знанія были, однак нынѣ без своду з иностранными, яко то полскими и немѣцкими, на російській диалект переведенными и напечатанными, такоже и самими російскими печатними гисторіями и неоставленными, дабы иногда в тѣх каких погрѣшностей не явилось, и чтоб само любопытству нашему не учинило яког сумнителства, уповаю же, что в прочтеніи вам съкукы не учинят, а ежели толко до того ободрят себе не оставите, в которих яко *наипаче в пунктахъ разговорныхъ у рѣшенныхъ гетмана Зѣновія Богдана Хмельницкого и его посланниковъ* в первой гисторіи обрѣтаючис, а ежели что не так, как оные в самой вещи были, сумнително и отъменно усмотрите, то в том не поторопитесь, понеже пункта чрез многіе руки перейшли, *а между тѣм и недоброжелательныхъ к сему народу можетъ быть не миновалы, но слава сего народа и учрежденія ихъ во всемъ свѣтѣ и сосѣдственнымъ иностраннымъ народамъ совершенно извѣстны и никогда потаитись могутъ.* Буде же какое через переписки в них упущеніе или погрѣшность сищется, первое пополнить, а другое исправить благопочтенно вас, любомудрого читателя, прошу».

Ми навмисне навели повністю цю передмову. Вона яскраво свідчить про високу патріотичну ідею, що керувала автором. Основна ідея його твору — це ідея величі української нації («великість малоросійської нації»), яка доведена всією довгою історією стародавнього, хороброго і сильного козацького народу, що «военною храбростію отечество свое от противныхъ и от поляковъ чрез многіе года» обороняв. Цей великий народ «благосклонно присоединился» до Російської держави. Проте фактична частина цього твору являє собою суцільний акт обвинувачення проти російського уряду та його надужити на Україні, його негідного ставлення до українського народу. В зв'язку з цим

вийнятковий інтерес має згадка про Пункти Богдана Хмельницького, з явним натяком на їх фальсифікат — Переяславські статті Юрія Хмельницького 1659 року, надруковані, з наказу московського уряду, тоді ж у Києво-Печерській Лаврській друкарні⁷⁾. Недарма ж пише автор, що Пункти Богдана Хмельницького «чрез многіе руки перейшли, а между тѣм и недоброжелательныхъ к сему народу можетъ быть не миновалы». Але «слава сего народа и учрежденія ихъ во всемъ свѣтѣ и сосѣдственнымъ иностраннымъ народамъ совершенно извѣстны и никогда потаитись могутъ». Це були ті ж ідеї українського автономізму, що пізніше керували надхненним пером автора «Історіи Русов». Та кої передмови «Краткое Описаніе Малороссіи» не мало й не могло мати.

Велику відмінність маємо в мові і в змісті «Описанія о Малой Россіи» (Покаса) і «Краткаго Описанія Малороссіи». Перший твір має і в фонетиці, і в лексиці яскраві ознаки української мови. Про це переконливо свідчать ті уривки, що їх опублікував Горбань. Дуже характерне також уживання назви «украинцы» щодо мешканців Лівобережної України в описі Чорної Ради 1663 року. Далі треба звернути увагу на відмінність у заголовку обох творів. «Описаніе» (Покаса) має такий заголовок: «Описаніе о Малой Россіи, о гетманѣхъ ея и о дѣйствіяхъ ихъ, и под какимъ владѣніемъ народъ малоросійскій бывалъ, и в какое время и при якихъ волностяхъ, и коимъ образомъ тѣ свои волности сохраняли, и какъ Російскому государству доброволно присоединились, и потому на якомъ основаніи пребываютъ». Це нічого спільного не має з заголовком традиційної редакції «Краткаго Описанія»: «Краткое Описаніе Малороссіи, какъ оная послѣ самодержавія великого князя Владимира была под польскимъ владѣніемъ, и какъ нескоро

⁷⁾ Про цей фальсифікат — див. А. Яковля, Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р., Нью-Йорк, 1954, ст. 71-92.

рій учинит склонных, ибо оные хотя от древных лѣт свое начало восприялы и писатели их з очезрителного вещи, в них изображенных, знанія были, однак нѣтъ без своду з иностранными, яко то полскими и немѣцкими, на російській диалект переведенными и напечатанными, такоже и самими російскими печатными гисторіями и неоставленными, дабы иногда в тѣх каких погрѣшностей не явилось, и чтоб само любопытству нашему не учинило яког сумнителства, уповаю же, что в прочтеніи вам съкуки не учинят, а ежели толко до того ободрят себе не оставите, в которых яко *наипаче в пунктах разговорных у рѣшенных гетмана Зѣновія Богдана Хмельницкого и его посланников* в первой гисторіи обрѣтаючис, а ежели что не так, как оные в самой вещи были, сумнително и отъменно усмотрите, то в том не поторопитесь, понеже пункта чрез многіе руки перейшли, а между тѣм и недоброжелательных к сему народу может быть не миновалы, но слава сего народа и учрежденія их во всем свѣтѣ и сосѣдственным иностранным народам совершенно извѣстны и никогда потаитись могут. Буде же какое через переписки в них упущеніе или погрѣшность сищется, первое пополнить, а другое исправитъ благопочтенно вас, любомудрого читателя, прошу».

Ми навмисне навели повністю цю передмову. Вона яскраво свідчить про високу патріотичну ідею, що керувала автором. Основна ідея його твору — це ідея величі української нації («великость малоросійской нации»), яка доведена всією довгою історією стародавнього, хороброго і сильного козацького народу, що «военною храбростію отечество свое от противных и от поляков чрез многіе года» обороняв. Цей великий народ «благосклонно присоединился» до Російської держави. Проте фактична частина цього твору являє собою суцільний акт обвинувачення проти російського уряду та його надужити на Україні, його негідного ставлення до українського народу. В зв'язку з цим

вийнятковий інтерес має згадка про Пункти Богдана Хмельницького, з явним натяком на їх фальсифікат — Переяславські статті Юрія Хмельницького 1659 року, надруковані, з наказу московського уряду, тоді ж у Києво-Печерській Лаврській друкарні⁷⁾. Недарма ж пише автор, що Пункти Богдана Хмельницького «чрез многіе руки перейшли, а между тѣм и недоброжелательных к сему народу может быть не миновалы». Але «слава сего народа и учрежденія их во всем свѣтѣ и сосѣдственным иностранным народам совершенно извѣстны и никогда потаитись могут». Це були ті ж ідеї українського автономізму, що пізніше керували надхненним пером автора «Исторіи Русов». Тако ж і передмови «Краткое Описаніе Малороссіи» не мало й не могло мати.

Велику відмінність маємо в мові і в змісті «Описанія о Малой Россіи» (Покаса) і «Краткаго Описанія Малороссіи». Перший твір має і в фонетиці, і в лексиці яскраві ознаки української мови. Про це переконливо свідчать ті уривки, що їх опублікував Горбань. Дуже характерне також уживання назви «украинцы» щодо мешканців Лівобережної України в описі Чорної Ради 1663 року. Далі треба звернути увагу на відмінність у заголовку обох творів. «Описаніе» (Покаса) має такий заголовок: «Описаніе о Малой Россіи, о гетманѣх ея и о дѣйствіях их, и под каким владѣніем народ малоросійскій бывал, и в какое время и при яких волностях, и коим образом тѣ свои волности сохраняли, и как Російскому государству доброволно присоединились, и потому на яком основаніи пребывают». Це нічого спільного не має з заголовком традиційної редакції «Краткаго Описанія»: «Краткое Описаніе Малороссіи, как оная послѣ самодержавія великого князя Владимира была под польским владѣніем, и как нескоро

⁷⁾ Про цей фальсифікат — див. А. Яковлів, Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р., Нью-Йорк, 1954, ст. 71-92.

послѣ того по изгнаніи из оной ляхов гетманом Богданом Хмельницким приведена под высокодержавную руку блаженныя и вѣчнодостойныя памяти великаго государя, царя и великаго князя Алексѣя Михайловича, Самодержца Всероссійскаго, какіе потом были козацкіе гетманы и дѣйства украинскіе, наченшеса з року Р. Хр. 1340». Отже слушно каже Горбань, що «автор видрукуваного списка («Краткаго Описанія Малороссіи»), хоч і цікавився старовиною, хоч, може, і належав до козацької старшини, але за поглядами це був „самоотверженный малороссіянин“, що стояв на общеруському ґрунті».

Але найголовніше те, що «Описаніе о Малой Россіи», хоч і складене було за схемою і на базі «Краткаго Описанія», алеж, поперше, значно докладніше написане, а, подруге, має досить просторі коментарі в дусі українського автономізму. Автор раз-у-раз підкреслює славні подвиги козацьких героїв, «своя отчизны защитников», охоронців «отчизны козацкой». Зокрема дуже вихваляється Семен Палій. Не редакційні, а принципові відмінності в описі подій і характеристиках історичних осіб знаходимо тут, а особливо в частині, присвяченій XVIII століттю. Надзвичайно барвистий опис Батуриної руїни 1708 року і меншіковських жорстокостей у Батурині й Почепі, оповідання про утиски української людности від московського війська, що було розквартироване на Гетьманщині, назагал стисла, але гостра оцінка політики Петра I на Україні, рядки, присвячені Полуботковій справі (Полуботок — «искатель общей ползи малороссійской», як також і інші з української старшини, що «бедную жизнь свою отдали смерти»), оповідання про події царювання Анни Іоаннівни, зокрема про ув'язнення Київського архієпископа Варлаама Ванатовича (якого «взято в Москву» і покарано за те, що він «желал и совѣтовал Малороссіи от Россіи отступить и тем сделать мятеж», чи за те, що оголосив про тестамент імператриці Катерини I на користь її

дочки, Єлисавети Петрівни), негативна і барвиста характеристика фельдмаршала Мініха, що «по злобной ненависти своей к малороссійскому народу неисчислимые з вымыслов своих малороссіянам чинил обиди и крайніе разоренія» і «нетерпеливо того желал, чтоб тот народ (Богом на опредѣленной им землѣ населенной) вовся искоренить или крайне в волностях их умалить и разорить», тощо, — все це свідчить про те, що «Описаніе о Малой Россіи» — цілком самостійний твір, виїняткової історичної і політичної ваги, а не лише українська редакція «Краткаго Описанія Малороссіи».

Треба нагадати ще, що «Краткое Описаніе Малороссіи» закінчується 1734 роком, отже доведене тільки до кінця гетьманування Данила Апостола, а Покасове «Описаніе» охоплює й пізніші події, а саме: докладно описує царювання Анни Іоаннівни, зокрема російсько-турецьку війну 1735–1739 років та участь у ній України, з великим співчуттям оповідає про царювання Єлисавети Петрівни, яку «всемогущество Божіе особливо многими добродѣтелями обогатило», подає відомості про обрання нового гетьмана (Кирила Розумовського) «особливым против прежних порядков». Закінчується «Описаніе» 1751 роком — описом прийняття у нового гетьмана кошового отамана Запорозької Січі. Отже, і з цього боку беручи, це не продовження «Краткаго Описанія Малороссіи», а окремий, цілком самостійний твір.

Що ж можна сказати про особу автора цього переважливого твору? На думку М. Горбаня, автором його була «людина, що близько стояла до тодішньої влади на Україні», бо в описі подій XVIII століття, мовляв, «видко самовидця або сучасника подій». Горбань категорично каже: «Автор цього пам'ятника невідомий нам. Хто був він, не знаємо ми». Доки ця пам'ятка лишається неопублікованою (а рукописи її нам нині недоступні), отже й недослідженою, годі робити остаточні висновки щодо особи автора. Але ми рішуче заперечуємо думку Горбаня про те, що Покас був тільки перепису-

вачем цього твору. Горбаневі не були відомі матеріали про антиросійський виступ Г. Покаса року 1767. Це сталося, мабуть, тому, що в літературі довгий час була велика плутанина з написанням прізвища Погарського вїйта Г. Покаса. О. Лазаревський називає його «Копась», у «Наказах» 1767 р. він названий «Понас», так само і в монографії Г. Максимовича, що в ній — після старої публікації П. Сфименка в «Кіевской Старинѣ», де Покас названий «Панасом» — подано документальний матеріал про ролю Покаса в 1767 році. Правда, точне написання прізвища Г. Покаса відновлене було в IV томі «Родословника» В. Модзалевського (вийшов у світ 1914 р.), але Горбань не звернув на це уваги. Отож він і не знав, що Григорій Покас, військовий канцелярист (1751 року), згодом (1767 р.) військовий товариш, — і Погарський вїйт Григорій Покас — це та сама особа, і, мабуть, це позбавило талановитого дослідника можливості правильніше встановити участь Г. Покаса в складенні цього твору.

На нашу думку, автором «Описанія о Малой Россіи» був саме Григорій Андрійович Покас. Вся життєва путь Г. Покаса, його широкі родинні та особисті зв'язки, його національно-політичні погляди і сміливе їх висловлювання, — все нагадує нам автора цього твору (а стиль наведених у М. Горбаня уривків промовляє на користь єдиного авторства). Найцікавіше те, що в нотатці до передмови, з підписом Григорія Покаса, зазначено, що «Описаніе о Малой Россіи» «списано» «с печатной (історії — О. О.) в Кіевопечерской типографіи». Справа в тому, що «Описаніе о Малой Россіи» ніколи не було і не могло бути в той час надруковане, ні в Печерській друкарні, ні десь інде. А «Краткое Описаніе Малороссіи» було вперше надруковано (в редакції В. Рубана — О. Безбородька) лише 1777 року і, звичайно, не в Києві. Думати, що Києво-Печерська Лавра наважилася б десь у середині XVIII століття надрукувати такий яскраво-

антиросійський твір бодай нелегально (себто без синодальної цензури, обминаючи загальну заборону ще Петра I, з 1720 року, друкувати «гражданскія» книги на Україні), немає жадної підстави, не кажучи вже про те, що бібліографам таке видання цілком невідоме. Отже Григорій Покас свідомо написав неправду, вживаючи тут улюбленого тоді літературно-видавничого засобу містифікації. А це мало б сенс лише в тому випадку, коли б йому треба було приховати власне ім'я, себто коли б йому був потрібний псевдонім (а підстав для цього було в самому змісті і в тоні твору досить!), — можливо, щось подібне до славнозвісної передмови до «Історії Русов». Тому припускаємо, що саме Григорій Покас був автором «Описанія о Малой Россіи», яке М. Горбань неточно визначив, як «українську редакцію» «Краткого Описанія Малороссіи».

«Описаніе о Малой Россіи» було поширене в рукописних списках і мало великий вплив на українську історіографію і взагалі на українську літературу другої половини XVIII століття. Питання це вимагає спеціального дослідження, і тому обмежимося тут лише деякими прикладами. Вже М. Горбань переконливо довів, хоч і трохи в гіпотетичній формі («не буде неправдоподібною гіпотезою»), що «Разговор Великороссіи с Малороссіей», відомий український патріотичний твір Семена Дівовича (Дзівовича) р. 1762, «написано на підставі саме списка Дзівовича» (так називає Горбань «Описаніе о Малой Россіи» Покаса) і що в деяких місцях «Разговор» є «лише віршованим перекладом» цього списка.

З повним правом можемо розглядати твір Г. Покаса як «предтечу» «Історії Русов». Дуже багато спільного між ними — і в загальній концепції, і в описі та оцінці окремих подій. Маємо всі підстави думати, що автор «Історії Русов» знав «Описаніе о Малой Россіи» Покаса і користувався з нього. Про це свідчать, наприклад, такі паралелі, як оповідання про втечу короля

Станіслава Лещінського з обложеного Гданську, відомості про ставлення Мініха до українців тощо, не кажучи вже про опис меншіковських звірств у Батурині, оповідання про Прутський похід тощо. Певно, таких паралель можна знайти далеко більше. Ми не знаємо, чи автор «Історії Русов» користувався з Покасового оригіналу (або взагалі Покасової редакції), чи йому була відома копія О. Дівовича з 1756 р. (або, може, список 1790 р., описаний у М. Горбаня). Але, так чи так, новгородсіверцеві і українському патріоту, авторові «Історії Русов», твір погарчанина і українського патріота Покаса був цілком приступний⁸⁾.

Отже, можна цілком погодитися з М. Горбанем, що «факт поширення пам'ятників, подібних до „Краткаго Описанія Малороссіи“ (себто Покасового «Описанія» — О. О.), не тільки серед верхів, але й серед середніх старшинських кіл треба підкреслити. Не лише сварки за землю, не лише стягання ґрунтів та здирства характеризували ці кола. Були в них і духові інтереси, була, як бачимо, своєрідна інтелігенція, освічена по канцеляріях полкових та генеральних, інтелігенція, що цікавилися минулим свого краю; це попередники „патріотів“ пізніших часів катерининських, хоч деякі з них дожили і до тих часів». Ці думки, що збігаються з аналогічними висновками М. Грушевського і глибокого, найкращого після О. Лазаревського і Миколи Василенка знавця Гетьманщини — Вадима Модзалевського, рішуче спростовують занадто однобічну концепцію Лазаревського, який, за великими старшинськими здирствами, не хотів бачити великих заслуг старого українського шляхетства перед рідним краєм і рідним наро-

⁸⁾ Можливо, що цей твір Покаса був відомий і Шереру, автору «Annales de la Petite-Russie» (т. I-II, Paris, 1788) і анонімних «Anecdotes interessantes et secretes de la Cour de Russie» (т. I-VI, р. 1792). Про це див. нашу статтю «Annales de la Petite-Russie» Шерера і «Історія Русов» — «Науковий збірник Українського Вільного Університету. Ювілейне видання». Том V, Мюнхен, 1948, ст. 92-93.

дом. Лазаревський дивився на гірших і не помітив кращих. Ми ж боїмося не добачити їх. Не всі, звичайно, були Покасами, та й у Покаса були свої хиби, зрештою, властиві всій старшинській верстві того часу. Тим більше повинні ми згадати добрим словом Григорія Покаса, яскравого представника української національної історіографії доби Розумовського, одного з видатних українських автономістів середини XVIII століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Київський Центральний Архів стародавніх актів, фонди:
 - а) Малоросійської Колегії (Чернігівський відділ), 1768, № 825;
 - б) Новгородсіверського Намісницького Правління.
2. В. Авс'єнко, Малороссія въ 1767 году, ст. 22.
3. М. Горбань, Нариси з української історіографії. Частина перша. Новий список літопису «Краткое Описание Малороссии», Харків, 1923.
4. М. Грушевский, Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений. «Известия Академии Наук СССР», 1934. VII серия, ч. 3, ст. 221.
5. «Дневникъ Николая Ханенка», Київ, 1884, ст. 139, 149, 157.
6. П. Ефименко, Одинъ изъ протестовавшихъ. «Кіевская Старина», 1882, III, «Извѣстія и замѣтки», ст. 602-608.
7. В. Иконниковъ, Опытъ русской историографии, т. II, кн. 2, К., 1908, ст. 1600, прим. 1.
8. А. Лазаревскій, Описание Старой Малороссіи, т. I, К., 1888, ст. 239, прим. 395 (помилка: Копась зам. Покас).
9. Г. Максимовичъ, Выборы и наказы въ Малороссіи въ Законодательную Комиссію 1767 года, Ніжен, 1917, ст. 63-71 (хибне написання: «Понас»).
10. Гр. Милорадовичъ, Родословная книга Черниговскаго дворянства, т. II, СПб, 1901, «Приложенія», ст. 304 (І. Я. Довгалевський).
11. В. Модзалевскій, Малоросійскій Родословникъ, т. I, К., 1908, ст. 235, т. IV, К., 1914, ст. 59, 81.
12. «Наказы», вид. «Кіевской Старини», К., 1889, ст. 222, 223, 224, 226 («Понас»).
13. А. Неустроевъ, Историческое розысканіе о русскихъ современныхъ изданіяхъ и сборникахъ за 1703-1802 гг., СПб, 1875, ст. 440 (Співак Г. Покас).

14. А. Неустроевъ, Указатель къ русскимъ повременнымъ изданіямъ и сборникамъ за 1703-1802 гг., СПб, 1898, ст. 506.
15. «Опис Новгородсіверського Намісництва (1779-1781)», К., 1931, ст. 111.
16. «Отчетъ Императорской Публичной Библиотеки за 1899 годъ», СПб, 1903, ст. 162-163.
17. М. Пікус, Про винний відкуп по містах Новгородсіверського намісництва 1790-1791 рр. «Записки Исторично-Філологічного Відділу ВУАН», кн. XI, К., 1927, ст. 246.
18. «Списки Черниговскихъ дворянъ 1783 года», Черн., 1890, ст. 88 (І. Я. Довгалевський).
19. «Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора-Лѣтописца», кн. V, К., 1891, ст. 117.

АНДРІЙ ПОЛЕТИКА

Ми надто мало знаємо Григорія Андрійовича Полетику! Хибна думка про його авторство «Історії Русов» мала, безперечно, шкідливий вплив на дослідження його справжньої біографії, його громадсько-політичної діяльності, його ідеології. А вже найменше цікавилися дослідники його оточенням, передусім найближчим, його зв'язками — українськими і російськими (останні являють, між іншим, не абиякий інтерес), без чого цілком не можливо зрозуміти ні цього визначного українського політичного та культурного діяча XVIII століття, ні його впливу на тогочасне українське громадянство.

Це тим дивніше, що дослідники не можуть поскаржитися на брак відповідних матеріалів. Досить передивитися хоча б опубліковану О. М. Лазаревським частину приватного листування Г. А. Полетики, щоб переконатися, яке широке коло знайомств і зв'язків мала ця людина — і які інтересні люди її оточували. Це насамперед стосується близьких родичів Г. А. Полетики. Аджеж тут були такі цікаві постаті, як, наприклад, його кузен Григорій Іванович Полетика, який давно вже чекає на цілком заслужену ним увагу з боку української історіографії, що досі обмежувалася лише сухенькою і коротенькою згадкою про його праці. Абож Іван Андрійович Полетика, рідний брат Г. А. Полетики, професор Медичної Академії в Кілі (Німеччина), один з перших українських професорів у Західній Європі XVIII ст., що змушений був доживати

свого віку скромним штаб-лікарем Васильківської митниці на польсько-російському кордоні біля Києва. І вже зовсім не цікавила наших дослідників особа другого брата Г. А. Полетики — Андрія Полетики.

А шкода! Бож А. А. Полетика не тільки посідав визначне місце в тогочасному українському суспільстві, але, поза всяким сумнівом, належав до того кола українських патріотів кінця XVIII — початку XIX ст., що їх так несправедливо огудив О. М. Лазаревський. Саме приклад А. А. Полетики переконливо промовляє за те, що не власні інтереси, не вузько-станові міркування керували їх діяльністю. Справді, що спонукало А. А. Полетику, чернігівського губерніяльного маршала, пана на всю губу, завзято боронити інтереси дрібної шляхетської маси Лівобережжя, якій загрожувала втрата дворянських прав після запровадження загальноімперської станової системи на Україні? Здавалося б, чого було турбуватися цьому великому дідичеві і високому шляхетському достойникові, забезпеченому всіма дворянськими правами для себе. Більше того. Чи доцільно було, з погляду саме станових інтересів, поширювати дворянські права на сіру шляхетську масу «дворян у свитках», що з діда-прадіда сиділи на своїх козацьких ґрунтах, нерідко навіть обробляючи їх власними руками, — отих дітей значкових товаришів, сотенних старшин, поповичів, войтенків, а то й просто рядових козаків, що своїм матеріальним достатком ледь-ледь підносилися над козацькою масою. А проте це було так.

Андрій Андрійович Полетика, молодший брат Г. А. Полетики, народився коло 1739-1741 р. (за Лазаревським — р. 1745). Батько його, Андрій Павлович Полетика, був бунчуковим товаришем; мати його — Ганна Іванівна Ласкевич¹⁾. Андрій Андрійович пройшов зви-

¹⁾ Г. І. Ласкевич, донька значкового товариша Лубенського полку і правнучка Лубенського полковника Максима Ілляшенка.

чайний службовий шлях багатого старшинського сінка. З р. 1758 він був військовим канцеляристом у Генеральній Військовій Канцелярії. Там же р. 1763 дістав рангу військового товариша, а р. 1767 — бунчукового товариша. Року 1784, за російською «табеллю о рангах», він був колезьким асесором, а р. 1787 дістав чин надвірного радника.

Року 1784 А. А. Полетика був обраний на роменського повітового маршала, а 1785-1788 рр. був чернігівським губерніяльним маршалом. Це була тоді (1785-1787) блискуча трійка губерніяльних маршалів Лівобережної України! Новгородсіверський маршал — Опанас Лобисевич, київський маршал — Василь Капніст і чернігівський — Андрій Полетика, який, очевидно, небагато чим поступався перед своїми колегами. Андрій Андрійович, як губерніяльний маршал чернігівський, зустрівач 26 січня 1787 р., у Чернігові Катерину II урочистою промовою — і залишив цікавий щоденник, де описано, з 29. I до 22. IV. 1787 р., подорож і перебування імператриці в Києві. Так чи інакше, і цей Полетика не був чужий літературним інтересам.

Але головну увагу А. А. Полетика, як губерніяльний маршал, приділяв важливій і дражливій на той час справі складання дворянських реєстрів лівобережно-українського шляхетства. В цій справі позиція Полетики була цілком ясна — і характерно, що тут він принципово розходився з суто шляхетською ідеологією свого старшого брата. Ще як депутат у комісії для розбору дворянства Чернігівського намісництва, в липні 1784 р. він писав братові, що чимало його колеґ чинять, «единственно слѣдую собственным своим выгодам, а не общественной пользѣ». «Есть у нашей комиссии, — продовжує А. А. Полетика, — такія головы, что надобно с ними и своей головы лишиться, одни з крайней глупости, другіе по негодной своей души зависти и коварству стараются многих бѣдных обидѣть; в сем числѣ полагаю и нашего губернскаго предводителя (Іван Анд-

рійович Горленко), коєго как растряс, то рѣдко сыскую ему подобнаго в недобротствѣ. Всѣми мѣрами стараются убавить дворян, а не умножить, как уже многіе и обижены».

Особливо обурений був Полетика з «прокурора Селецького (чернігівський губерніяльний прокурор Іван Як. Селецький. — О. О.), которой, бѣгая по домам, разглашает, якобы Государыня лишила многих бѣлорусских дворян дворянства за то, что они при разборѣ дворянства давали свидѣтельства, подобныя нашим свидѣтельствам (мова мовиться про т. зв. «свидѣтельства 12 дворян» про шляхетське походження петента, які, згідно з урядовою інструкцією, вважалися в комісіях за достатній доказ дворянських прав. — О. О.), и сими ложными клеветами многіе смущаются ко вреду бѣдных и требующих справедливой помощи людей». «Еще и по сіе время, — пише Полетика далі, — не рѣшились принимать значковых товарищей и их дѣтей, возных, войсковых и коллежских канцеляристов и сотенных старшин, держась правила того, что Сенат по мнѣнію его сіятельства (гр. П. Рум'янцева. — О. О.) велѣл обложить их всѣх в подушной оклад» (це, до речі, було не зовсім так). «Я Вас (Г. А. Полетику. — О. О.) считаю человеком счастливым, что Вы избавлены Вашею отлучкою (до Петербургу. — О. О.) от депутатства, Вам слѣдовавшего, тѣм болѣе, что Вы бы з досады могли получить потераніе послѣдняго Вашего здоровья. Не тѣ времена, не тѣ люди, чтобы думать о всеобщем добрѣ», — закінчує свої цікаві міркування А. А. Полетика.

Ця смілива оборона дворянських прав рядової шляхетської маси Лівобережжя була виявом національно-державницької ідеї. Українські патріоти кінця XVIII століття вважали права українського шляхетства вищими за права російського дворянства — і не помилялися в цьому. Вони високо ставили демократичне, козацьке походження маси лівобережно-українського

шляхетства і добре розуміли, що захист її дворянських прав — це, в тих обставинах, найліпший шлях до ствердження державних прав української нації, до відродження української держави. Це була позиція кращих людей Старої України-Гетьманщини, українських патріотів кінця XVIII — початку XIX століття. Це була позиція автора «Історії Русов». Тут були джерела дальшого розвитку української національно-державницької ідеї в XIX столітті. Тим цікавішою стає для нас постать Андрія Полетики.

Не дивно, що такі дворянські маршали, як Полетика і, очевидно, однодумці його — Лобисевич і Капніст, не могли довго вдержатися на цьому посту. Надто важкою ставала українська дійсність в умовах російського панування. Отже всі ці діячі зійшли з офіційного політичного кону після 1787 року, коли централістичні течії в адміністрації Лівобережної України посилилися ще більше. Зокрема А. А. Полетика мав ще якісь службові неприємності, мабуть, роздмухані його політичними противниками. Принаймні р. 1786 (?) точилася справа про збір грошей від дворян на його поїздки до Петербургу у власних справах.

Але в цей час ростуть і сили національного спротиву — на ґрунті політичному і культурному. Василь Капніст з доручення гуртка українських патріотів їде за кордон шукати міжнародної допомоги в боротьбі України проти Росії. Опанас Лобисевич пише своїх «Вергілієвих Пастухів, у малоросійський кобеняк перевдягнених» і пропагує літературний ужиток української народної мови, що з такою невмирущою силою здійснив молодший сучасник Лобисевича — І. П. Котляревський у своїй «Енеїді». А невідомий і досі автор готується писати славнозвісну «Історію Русов».

А. А. Полетика був одружений з Ганною Федорівною Савич, донькою бунчукового товариша, брат якої, бунчуковий товариш Петро Савич, був зятем генерального

хорунжого Миколи Ханенка. В 1797-1798 рр. А. А. Полетика був знову роменським повітовим маршалом і, мабуть, незабаром помер.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Київський Центральний Архів стародавніх актів, фонди:
а) Малоросійської Колегії;
б) Малоросійського (Київського, Чернігівського і Новгород-сіверського) генерал-губернатора (ч. 211), справи чч. 233, 386.
2. «Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона», т. 24, ст. 277.
3. В. Иконниковъ, Опытъ русской исторіографіи, т. I, кн. I, Київ, 1891, ст. 284; т. I, кн. 2, Київ, 1892, ст. 1142, 1521.
4. Д. Миллеръ, Очерки изъ исторіи и юридическаго быта Старой Малороссіи. Превращеніе козацкой старшины въ дворянство. «Кіевская Старина», 1897, III, ст. 355.
5. Гр. Г. Милорадовичъ, Списки губернскихъ предводителей дворянства Россійской Имперіи за 1785-1895 гг., Чернігів, 1895, ст. 35.
6. В. Модзалевскій, Андрей Андреевичъ Полетика, «Русскій Біографическій Словарь», том «Плавильщиковъ — Примо», СПб., 1905, ст. 318-319 (там же і коротенька бібліографія).
7. В. Модзалевскій, Малоросійскій Родословникъ, т. IV, Київ, 1914, ст. 122-123.
8. «Сынъ Отечества», 1843, ч. 3, (Щоденник А. Полетики).
9. «Частная переписка Г. А. Полетики (1750-1784)», Київ, 1895, ст. 132, 138, 200-205.
10. Н. Чернышевъ, Памятная книжка Кіевской губерніи на 1858 годъ, Київ, 1858, ст. 33-50 (Щоденник А. Полетики).
11. «Чтенія въ Императорскомъ Московскомъ Обществѣ Исторіи и Древностей при Московскомъ Университетѣ», 1865, кн. II, відд. V («смѣсь»), ст. 91 (Промова А. Полетики 26. I. 1787).

14

АНДРІЙ ПРИГАРА

Пригари — старий новгородсіверський рід міщанського походження. У другій половині XVII століття жив у Новгородку Костянтин Халимонович (Филимонович) Пригара, багатий міщанин, який займався на велику міру поташним промислом і мав свої буди в лісах «на грунтах Знобовских, между рѣчками Свигою, Знобовкою и Лютою лежачих». Він був війтом Новгородсіверським у 1686-1689 роках. Синів у нього, здається, не було, а три доньки одружилися з представниками козацької старшини і духовенства: Катерина була за Василем Валькевичем, стародубівським полковим хорунжим¹⁾; Євфимія — за (1 voto) Федором Добронизьким, значним військовим товаришем Стародубівського полку (забитий під Несвижем 1706 року²⁾, і (2 voto) за Василем Федоровичем, значковим товаришем Стародубівського полку; Прасковія — за Афанасієм Олексійовичем Заруцьким, протопопом новгородським, вихованцем Київської Академії, відомим письменником і проповідником³⁾.

¹⁾ Їх син, Петро Валькевич був генеральним асаулом, а внук, Захарій Степанович (у чернецтві Зосима) Валькевич — останнім архимандритом старої Києво-Печерської Лаври (1762-1786 рр.).

²⁾ Добронизькі — старий переяславський старшинсько-священницький рід. Брат Федора Добронизького, Павло, військовий канцелярист, згодом священик Переяславської Преображенської церкви (на місці батька, Самійла Добронизького), був одружений з сестрою гетьмана Павла Полуботка — Варварою.

³⁾ Їх син, Андрій Афанасійович Заруцький, священик Новгородсіверської соборної Успенської церкви, був одружений з Анастасією Мирович, донькою Федора Мировича, генерального

В Костянтина Пригари були, мабуть, брати, нащадків яких зустрічаємо серед новгородсіверського купецтва та духовенства в середині і другій половині XVIII століття⁴). Зокрема Іван Пригара був бурмістром (1767, 1778-1781) і міським головою (1778-1781) в Новгороді-Сіверському. Він був живий ще року 1790, коли, в чині колезького протоколіста, був засідателем Новгородсіверського Совісного Суду (з 1783 року). Одружений з «дочерью козацькою» Ганною, він мав п'ятьох синів і, здається, дві доньки; всі вони поріднилися з місцевою козацькою старшиною. Сини Івана Пригари мали старшинські або чиновницькі звання і разом з батьком фігурували 1790 року в реєстрах новгородсіверського шляхетства (дворянства). Зокрема старший син, Григорій Іванович, був ратманом Новгородсіверського магістрату (1782 р.), засідателем Губерніяльного магістрату (1785 р.), а потім Новгородсіверським міським головою, маючи чин губернського регістратора (1790 р.). Він провадив доволі значну торгівлю, зокрема з Кременчуком, куди скеровував (Десною та Дніпром) свої байдаки. Його сини служили в різних місцевих адміністративних і судових установах⁵). Їх нащадки жили в Новгороді-Сіверському ще в першій чверті нашого століття⁶).

асаула, відомого мазепинця, і Ганни Полуботок, сестри гетьмана Павла Полуботка.

⁴) Можливо, що сестра Костянтина Пригари була Агафія Пригарівна, одружена з Савою Носикевичем. Їх син, Гордій Савич, писар полковий стародубівський, «дозорца будних заводов рейментарских» (1704-1706), зять стародубівського вїта Спиридона Ширая, називався Носикевичем-Пригарою.

⁵) Старший син Г. І. Пригари, Яким Григорович, згодом (1842 р.) статський радник, був одружений з Катериною Петрівною Свічкою, з старого лубенського старшинського роду (нащадки Леонтія Свічки, полковника Лубенського за часів Мазепи). Від його племінника, Михайла Олександровича Пригари, одруженого з О. М. Гриневич (також спорідненою з Свічками), походять полтавська лінія Пригар (с. Короваї, Пирятинського повіту), яка існувала ще на початку XX століття, підтримуючи тісні стосунки з своїми новгородсіверськими родичами.

⁶) У Стародубівському полку в XVII-XVIII стол. були й інші

З цього ж старого новгородсіверського роду (але, мабуть, з іншої лінії⁷) походив Андрій Пригара, священик Новгородсіверської Покровської церкви⁸) і автор «Особаго или Топографического Описания города губернскаго Новгорода-Сѣверскаго... 1786 года». Ми майже нічого не знаємо про автора, а його твір так і залишився неопублікованим. Відомо тільки, що Андрій Пригара був настоятелем Покровської церкви р. 1781 і мав тоді свій дім (на 4 покої) в Новгороді-Сіверському. Священником тієї ж церкви він був р. 1784 (згадується його земля коло міста, на Дегтярівській дорозі) і р. 1786, коли він написав свій твір. Можна думати, що він не дожив до 1790 року, бо у дворянських реєстрах згаданого року його немає⁹).

Андрій Пригара жив у Новгороді-Сіверському в ту інтересну добу, коли тут буяло українське культурне та громадсько-політичне життя і діяли учасники українського патріотичного гуртка, славнозвісні діячі українського автономізму. Немає сумніву, що вплив цього

роди Пригар — священицькі і козацькі, не відомо, чи споріднені між собою. Не виключено, що деякі з них мали фамільний зв'язок з новгородсіверськими Пригарами.

Іншого походження, мабуть, були Пригари в Ніженському полку (з них були сотниками Олишівськими Іван Пригара, 1665-1672, і Василь Пригара, 1771-1781) і в Чернігівському полку, в м. Березному (значковий товариш Пригара, який згадується в 1735 році, а також Онуфрій Савич Пригара, Березинський повітовий маршал у 1788 році).

⁷) Р. 1781 в Новгороді-Сіверському жила вдова, попадя Прасковія Пригара.

⁸) Покровська церква, «за городом стоящая на слободкѣ Сухомлинкѣ», була однією з старіших церков у Новгороді-Сіверському, що існувала вже в XVII столітті.

⁹) Можливо, що Пригари-Мултянські, записані в дворянських реєстрах Новгородсіверського повіту 1790 року (Семен Пригара-Мултянський, який мав р. 1794 будинок у Новгороді-Сіверському), походять від Андрія Пригари. Аджез Васса Андріївна Пригара-Мултянська, дружина бунчукового товариша Василя Івановича Куницького (1790 р.), була донька священика Андрія Пригари-Мултянського. Отож Андрій Пригара, шукаючи дворянських прав, мабуть, додав до свого фамільного імення ще прізвище «Мултянський» (Мултянія — стара українська назва Валахії).

оточення не обминув і скромного настоятеля Покровської церкви. Аджеж сам Пригара визнає, що він давно думав скласти нарис свого рідного міста. «Когда ж от властей побужденіе к сему под названіем топографическаго описанія послѣдовало, то желаніе мое с послушаніем соединил». Твір Пригари (рукопис на 34 аркуші, піваркушного розміру) складається з трьох частин. Перша частина присвячена «натуральному мѣстоположенію» і подає опис географічно-топографічний з короткими відомостями про природу Новгород-Сіверського та його околиці. Друга частина містить «начало исторіи» міста, а властиво, загальний історичний нарис, який, очевидно, найбільше цікавив автора. В третій частині подано відомості про економіку Новгород-Сіверського.

Пригара користувався різними джерелами, друкованими і рукописними. Зокрема в його праці є посилання на Літопис Нестора, Стрийковського, Синопис (старий Синопис Київський), Літопис св. Дмитра Ростовського, Лексикон Івана Гібнера, Історію кн. Щербатова, на «Ядро російської исторіи» Манкієва, якусь «Книжицу старинных русских диковинок», Герберштайна тощо. Для провінціального пароха це була чимала лектура (яку, очевидно, можна було тоді дістати в Новгород-Сіверському), хоча здебільшого вона не мала безпосереднього стосунку до його теми. Але можна думати, що Пригара користувався ще рукописними джерелами, зокрема церковними літописами (мабуть, був такий і при Покровській церкві), а також, можливо, т. зв. Новгородсіверським Літописом (401-1759 рр.¹⁰). Наслідком цього у творі Пригари маємо до-

¹⁰ Рукопис цього Літопису, що його знайшов М. В. Ніговський серед решток Лубенського архіву, знаходився потім у рукописному відділі Державної Публічної Бібліотеки в Петербурзі (нині Ленінградська Державна Публічна Бібліотека СРСР ім. Салтикова-Щедрина). Опис Літопису зробив М. М. Білозерський.

силь докладні історичні відомості про Новгород-Сіверський.

Проте не можна не визнати, що історична частина твору о. Андрія Пригари аж ніяк не могла задовольнити вимоги навіть тогочасної наукової критики. Відомості про початки історичного життя Новгород-Сіверського, що їх автор відсуває в дуже далеку давнину, просто фантастичні. В описі подій надто переважають церковні інтереси та впливи. Але навіть у цій частині праця Пригари являє собою певний історіографічний інтерес. А її географічна та економічна частини, поза всяким сумнівом, зберігають своє значення і для сучасного дослідника. Так чи інакше, твір о. Андрія Пригари — це була перша спроба монографічного нарису, присвяченого цьому історичному місту, — і разом з тим являє собою ще один доказ відповідних науково-історичних і краєзнавчих інтересів, властивих тогочасній новгородсіверській інтелігенції. Яскравим прикладом цих інтересів, глибоко патріотичних у своїй основі, була молодша сучасниця твору Андрія Пригари — «Історія Русов», де льокальні моменти новгородсіверської історії були піднесені невідомим автором на височінь української національно-державницької думки. «Історія Русов» вийшла з кола «новгородсіверців», і в цьому ж колі жив і писав свій скромний твір о. Андрій Пригара.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Київський Центральний Архів стародавніх актів, фонди:
 - а) Актова книга ч. 5917 («Книга Новгородсѣверскаго Намѣстничества о священно- и церковно-служителях, состоящих в штатѣ и за штатом» 1784 р.;
 - б) Малоросійської Колегії, 1778 і 1783 рр.;
 - в) Новгородсіверського Намісницького Правління;
 - г) Новгородсіверського Спасо-Преображенського монастиря (ч. 191), справа ч. 149 (1784 р.).

2. М. Бережковъ, А. Ф. Шафонскій и его трудъ: Черниговскаго Намѣстничества Топографическое Описаніе (Замѣтки къ исторіи Черниговской губерніи и Малороссіи вообще). — «Сборникъ Историко-Филологическаго Общества при Институтѣ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ», т. VII, Ніжен, 1911, ст. 98. Окрема відбитка — Ніжен, 1910.
3. В. Иконниковъ, Опытъ русской исторіографіи, т. II, кн. 2, К., 1908.
4. И. Катаевъ, Обзоръ рукописныхъ памятниковъ по исторіи Слободской Украйны, хранящихся въ Военно-Ученомъ Архивѣ въ С. - Петербургѣ. — «Труды Харьковскаго Предварительнаго Комитета по устройству XII Археологическаго Съѣзда», т. II, ч. 1-2, Харків, 1902, ст. 70-72.
5. А. Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссіи, т. I, К., 1888, ст. 103, 230, т. II, К., 1893, ст. 101, 104, 107.
6. Гр. Г. Милорадовичъ, Родословная книга Черниговскаго дворянства, т. I-II, СПб, 1901.
7. В. Модзалевскій, Документы, замѣтки и матеріалы. — «Труды Черниговской Губернской Архивной Комиссіи», в. XI, Черн., 1915.
8. В. Модзалевскій, Малороссійскій Родословникъ, тт. I-IV, Київ, 1908-1914, passim.
9. «Опис Новгородсіверського Намісництва (1779-1781)», К., 1931, XIX, 2, 3.
10. (Архиепископ Філарет), Церковно-статистическое описаніе Черниговской епархіи, кн. VI, Черн., 1874, ст. 20-21.

АНДРІЙ РАЧИНСЬКИЙ

«Город Новгородок Сѣверскій... положеніе имѣет с прїѣзду от Глухова на ровномъ мѣстѣ, с вирванними водой по обоимъ сторонамъ рвами, а з другой от Стародуба окружают его болшіе рвы, стремнины с протекающими в них ручьями от ключей, и з виду ж оной от рѣки Десны на каменистой, утесистой горѣ, со многими раздѣленіями, заключающими в себѣ большую часть жилищев. А на самомъ горъ возвышеніи, открывающемъ обширной лугъ с частыми озерами и привлекающими зрѣніе роцями, имѣется крѣпость, кою окружающій земляной вал от древности в иннихъ мѣстахъ едва примѣтен; тамъ же замокъ земляной, разореной нинѣ, причиною находящогося в немъ селитраного заводу о 2 котлахъ. С одной стороны окружает сей городъ портовая рѣка Десна под самими онаго жилищами, а з другой пахатніе с глубокими рвами и долинами поля и лѣси; на восточной же сего города сторонѣ, состоящей с каменою оградой и отмѣннымъ строеніемъ монастыръ придаетъ ему немалое украшеніе».

Такъ описує це, чарівне своєю природою і славне своїмъ історичнимъ минулимъ, північноукраїнське місто офіційний «Опис Новгородсіверського намісництва» 1781 року.

А в цьому місті, на передмісті, серед іншихъ «партикулярнихъ отличнихъ домовъ», стояв невеличкий будинокъ «о 5 покояхъ», де жив бунчуковий товарищъ Андрій Рачинський, останній Новгородсіверський сотникъ, видатний український композиторъ XVIII століття.

Андрій Андрійович Рачинський народився коло 1729 року в Августові, на Підляшші (староство Більське) і походив із старого українського шляхетського роду (герба Ястржембець¹).

Освіту Рачинський здобув у Львові, де потім (десь на початку 1750-тих років) впродовж 3 років був диригентом єпископської капелі. Саме тут уперше виявився той мистецький хист і стиль творчості Рачинського, що зробив славним його ім'я в історії української музики. Великий аматор італійської музики, Рачинський став її піонером на Лівобережній Україні. 1753 року його призначено придворним капелмейстром гетьмана Кирила Розумовського. Керуючи гетьманською капелею, Рачинський міг широко розгорнути свою музичну діяльність — і як диригент, і як композитор. Йому завдячує свій початок славнозвісна нотна бібліотека Розумовських (зберігалася до 1941 року в бібліотеці Української Академії Наук). Безперечним є також вплив Рачинського на так звану Глухівську музичну

¹ Рід А. А. Рачинського, здається, походив з Волинського воеводства (XVII стол.) і вів свій початок од Івана (Яна) Рачинського, діда А. А. Рачинського. Але були також інші роди Рачинських, українського походження (Рачинські, герба Наленч, з Волинської землі, XV стол.; згодом одна галузь їх дістала пруський графський титул; Рачинські — шляхта Київського, Руського і Подільського воеводств, XVII стол.) або білоруського походження (Рачинські, герба Слеповрон, з Литви, XVII стол., а насамперед Рачинські — смоленська шляхта, які були добре відомі на Лівобережній Україні в XVII-XVIII стол. і пізніше, наприкінці XIX — на початку XX стол.)

Зокрема на Україні відомі такі Рачинські, очевидно, білоруського походження: шляхтич Рачинський, який володів с. Борщовом (згодом Погарської сотні) за першої половини XVII стол.; Тетяна Іванівна Рачинська (нар. р. 1718, померла до 1761 р.), донька смоленського шляхтича, яка була першою дружиною Іллі Яковича Лизогуба, бунчукового товариша, згодом «малоросійського полковника» (помер 1781 р.), — а також інші.

З смоленських дворян походив також Олександр Константинович Рачинський, камергер, власник маєтку Рубанка, Конопського повіту на Чернігівщині (1880-1919), що був чернігівським губернiальним предводителем дворянства, а згодом віце-міністром народної освіти і членом Державної Ради.

школу, з якої вийшли такі великі українські композитори, як Максим Березовський (1745-1777) та Дмитро Бортнянський (1751-1825). Рачинський написав багато творів, де італійська музика була застосована до православних богослужбових співів. Сучасники відзначали, що «италианское пѣніе... вошло в употребленіе Церкви нашей» саме завдяки Рачинському, який створив цим цілу епоху в історії української та російської церковної музики. «Важная перемѣна сія, — пише анонімний автор статті «Придворная пѣвческая капель» («Отечественныя Записки» 1823 року), — произведена была музыкою Рачинскаго, капелмейстера гр. Кирилла Григорьевича Разумовскаго, которую привез из Малороссіи Г. Н. Теплов, бывшій сам хорошим музыкантом²). Разность сей музыки была столь ощутительна, что Екатерина приказала сначала пѣть ее только при Дворѣ, дабы пріучить постепенно слух публики к итальянскому вкусу. От сей эпохи можно считать и сочинителей правильных вокальных концертов» (Березовський, Бортнянський, Галуппі, Буранеллі, Манфредіні, Траетта, Сарті, Єропкін). Твори Рачинського були широко відомі на Україні і поза її межами. Зокрема славні були концерти Рачинського: «Радуйтеся Богу, поміщнику нашему» і «Возлюбих Тя, Господи». Концерти Рачинського зберегалися до XX стол. в рукописних нотах кінця XVIII — початку XIX стол. в бібліотеках Софійського собору і Михайлівсько-го монастиря в Києві.

Можна думати, що Рачинський приділяв увагу також українській народній музиці, власне — співам, дуже популярним тоді і на Україні, і в Росії. Але, на жаль, музична біографія Рачинського ще майже зовсім не досліджена.

² Відомий дослідник історії російської музики, Фіндейзен, називає Теплова «родоначальником русского романса».

А втім гетьман К. Розумовський вперше повів свою капелю до Москви, де вона мала великий успіх, ще року 1753.

Проте такі вже були умови того часу, що навіть мистець з фаху і професії змушений був віддавати багато — і то чи не найбільше — часу справам, далеким від мистецтва. Не обминула ця доля і Рачинського. Ще за гетьманства Розумовського, 7. VIII. 1763 року, Рачинський, продовжуючи службу в гетьмана, дістає уряд Новгородського сотництва. Незабаром він одружується з Мариною Іванівною Яворською, донькою бунчукового товариша, пасербицею генерального підскарбія Якова Марковича, автора славнозвісного «Діяріюшу», і таким чином стає своєю людиною в колі лівобережної старшинської аристократії³⁾.

Все даліше життя Рачинського було пов'язане з Новгородком. Чимало праці було йому — сотникові і музиці. «По предложенію» генерал-губернатора гр. Рум'янцева, він «находился в наблюдении вапенных заводов и отправлял известъ на Бѣловежскую колонію» (німецька колонія на Чернігівщині) в 1767-1773 роках. А втім Рачинський потрібний був не лише для виготовлення вапна: в 1760-1780-тих рр. він, «по именному указу, ѣздил десять раз по всей Малой Россіи и выбирал к высочайшему двору пѣвчих»⁴⁾. 1780 року Рачинський дістав рангу бунчукового товариша, в 1785 р. — чин колезького асесора, 1786 р. — надвірного радника, а р. 1797 — колезького радника. Коли було відкрито Новгородсіверське намісництво, Рачинський у 1781 р. був призначений головою Новгородсіверської Верхньої «Расправы» (II департаменту) і цю посаду обіймав аж до ліквідації намісництва (наприкінці 1796 року). 23. II. 1798 року указано було «коллежскаго совѣтника и бывшей Новгородсѣверской Верхней Расправы предсѣдателя Рачинскаго, по прошенію его, за старостію и дряхлостію» звільнити «от всѣх дѣл и в уваженіи долговременной его безпорочной службы . . . получаемое им

³⁾ Окрім Яворських і Марковичів, близькими свояками Рачинського були Лисенки, Ломиковські, Туманські та інші.

⁴⁾ Крім того, ще в 1791 році.

жалованье по послѣднему мѣсту, со времени упраздненія онаго, по триста по шестидесяти рублей на год, обратитъ ему в пенсіон, по смерть его»⁵⁾.

В 1780-1790-тих рр. Новгород-Сіверський, як центр Новгородсіверського намісництва, був найбільшим осередком українського громадсько-політичного та культурного життя. На терені Новгородсіверщини перебували найвидатніші українські державні, громадські і культурні діячі того часу. Окрім відомих уже нам А. Гудовича, Г. Долинського, Т. Калинського, П. Коропчевського, О. Лобисевича, М. Миклашевського та інших (див. нижче), тут жили: гетьман Кирило Розумовський, генеральні судді Ілля Журман і Олександр Дублянський, генеральний писар Василь Туманський, генеральні асаули Іван Скоропадський та Іван Жоравка, генеральний бунчучний (у відставці) Іван Бороздна, єпископ Новгородсіверський і Глухівський Іларіон Кондратковський, архимандрит Новгородсіверського Спасо-Преображенського монастиря Євстафій Пальмовський, архимандрит Глухівського Петропавлівського монастиря Мелхиседек Значко-Яворський, архимандрит Батуринського Крупицького монастиря Володимир Сокальський; такі знавці місцевої історії, як Михайло Марков, аматори літератури та мистецтва, як Іван Лашкевич, Іван Селецький, Степан Карнович (маляр і гравер); такі визначні урядовці і громадські діячі, люди з високою західноєвропейською освітою, як Яків Долинський (Кенігсберг), Максим Дунин-Борковський (Кіль і Страсбург), Іван Кулябка (Кенігсберг, Геттінген), Денис Понирка (Страсбург), Петро і Яків Скоропадські (Бреслав), Іван Скорупа (Кенігсберг), Григорій Соболевський (Лейден), Федір і Михайло Туманські (Кенігсберг), Василь Ханенко (Кіль), вихованці українських (Київська Академія) і російських високих шкіл, як Осип та Іван Туманські, а також інші.

⁵⁾ Остаточна ліквідація Новгородсіверського намісництва та його губерніяльних установ відбулася 1. IX. 1799 року.

А скільки цікавих людей, які бачили широкі світи, було тоді серед рядових мешканців Новгородсіверщини! Ось, наприклад, звичайний чернець Гамаліївського Харлампіївського монастиря, Феодорит, з полтавських купців, що вчився в Київській Академії, а потім «был в разных націях нѣмецких, для изученія наук, пять лѣтъ»; абож «Высочайшаго двора италіанской музыки виртуоз Христофор Арнаболды Камаскин» (Cristoforo Arnaboldi detto il Comaschino), який р. 1784 придбав собі садибу десь коло Троїцького монастирського саду в Новгороді-Сіверському. І багато-багато інших.

Безперечно, поважне місце в цьому колі видатних людей займав Андрій Рачинський. І як впливовий місцевий урядовець, і ще більше як диригент і композитор, Рачинський користується загальною пошаною в Новгороді-Сіверському і далеко поза його межами. Про велику популярність його свідчить зокрема мемуарна література тогочасна. «Муж, на лицѣ котораго ознаменовано найчувствительнѣйшее сердце», — пише про Рачинського сучасник, який знав його особисто (Гаврило Добринін). Невипадково, мабуть, Рачинського р. 1790 було командировано до Верхнього Земського Суду, щоб головувати при розборі однієї позовної справи, коли сторони заявили відклик проти майже всіх інших голів губерніяльних судових установ, і лише на нього одного було «зазрѣнія не показано».

Пізнні роки свого життя Рачинський прожив у Новгороді-Сіверському, віддавши улюбленій музиці і вихованню своїх дітей. Останнє було, мабуть, нелегким ділом, бо за всю свою багатолітню службу Рачинський не доробився великого маєтку. Окрім садиби в Новгороді-Сіверському і невеличкого (на 2 печі) вапнового заводу біля міста (де працювали наймані робітники), за ним р. 1790 рахувалося лише 42 д. чол. статі підсудків у місті і в с. Багринівці (б. Шептаківської сотні⁶).

⁶) Село Голубівка, що рахувалося за ним р.1781 і де було тоді 18 гуралень, які Рачинський віддавав на оренду здебільшого

В А. А. Рачинського було четверо дітей: сини Іван та Гаврило і доньки Марія та Софія. Старший син, Іван Андрійович, що народився 1764 р. (за іншими, менш певними даними — 1768 року), вступив у службу р. 1780 сотенним отаманом (звичайно, Новгородської сотні, при батькові); року 1784 він був військовим товаришем і того ж року був зарахований «в комплект» при Стародубівському (?) карабінерному полку. За даними 1790 року, він був поручником Рязанського карабінерного полку. Того ж року І. Рачинський вийшов у відставку, але здається, що пізніше знову повернувся на службу (був р. 1795 провіантмайстром).

Молодший син, Гаврило Андрійович, народився коло 1777-1778 р. у Новгороді-Сіверському. Він був записаний на військову службу, сержантом ляйб-гвардії Ізмайловського полку, але в 1789-1795 рр. був студентом Київської Академії, де вчився також мов латинської, французької, німецької і музики (мабуть, під керівництвом композитора А. Веделя). В 1795-1797 роках Г. А. Рачинський вчився в Московській університетській гімназії, після чого був там учителем вищої музичної класи до 1805 року, коли вийшов у відставку. Г. А. Рачинський був відомий музиком (скрипаль) і композитором свого часу. Особливо уславився він своїми композиціями і виконанням народних пісень — українських, російських, польських. Він гармонізував низку українських пісень, зокрема «Віють вітри, віють буйні»⁷). Останні роки він, хворий (на сухоти), прожив у великих злиднях у своєму рідному Новгороді-Сіверському, де й помер 18. III. 1843 року і був там же похований.

Взагалі українські культурні традиції були сильні в родині Рачинських. Аджеж саме з цієї родини вийшла ще одна українська «Енеїда» (описана М. М. Мар-

сусіднім козакам, було ранговим володінням новгородсіверських сотників.

⁷) Г. А. Рачинський був троюрідний брат В. Р. Лисенка, батька композитора Миколи Лисенка.

ковським), яку склав у 1840-вих роках студент Московського університету Рачинський (мабуть, один з трьох синів Г. А. Рачинського) і яка відзначається дуже цінним етнографічним матеріалом (опис українського сватання та весілля), а також доброю українською мовою.

Андрій Рачинський помер у Новгороді-Сіверському десь в останніх роках XVIII або на самому початку XIX століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Київський Центральний Архів стародавніх актів, фонди:
 - а) Археографічної Комісії, ч. 175 (1767 р.);
 - б) Малоросійської Колегії;
 - в) Новгородсіверського Намісницького Правління, 1787, справа ч. 14 та інші.
2. Гр. А. Бобринській, Дворянські роди, внесенные въ Общій Гербовникъ Всероссійской Имперіи, ч. I, СПб, 1890, ст. 490-491.
3. І. Боричевскій, Происхождение и успѣхи вокальной музыки въ Россіи и кроковыя ноты. «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія», 1849, т. 61, відд. 6: «Обозрѣніе „Губернскихъ Вѣдомостей“».
4. А. Васильчиковъ, Семейство Разумовскихъ, т. I, СПб, 1880, ст. 152.
5. «Гавріиль Андреевичъ Рачинскій, скрипачъ и отчасти композиторъ, уроженецъ Новгорода-Сѣверскаго». — «Москвитянинъ», 1843, № 11.
6. Н. Горчаковъ, Очеркъ вокальной или пѣвческой музыки въ Россіи отъ древнихъ временъ до нынѣшняго усовершенствованія сего искусства, Москва, 1808.
7. Н. Горчаковъ, Объ уставномъ или партесномъ пѣніи въ Россіи. — «Москвитянинъ», 1841, кн. IX, ст. 191-207.
8. Евгеній (митрополит), Историческое разсужденіе вообще о древнемъ христіанскомъ богослужебномъ пѣніи и особливо о пѣніи Россійскія Церкви, Воронеж, 1799; II видання — СПб, 1804 р., ст. 15.
9. Евгеній (митрополит), Словарь русскихъ писателей, соотечественниковъ и иностранцевъ, писавшихъ о Россіи. — «Другъ Просвѣщенія», 1815, ч. III, ст. 150, 153, 155, прим. У виданні Москва, 1845 — ст. 55, прим.
10. Евгеній (митрополит), О русской церковной музыкѣ. — «Отечественныя Записки», 1821, част. VIII, ч. 19, ст. 155, 157.
11. «Истинное повѣствованіе, или жизнь Гавріила Добрынина, имъ самимъ написанная (1752-1827)». — «Русская Старина», 1871, т. III, ст. 267 і примітка. Окреме видання: «Записки Г. И. Добрынина», СПб, 1872.
12. Ф. Китченко, Г. А. Рачинскій, знаменитый скрипачъ. — «Черниговскія Губернскія Вѣдомости», 1843, NN 47, 48.
13. Б. Кудрик, Огляд історії української церковної музики, Львів, 1937 («Праці Греко-Католицької Богословської Академії у Львові», т. XIX).
14. А. Лазаревскій, Описание Старой Малороссіи, т. I, К., 1888, ст. 190, 196, 209, 231, 254.
15. А. Лазаревскій и Н. Константиновичъ, Обзорѣніе Румяновской Описи Малороссіи, Черн., 1866-1875, ст. 844.
16. З. Лисько, Піонери музичного мистецтва в Галичині. «Нові Шляхи», Львів, 1932, I, II, IV.
17. З. Лисько, Початки музичного мистецтва в Галичині. — «Наша Культура», Варшава, 1936, VIII-IX, ст. 593. Хронологічні дати про А. А. Рачинського дещо неточні: рік народження — 1720, диригентура у Львові — 1740-ві роки.
18. В. Лукомскій и В. Модзалевскій, Малоросійскій Гербовникъ, СПб, 1914, ст. 149.
19. Я. Марковичъ, Дневныя Записки, т. II, М., 1859, 387, 389, 390, 392, 398, 399, 402.
20. М. Марковський, Енеїда Рачинського. «За сто літ», III, К., 1928, ст. 5-10.
21. Гр. Г. Милорадовичъ, Родословная книга Черниговскаго дворянства, т. I, СПб, 1901, ч. 2, ст. 461-462; т. II, СПб, 1901, ч. 6, ст. 168.
22. «Опис Новгородсіверського Намісництва (1779-1781)», К., 1931, ст. 2, 3, 7, 11, 151.
23. В. Петрушевскій, О личности и церковно-музыкальномъ творчествѣ А. Л. Веделя. — «Труды Киевской Духовной Академіи», 1901, VII, ст. 385.
24. «Придворная Пѣвческая Капшель». «Отечественныя Записки», 1823, ч. XIV, ст. 424.
25. «Русскій Біографическій Словарь», том «Притвиць-Рейсь», СПб, 1910, ст. 518-519 (А. А. Рачинскій), 519-520 (Г. А. Рачинскій). Там же і деяка бібліографія.
26. «Сенатскій Архивъ», т. I, СПб, 1888, ст. 151, 354.
27. Ф. Шешко, Нариси з історії української музики XVII-XVIII ст., ст. 15-28, Прага, 1943 (рукопис).
28. Ф. Шешко, Дещо про українських музик: XVII ст. — Микола Дилецького і XVIII-XIX ст. — Дмитра Бортянського. — «Краківські Вісті», 1944, 13. V, ч. 102 (1135), ст. 3.
29. П. И. Турчаниновъ, протоіерей, Автобіографія. — «Домашняя Бесѣда», 1863, вип. 2-6, ст. 42, і окрема відбитка.
30. «Українська Загальна Енциклопедія», т. II, Львів-Станіславів-Коломия, 1930-1935, ст. 1201.
31. Н. Финдейзен, Очерки по истории музыки в России, т. II, вип. 4, М.-Л., 1928, «Примечания», ст. XI, прим. 51.

32. Ор. Халявскій (Г. П. Данилевський), Г. С. Сковорода. — «Основа», 1862, кн. VIII.
33. «Черниговскія Губернскія Вѣдомости», 1888, ч. 12 (документ 1779 р. про набір співаків для Придворної Капелі).
34. J. von Stählin, Nachrichten von der Musik in Russland. — „M. J. J. Haygold's Beylagen zum neueränderten Russland“, Riga und Leipzig, 1770, Bd. I, §27.
35. Д. Щербаківський, Набор півчих в 1790 році в Малоросії для Придворної Капелі. «Музика», Київ, 1924, ч. I-III.

ОЛЕКСАНДЕР РІГЕЛЬМАН

Ім'я Олександра Рігельмана, безперечно, займає по-важне місце в українській історіографії.

Олександр Іванович Рігельман походив із старої шляхетської бравншвайгської родини. Батько його приїхав до Петербургу в почті князівни Софії Шарльотти, нареченої царевича Олексія Петровича. Олександр Рігельман народився в Петербурзі в 1720 р. і рано залишився круглим сиротою. В 1730 р. він вступив до Петербурзького Шляхетського Корпусу, а по закінченні його в 1738 р. був відряджений на службу в Київ. Брав участь у російсько-турецькій війні 1735-1739 рр., зокрема був в армії фельдмаршала Мініха, в битві при Ставучанах (28 серпня 1739 р.) і при здобутті Хотина та Яс. По закінченні війни брав участь у комісії, що визначала кордони Російської і Оттоманської імперій на півдні України. У зв'язку з цим Рігельман два роки провів серед запорозьких козаків і добре познайомився з їх побутом і звичаями. Дальші роки він працює на західному і південнозахідному кордонах Російської імперії, здебільшого на Україні, де складає пляни з проєктами українських міст у полках Прилуцькому, Лубенському, Миргородському та Переяславському. Як військовий інженер, Рігельман будує укріплення у Василькові, Обухові, Трипіллі і Стайках.

В 1749 р. розпочинається служба Рігельмана на південносхідних кордонах російської держави. Він виконує різні доручення російського уряду в Киргиз-Кайсацькій Орді, оглядає всю укріплену лінію від Кизляру до Ішиму, перебудовує фортеці тощо.

В 1760 р. підполковник Рігельман, переведений на Дін, будує фортецю св. Дмитрія Ростовського (майбутній Ростов на Доном). В 1770 р. Рігельман будує Петрівську фортецю при гирлі ріки Берди (впливає в Озівське море). За свою видатну військово-інженерну роботу Рігельман дістав у 1771 р. рангу генерал-майора. Він брав теж участь у російсько-турецькій війні 1769-1774 рр. і відзначився при наступі на фортецю Сілістрія, за що одержав орден св. Георгія 4 ступеня. По закінченні війни Рігельмана призначили командиром фортеці св. Дмитрія і будівничим фортець в Озівській губернії.

В 1782 р. Рігельман вийшов у відставку. Останні роки свого життя він провів у маєтку своєї другої дружини, Марфи Василівни Лизогуб (доньки бунчукового товариша, правнучки гетьманів І. Скоропадського, Д. Апостола і П. Дорошенка), в селі Андріївці коло Чернігова і присвятився улюбленій ним науковій роботі, зокрема в царині історії України. Він помер 23 жовтня 1789 р. і похований у збудованій ним церкві села Андріївки.

Рігельман створив собі видатне ім'я насамперед як історик, працьовитий і сумлінний дослідник історичного минулого, головно України і Дону. Наукова спадщина його така велика, що навіть дивно, як це могла зробити людина, надзвичайно обтяжена своїми службовими обов'язками, яка весь час була в походах і переїздах на безкраїх просторах півдня і південного сходу Російської імперії. Основні праці Рігельмана — це «Історія или повѣствованіе о донских казаках», опублікована О. М. Бодянським у 1846 р., і «Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козаках вообще». Крім того, перу Рігельмана належать рукописні праці: «Изъясненіе о Кизлярской крѣпости» (1757 р.) і «Собраніе анекдотов о Петрѣ Великом».

«Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козаках вообще» (на 4 частини і 6 книг) — це капітальний твір, який забезпечив Рігельманові почесне ім'я в українській історіографії XVIII століття. Ще

з 1760 р. Рігельман почав збирати матеріяли до історії України. «Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи» Рігельман почав писати на Дону в 1778 р. Тоді ж він і закінчив цю роботу, яка спочатку звалася: «Історія Малороссійская или повѣствованіе о козаках» (на 2 частини). Проте ця робота, очевидно, не цілком задовольнила автора, і він повертається до неї, перебуваючи вже у відставці. В 1785 р. він закінчує перші дві частини своєї праці, а в 1786 р. — третю й четверту частини.

Праця Рігельмана — це повний, систематичний виклад історії України від найдавніших часів до 1787 р. Вона має кілька додатків, серед яких велику вартість посідають: «Особое описаніе о бывших запорожских козаках» (опис запорозьких звичаїв і побуту), «Описаніе пребывающих малороссійских народов жительство, обычаев и обрядов, нынѣшних и прежних», і особливо 28 малюнків українських типів (у відповідному одязі) та дві карти.

В праці Рігельмана впадає в око його велика прихильність до України, повага до її минулого і безперечна симпатія до долі українського народу (м. ін., Рігельман майже виключно вживає термінів: «Украина», «украинцы»).

Праця Рігельмана була опублікована в 1847 році О. М. Бодянським. Але вона віддавна була відома в рукопису і мала вплив на тогочасну українську історіографію. А низка матеріалів Рігельмана, особливо щодо сучасних йому подій, і досі зберігає своє значення, як одне з джерел до історії України XVIII століття.

Нащадки О. Рігельмана залишалися на Чернігівщині до XX століття. Інтерес до української історії став їх фамільною традицією. Син О. Рігельмана, Аркадій, чернігівський повітовий маршал (1815-1818), допомагав історичними матеріялами Д. Бантиш-Каменському.

Внук історика, Микола Аркадійович Рігельман, був членом Київської Археографічної Комісії і разом з І. Самчевським редагував виданий Комісією Літопис С. Величка (тт. I-IV, Київ, 1848-1864).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, Прага, 1923, ст. 62-64.
2. А. Єршов, «Лѣтописное повѣствованіе» О. Рігельмана і «Краткая Лѣтопись Малыя Россіи», видана В. Рубаном. — «Записки Ніженського Інституту Народної Освіти», VII, Ніжен, 1927.
3. В. Иконниковъ, Опытъ русской исторіографіи, т. II, кн. 2, К., 1908, ст. 1953.
4. В. Модзалевскій, Малоросійскій Родословникъ, т. III, К., 1912, ст. 109.
5. А. Ригельманъ, Исторія или повѣствованіе о Донскихъ казакахъ... 1778 года. — «Чтенія въ Имп. Московскомъ Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ», 1847.
6. А. Ригельманъ, Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и казакахъ вообще... 1785-86 года. — «Чтенія въ Имп. Московскомъ Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ», 1847, NN 5-9, і окремо: Москва, 1847 (з передмовою О. Бодяньського).

17

ПЕТРО СИМОНОВСЬКИЙ

Довге і цікаве життя прожив Петро Симоновський. Людина з європейською освітою, відомий правник, глибокий знавець українського сучасного й минулого, визначний громадсько-політичний діяч і палкий український патріот — він, майже столітній патріарх, на початку XIX віку пов'язує собою дві дуже далекі, але надзвичайно близькі своїм ідейно-політичним змістом епохи — стару, мазепинську, традиції якої були живі в душі українського діяча, народженого 1717 року, і нову, коли народжувалося «Малоросійське Таємне Товариство» Василя Лукашевича, підготовлене всією попередньою діяльністю українських автономістів кінця XVIII століття, до славного грона яких належав і Симоновський, що помер року 1809.

На жаль, навіть дослідники української історіографії були не дуже уважні до автора славнозвісного «Краткого Описанія о козацком малоросійском народѣ и о военных его дѣлах». Зовнішні факти його біографії, зібрані в «Родословнику» В. Модзалевського та в інших публікаціях, не дають повного уявлення про багатогранну діяльність цієї видатної людини Старої України XVIII століття. Петро Іванович Симоновський народився р. 1717 і був сином військового товариша Ніженського полку, Івана Симоновського. Він учився в Київській Академії (в 1746-1748 рр. був учнем філософії, отже освіту свою почав досить пізно¹⁾), а потім продовжував свої студії в університетах Галле (1748),

¹⁾ Є відомості, що Симоновський вчився також у Варшаві.

Віттенбергу (1748) і Кенігсбергу (1751). У Кенігсбергу Симоновський був ментором двох синів генерального підскарбія Василя Гудовича — Андрія та Івана, що студювали в тамтешньому університеті. Є відомості, що свої студії Симоновський закінчив у Парижі.

Завдяки своїм видатним знанням та здібностям Симоновський міг би зробити блискучу старшинську кар'єру. Та він не прагнув її. Звичайно, він перейшов кілька етапів старшинського, а згодом чиновницького шляху: був перекладачем при Генеральній Військовій Канцелярії (31. VIII. 1753), сотником Кобижчанським, Київського полку (1757-1764³), земським суддею Остерського повіту (7. IV. 1764), а 12. XI. 1764 р. дістав рангу бунчукового товариша. Року 1767 (25. IX), «по извѣданным достоинством и способности», Симоновський був призначений на члена Генерального Суду (разом з Олександром Безбородьком) і залишився на цій посаді до кінця автономного існування Гетьманщини. Року 1781, коли відкрито на Україні намісництва, Симоновський, у чині надвірного радника, був призначений головою I департаменту Київського Верхнього Земського Суду (1782-1797), р. 1784 дістав чин колезького радника, р. 1788 одержав орден Володимира IV ступеня, а 1793 року — чин статського радника. Року 1797, після ліквідації намісництв, Симоновський виходить у відставку з чинном дійсного статського радника і з «пенсіоном».

Це не було головним для Симоновського — і не це, звичайно, головне для нас у його багатолітній діяльності. Симоновський передусім був у ч е н и м, одним із найбільш учених людей Лівобережної України другої половини XVIII століття. Недарма ж О. Безбородько, який

³ П. І. Симоновський був одружений з Марфою Семенівною Мандрика, донькою бунчукового товариша Семена Мандрики, що був попередником Симоновського на сотництві Кобижчанським.

Маєтки Симоновського (р. 1786 за ним рахувалося в м. Кобижчі 264 д. і в с. Свидівці 207 д. об. ст.) дісталися йому здебільшого як віно за жінкою.

добре знав Симоновського по службі в Генеральному Суді, рекомендував його гр. О. Р. Воронцову р. 1785, як людину, що знає «языки и многія науки, наипаче же юриспруденцію». Симоновський завжди цікавився західноєвропейським культурним життям, уважно стежив за чужоземною літературою і підтримував зв'язки з закордонними видавництвами. Зокрема він мав зв'язки протягом багатьох років (відомості з 1763 року) з бреславською фірмою Корна і Гамперта, звідки діставав закордонні книжки для себе і своїх знайомих (наприклад, для полкового лікаря Фелькнера, довіреної особи гетьмана Кирила Розумовського, аптекаря Беттігера у Глухові, відомого механіка Гіршбергера в Батурині, що збудував чимало промислових закладів на Україні, в тому числі й фабрики К. Розумовського в Батурині, тощо). Симоновський був добре знайомий з Яковом Марковичем, Миколою Ханенком, Григорієм А. Полетикою, Опанасом Лобисевичем. Взагалі роля Симоновського в українському культурному житті доби Розумовського і в другій половині XVIII століття заслуговує на спеціальну увагу дослідника.

Але особливе значення має науково-літературна діяльність П. Симоновського. Поважне місце в українській історіографії посідає відомий історичний твір Симоновського — «Краткое Описание о козацком малоросійском народѣ и о военных его дѣлах, собранное из разных историй иностранных, нѣмецкой — Бишинга, латинской — Безольди, французской — Шевалье и рукописей русских, чрез бунчуковаго товарища Петра Симоновскаго, 1765 года». Встановлено також, що автор користувався з Літопису Граб'янки (очевидячки, це й був один із тих «рукописів руських», що про них згадує автор). Свій твір Симоновський починає коротким загальним оглядом української історії, приділяючи, між іншим, увагу славним козацьким походам проти турків і татар. «Немерцающая слава козацкая и хвалебныя дѣла воинскія Войска Запорожскаго», — ці слова з

апокрифічного листа Сірка до кримського хана можуть бути поставлені, як мотто до всього твору Симоновського. Далі йдуть розділи, присвячені гетьманам: «першому» — кн. Ружинському, Підкові, Наливайкові, «О разных гетьманах», Богданові Хмельницькому та іншим. Закінчується твір Симоновського оповіданням про обрання гетьмана Кирила Розумовського у Глухові 22. II. 1750 року. На цьому він уриває свою працю, даючи таку критичну нотатку про гетьманство К. Розумовського: «Сколь ни великолѣпное и славное сего Гетьмана как избраніе, так и вступленіе его на правленіе, а сверх сего и содержаніе всего не против протчих гетьманов дому чрез всю бытность его было, что иных к удивленію, а других в зависть приводило, столь окончаніе онаго гетьманскаго уряду Малой Россіи неполезное; но о сем, так как и о всем житіи его и правленіи оставляю потомкам описаніе». Ясна річ, що Симоновський негативно оцінював певні моменти гетьманування К. Розумовського, але властивий йому громадський такт і почуття історика не дозволили йому, сказати б, на гробовищі старого гетьманства висловити свою критичну думку — і тому він волів замовчати у своєму творі весь час гетьманування К. Розумовського.

Твір Симоновського, завдяки своїй національно-державницькій ідеології, був доволі відомий наприкінці XVIII століття. В рукописних збірниках того часу зустрічаємо його або в уривках (наприклад, «Выписка с рукописной книги о Малороссіи, сочиненія бунчукового товарища Симоновскаго», а саме «Изъясненіе имени козака по существу и дѣйствию его» і «Распространеніе и размноженіе козаков» до 1726 року — у збірнику кінця XVIII ст., що згодом належав київському митрополитові Євгенію Болховітінову), або і повністю (наприклад, у рукописному збірнику 1785 року О. Шафонського). Твором Симоновського, очевидно, користувався і автор «Исторіи Русов». На превеликий жаль, твір Симоновського, хоч опубліковано його понад сто

літ тому (видання О. Бодяньського р. 1847), залишається й досі недослідженим у нашій історіографії.

Але Симоновський цікавився не лише минулим України. Він брав активну участь в одній важливій праці експедиційного характеру, що в кінці 1770-тих — на початку 1780-тих років охопила всю територію Лівобережної України (Гетьманщини). Це було складання докладного топографічно-економічного опису лівобережно-українських намісництв. Завдяки йому українська наука має такі поважні джерела до економічної історії Лівобережної України другої половини XVIII стол., як «Топографическое Описаніе Новгородсѣверскаго намѣстничества» 1781 р. — невідомого автора (властиво редактора цієї збірки), «Топографическое Описаніе Черниговскаго намѣстничества» 1781 р. (Д. Р. Пащенко) і ряд менших подібних праць, присвячених цій території. На підставі цих та інших матеріалів пізніше складено кілька ширших робіт, почасти синтетичного характеру, але під тим же титулом «Топографическаго описанія», як, напр., славнозвісне «Черниговскаго Намѣстничества Топографическое Описаніе» О. Шафонського 1786 року або «Топографическое Описаніе Новгородско-Сѣверскаго Намѣстничества» 1787 року (неопубліковане).

Менш відома відповідна праця в Київському намісництві. І досі залишаються неопублікованими «Топографическое Описаніе Кіевскаго Намѣстничества» 1786 року, а також кілька скорочених топографічних і географічних описів цього намісництва (або губернії) 1785 і 1787 рр. Зокрема рукопис «Топографическаго Описанія Кіевскаго Намѣстничества» 1786 року (160 арк. піваркушевого розміру; написано не раніше 29. XII 1786 р.) має в кінці II частини («Описаніе городов с уѣздами») підпис: «генерал-поручик Ширков» (київський губернатор) і «коллежскій совѣтник Петр Симоновскій». Якщо підпис Ширкова має чисто формальне значення, то ім'я Симоновського (його підпис у даному

разі не має службового характеру) вказує на його авторство.

Крім того, відома ще одна праця Симоновського: «Отвѣты на нѣкоторые вопросы о Малой Россіи» (М. С. Маркова), коло 1786 р. (рукопис зберігався в 1920-тих рр. у Полтавському Архіві). Гадаємо, що творів Симоновського було більше.

Дуже скупі наші відомості про Симоновського в останній (київський) період його життя. А тим часом цей період видається нам найцікавішим у всій багатолітній діяльності Симоновського. Свого часу ми піднесли думку про те, що П. І. Симоновський був один із тих небагатьох, хто був утаємничений у справу закордонної місії Василя Капніста 1791 року. «Серед шляхетства Київського намісництва, — писали ми, — діяли тоді такі люди, як, напр., старший товариш Андрія Гудовича по студіях у Німеччині і якийсь час його ментор, бунчуковий товариш Петро Іванович Симоновський (1717-1809), згодом голова Київського Верхнього Земського Суду, гарячий український патріот і автор славнозвісного «Краткаго Описанія о козацком малороссійском народѣ и о военных его дѣлах». Симоновський, безперечно, був знайомий з Капністом (київським губерніяльним маршалом у 1785-1787 рр.), а спільність їхніх політичних поглядів дозволяє нам висловити думку про те, що участь Симоновського в Капністовій акції була значно більша, ніж це можна думати на підставі дотепер відомих матеріалів. Крім того, Капніст і Симоновський були свояками. Рідна тітка (по матері) В. В. Капніста, Ганна Андріївна Дунин-Борковська була заміжжям за капітаном Йосипом Антоновичем Танським, сином київського полковника А. М. Танського і внуком Семена Палія. Їх син, поручник Василь Осипович Танський, двоюрідний брат В. В. Капніста, був одружений з донькою П. І. Симоновського — Єлисаветою Петрівною». Отже, П. Симоновський, знайомий і свояк В. Капніста, міг реко-

мендувати його, через свого старого приятеля Андрія Гудовича (що був також родичем і сусідом Капніста), а, може, й через другого свого приятеля, І. М. Скоропадського, Новгородсіверському українському патріотичному гурткові, який і доручив Капністові відому політичну місію. До того ще, в П. Симоновського, окрім старих зв'язків родинних і колегіатських, були й безпосередні стосунки з Новгородсіверщиною, де служив рідний брат його, Данило Симоновський, який посідав поважне місце в тамтешньому громадянстві 1780-1790-тих років.

П. І. Симоновський дожив майже до Мафусаїлового віку. Всіма шанований у Києві, він помер 30 червня 1809 року.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Київський Центральний Архів стародавніх актів, фонд Новгородсіверського Намісницького Правління, справи 1787 року.
2. «Акты и документы, относящиеся къ истории Киевской Академіи», відд. II, том I, «Приложеніе», ст. 429.
3. А. Андрієвскій, Архивная справка о составѣ Киевскаго «общества» въ 1782-1797 годахъ. — «Кіевская Старина», 1894, II, ст. 192-203.
4. «Архивъ князя Воронцова», кн. XIII, Москва, 1879, ст. 66.
5. Бендеръ, Каталогъ Военно-Ученаго Архива Главнаго Управленія Генеральнаго Штаба, т. III, Петербург, 1910, ст. 181.
6. Б. Гринченко, Каталогъ Музея Украинскихъ древностей В. В. Тарновскаго, Чернігів, 1903, ст. 304 (№ 506).
7. Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, Прага, 1923, ст. 32-33.
8. В. Иконниковъ, Опытъ русской исторіографіи, т. II, кн. 2, Київ, 1908.
9. И. Катаевъ, Обзоръ рукописныхъ памятниковъ по исторіи Слободской Украины, хранящихся въ Военно-Ученомъ Архивѣ въ СПБ. — «Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества, т. XIII. Труды Харьковскаго Предварительнаго Комитета по устройству XII Археологическаго Съѣзда», т. II, ч. 1-2, Харків, 1902, ст. 72.
10. «Кіевская Старина», 1889, XII, стор. 292-293.

11. «Краткая Лѣтопись Малыя Россіи съ 1506 по 1776 годъ», вид. В. Г. Рубаном, Петербург, 1777, ст. 234-235.
12. А. Лазаревскій, Замѣчанія на историческія монографіи Д. П. Миллера о малорусскомъ дворянствѣ и о статутovýchъ судахъ, Харків, 1898, ст. 79.
13. Я. Марковичъ, Дневныя Записки, т. II, Москва, 1859, ст. 392.
14. В. Модзалевскій, Малороссійскій Родословникъ, т. IV, Київ, 1914, ст. 651, 652, 654.
15. В. Модзалевскій, З історії книги на Україні. — «Книгар», 1918, V, ст. 235, 237.
16. О. Оглоблин, До питання про місію Капніста 1791 року. — «Краківські Вісті», 1943, ч. 129 (867).
17. Д. Оляничин, Пам'ятки із минулого українського духово-культурного життя в Кенігсберзі (із архівних дослідів). — «Науковий збірник в 30-ту річницю наукової праці проф. д-ра Івана Огієнка», Варшава, 1937, ст. 92-107.
18. D. Oljančyn, Aus dem Kultur- und Geistesleben der Ukraine. «Kyrios», 1937. Т. III-IV, S.S. 277, 354, 364.
19. «Опис Новгородсіверського Намісництва (1779-1781 pp.)», Київ, 1931, передмова П. Федоренка.
20. Н. Петровъ, Описаніе рукописныхъ собраній, хранящихся въ г. Киевѣ, в. III, Москва, 1904, № 451, ст. 180 (арк. 107-120).
21. «Русскій Біографическій Словарь», том «Сабанѣвъ — Смысловъ», Петербург, 1904, ст. 487-488 (стаття А. Купалова).
22. П. Симоновскій, Краткое описаніе о козацкомъ Малороссійскомъ народѣ и о военныхъ его дѣлахъ... 1765 года. — «Чтенія въ Имп. Московскомъ Обществѣ історіи и древностей російскихъ», 1847, ч. 2, і окремо, М., 1847.
23. «Українська Загальна Енциклопедія», т. II, ст. 81.
24. Н. Ханенко, Дневникъ, Київ, 1884, ст. 513.
25. «Частная переписка Г. А. Полетики (1750-1784 гг.)», вид. «Кіевской Старини», Київ, 1895, ст. 6, 8.
26. «Чтенія въ Имп. Московскомъ Обществѣ історіи и древностей російскихъ», 1847, I.
27. «Южнорусскія лѣтописи, открытыя и изданныя Н. Вѣлозерскимъ», т. I, Київ, 1856, ст. 47-48.

СЕМЕН ТИЩЕНКО-ЛАШКЕВИЧ

В нашій історичній літературі дуже мало представлено старе українське купецтво, оті значні люди українського міста, що з давніх-давен, маючи свою, національно-європейський зразок укладену маґдебурґію, торували Україні шлях до Західньої Європи, європейських ринків, європейської культури. Вельми значимі і доволі культурні, вони з своїх закордонних гандлів привозили на Гетьманщину не тільки різноманітний чужоземний крам, від потрібних для життя речей до найвибагливіших, яких вимагав рафінований смак нової старшинської аристократії, а і нові європейські ідеї — економічні, освітні, релігійні, політичні. Щитячися традиційним маґдебурзьким правом, вони критичним оком дивилися на українські громадсько-політичні справи і здебільшого трималися незалежно і супроти місцевої козацької старшини, і супроти чужої, окупаційної московської влади. Вони жили своїм звичним життям і своїми власними інтересами; але це було старе, патріархальне українське життя, а інтереси значного українського міщанства кінцево-кінцем були спільні з українськими національними інтересами. Звичайна в українській історіографії думка про специфічно антистаршинське, навіть москвофільське наставлення лівобережно-українського міщанства XVII-XVIII стол. не витримує поважної критики, бо спирається на поодинокі випадки, а не на типові явища, а головне — не узглядає певних, іноді досить виразних проявів політичного та морального сервілізму, які зустрічаємо в деяких колах української

старшини того часу. Навпаки, маємо чимало прикладів яскравої національно-державницької свідомости старого українського міщанства (зокрема, міського патриціату) і його повної солідарности з антимосковською політикою кращих представників вищої української старшини. Зрештою між українським міщанством і козацькою старшиною не було жадної прірви — ні соціально-економічних бар'єрів, ні поважних культурно-побутових відмінностей, а правно-політичні плоти були такі низенькі, що перехід з одного стану до другого (вищого) був не тільки цілком можливий, але на певному історичному етапі просто неминучий.

А цікаві постаті були серед старого українського міщанства на Гетьманщині! Згадати хоча б славнозвісних Максима Васильківського і Спиридона Ширая, що дали початок двом великопанським фаміліям Лівобережної України — Максимовичам і Шираям. Адже ж текла в жилах Михайла Максимовича кров того київо-печерського «рандаря» Максима (Васильківського), що на початку своєї діяльності навіть власного прізвища не мав. А скільки «ширайівської крові» пішло на різні визначні лівобережні фамілії та їх знаменитих представників! До цього ж гурту значного українського купецтва на Гетьманщині належав земляк, сучасник і колега стародубівського війта Спиридона Ширая — Семен Тищенко-Лашкевич.

Лашкевичі — стародубівці, але, мабуть, українсько-білоруського походження (з білоруської частини стародавньої Сіверщини). Недарма стародубівські Лашкевичі в кінці XVIII стол. документально доводили своє споріднення з старою білоруською шляхтою — мозирськими Лашкевичами, які з свого боку підтверджували (р. 1783) це єдинородство. Білоруські Лашкевичі ведуть свій рід від Івана Лашкевича (або Лашка), боярина Чечерського замка (1563 р.), який дістав маєтки від короля Жигимонта-Августа. Його нащадки згадуються в актах другої половини XVII сто-

ліття. 4. VI. 1678 р. «зем'яни» річицькі — Афанасій, Давид, Ілля і Захар Лашкевичі з отчини своєї, селища Лужка, продали Миколі Киселеві, підстарості чечерському, два острови з усіма приналежностями. А 20. II. 1679 р. Ілля Лашкевич, зем'янин чечерський, продав своєму небожеві, Якову Лашкевичу, шістнадцяту частину власної землі в с. Лужку за 10 кіп.

Не сиділося, мабуть, білоруським Лашкевичам на їхньому Поліссі. Частина їх шукає собі долі деінде. З Річиці і Чечерську було недалеко до Стародубівщини, і в другій половині XVII стол. Лашкевичі з'являються в Стародубі. Тихон (Тишко) Гаврилович Лашко, міщанин Стародубівський, має тут, у цьому великому центрі закордонної торгівлі Гетьманщини, власний двір у 1670-тих рр. (1677 р.). А син його, Семен Тихонович Тищенко (Тишкович, Лашкевич), на прозву Дорогинець — це своя і визначна людина в Стародубі. Народився він десь коло 1660-1665 р. Але першу документальну звітку про нього, як «м'щанина Стародубовського», маємо від 1700 року. Енергійна, спритна, підприємлива людина, він займає поважне місце в стародубівському магістраті. В 1705-1708 рр. він — лавник стародубівський, а з 1708 року — довголітній (1708, 1714, 1718-1719 рр.) райця магістрату стародубівського. В 1718-1719 рр. він — «войтовское м'сто содержачій», а р. 1718 (жовтень) — офіційно визнаний гетьманським урядом війт стародубівський.¹⁾ Згодом він кілька разів (1719, 1723, 1725, 1730) кандидує на стародубівське війтівство, безперечно, перше на Гетьманщині. Особливо драматично відбувалася передвиборча боротьба за війтівство в 1719 році. О. Лазаревський малює (хоч дещо однобічно і не зовсім точно) барвисті сценки з життя стародубівського магістрату того часу, де

¹⁾ Полковник стародубівський Л. Жоравка адресував свій лист із Глухова 8. X. 1718 року так: «Пану Симеону Тихоновичу, майстрату Стародубовського войтовъ».

найвидатніше місце належало Семену Тищенкові, лідерові середніх груп міщанства.

Року 1719 стародубівський вїт Дем'ян Єрмолаєвич зрікся вїтївства. В зв'язку з наступними виборами вїта в Стародубі виявилися протилежні інтереси двох основних груп міщанства. Міська верхівка («урядники и безначальные знатнїйшіе мѣщане») висунула кандидатуру бурмистра Григорія Злотника. Але середні групи міщанства — ремісники, «цехмистры всякого ремесла, повелѣвши своему братерству зыйтися на такову елекцію, гдѣ при собранїи числилося компутовне народу 600 человек, и единоголасно приговорили и вотум дали» на Семена Тихоновича Дорогинця (Тищенка), райцю магістрату, «годным быти войтовской власти». Коли ж прибічники Тищенка з'явилися до ратуші, «предсѣдающія особы» магістратські «стали нас, — скаржилися виборці Тищенка гетьманові І. Скоропадському, — укоряти, называючи пянцами, костырами, грозячи київим боем и туремним вязаннем и прочими пригрозками . . . иних біеніем тростью от собора изгнали, а других предстоящія слуги их, повелѣніем своих властелинов, коснулись торгати вѣдуще до вязення». Вигнавши таким чином прихильників Тищенка, міська верхівка швиденько обладнала справу з «обранням» Злотника. Обидві групи звернулися до гетьмана Скоропадського, обстоюючи своїх кандидатів, які самі вирушили до Глухова. Не зважаючи на те, що права Тищенка були безперечні, вирішено було кинути справу на жеребки, і вїтївство пощастило дістати Злотникові.

За звичаями того часу, виборча кампанія була пов'язана з численними бенкетами та учтами. Не міг уникнути цього і Тищенко; за його власним визнанням він витратив на бенкети для магістрату та міщанства 967 золотих, які він правив з магістрату після своєї невдачі. Хоч у Глухові претенсія Тищенка була визнана за слушну і йому виданий був універсал на

стягнення з магістратських прибутків витрачених ним грошей, проте стародубівський магістрат, під впливом нового вїта Григорія Злотника, противника Тищенка, відмовився винагородити Тищенка. Магістрат відписав гетьманові Скоропадському, що претенсія Тищенка несправедлива і перебільшена, бо «на банкетѣ у него майстратови и прочіи люде, которых он обнесл, не бывали (кромѣ ему единомислних), и он в дворѣ своем банкетов не обыкл строити, и людеї прїимовати не умѣет;²⁾ и прошений — до людеї не ходит и кромѣ води, жадних напоев не уживает (цікаві деталі для особистої характеристики Тищенка. — О. О.). А если кого з майстратових или з мѣщан в нарочитый день почаствовал яким трунком (згодом магістратські урядники призналися таки, що випили в Тищенка одну бочку «петерсменту», себто еспанського вина «Pedro-Ximenes» — О. О.), тая почастка от майстратових сотников и цехов, грошовим и пироговим поклоном, да и от ратуши приходами, нагородилася неповнане. Самая его то людская грубость повела (из за) оногo роду кубка пива, Ясневельможность Вашу турбовать не срамно. К тому бочку петерсменту поставил в сту рублях, а дал за оную толко 50 талярей битых, свидѣтель Іосиф Самусенко; подлуг теди Самусенкова свидѣтельства, не отрикаем и должны оную сумму Тищенку заплатити. Покойний п. полковник (Жоравка) узял у Тищенка бочку вина ренского и декляровал ему заплатити; но он там гдѣ надлежит, не доправляет плати, а вгорнул бочку вина в почестку и хочет взяти з миру неналежне. Судьбы Божїи, голосу людскому согласуючіе, чрез жребїй не пустили в майстратѣ войтовского Тищенку засѣдати мѣстца. На кого ж ищет? — В руках его жребїй ему есть!»

Противники Тищенка закидали йому, що він надто годив стародубівському полковникові Жоравці. А з

²⁾ Це, мабуть, неточно, бо суперечить як нижче поданим, так і іншим даним про С. Т. Тищенка.

Жоравкою магістрат (і деякі полчани) мали свої рахунки, що завершилися поданням р. 1719 скарги на полковника, який, боронячи інтереси полкової старшини та козацтва проти загарбницьких дій кн. Меншікова та його управителів на Стародубівщині, стягнув на свою голову їх ненависть. Правда, Жоравка не дуже вважав на інтереси міста, і «респект» полковника до Тищенка, звичайно, не міг не відбитися на магістратських стосунках Тищенка, якому закидали, що він «во всем покойному полковниковѣ согласовал, а о общоm добру не дбал», і цим «мѣсту и миру здѣлал худо». Жоравка підтримував Тищенка («через неусипное свое Тищенку стараніе, промовал оногo ж на уряд Стародубского войтовства»), і саме падіння Жоравки того ж 1719 року стало за головну причину поразки Тищенка, а не «жребій апостольській», як запевняв переможець Злотник.

Це повторилось і року 1722, коли помер війт Григорій Злотник. Гетьман Скоропадський на початку травня 1722 року затвердив війтом Тищенка на підставі попереднього обрання. Але смерть Скоропадського (3. VII. 1722 р.) погіршила становище Тищенка, противники якого обрали на війта писаря магістратського Григорія Отвиновського. Це обрання, переведене без дозволу вищої влади, було скасоване наказним гетьманом П. Полуботком. Нові вибори (14. 1. 1723 р.) дали перемогу Тищенкові, який однак відразу по виборах (на думку Лазаревського, під тиском наказного полковника Корецького) зрікся війтівства, яке дісталось його конкурентові, бурмістрові Якову Андрієвичу (Андрієнкові). Проте український уряд, посилаючися на універсал Скоропадського 1722 року, і далі визнавав Тищенка за війта. Генеральна Військова Канцелярія наказувала (1. II. 1723 р.) Корецькому «его, Тищенка, поставити войтом майстрату Стародубовского... которого и не хотяща к тому мѣш Вашмость убѣдити... понеже, як чуем, он, Тищенко, человекъ есть справный

и добросовѣстный». Поза всяким сумнівом, тут діяв Полуботок, хоч Лазаревський і вважав за головного протектора Тищенка в Глухові генерального писаря Семена Савича. Але врешті переміг Яків Андрієвич, якого активно підтримувала полкова старшина, бо він дав їй письмове зобов'язання не виходити з послуху полковникові. Не дивно, що це скінчилось тим, що стародубівське міщанство просило «сего Якова Андрѣева от войтовства оддалити».

Знову почалася боротьба, під час якої 3. III. 1725 року «майстратовіе урядники з волоскими и квартирними сотниками, цехмистрами и братством, и всѣм посполством, единогласно избрали на войтовство майстратовое Стародубовское здавна заслужоного в майстратѣ райцу Семена Тихоновича», себто Тищенка. Але, не зважаючи на підтримку тодішнього наказного полковника, полкового сотника І. Бороздни, ці вибори були в Глухові скасовані, і війтом залишився Андрієвич, хоч стародубівське міщанство рішуче було проти нього, і він через це в 1725-1727 рр. фактично не міг виконувати своїх функцій.

З новою силою вибухла боротьба за стародубівське війтівство року 1730, коли помер війт Олександр Злотник. І знову обраний був на війта Семен Тищенко, що був одним з двох кандидатів, як того вимагав універсал гетьмана Данила Апостола.³⁾ Але Генеральна Військова Канцелярія затвердила війтом старого війта Якова Андрієвича, який і пильнував цієї посади до своєї смерти (в лютому 1732 року).

Ця стародубівська магістратська боротьба, дуже цікава взагалі для історії міста та міщанства на Гетьманщині, свідчить про те, що Семен Тищенко мав власні погляди і послідовно провадив свою політичну лінію. Він користується підтримкою з боку вищої ук-

³⁾ Другим кандидатом був обраний бурмістр Андрій Дем'янович.

раїнської влади, в особі гетьманів Скоропадського, Полуботка, Апостола. Він не запобігає перед російською адміністрацією навіть тоді, коли довгий ряд літ Стародубівським полком правили російські офіцери, і не дивно, що російський полковник Стародубівського полку, Іван Кокоскін, підтримував конкурента Тищенка — Я. Андрієвича. Тищенко не звертався, як його конкуренти щодо вйтівства, до Малоросійської Колегії. Він протидіяв у справі скарги стародубівських полчан на свого (українського) полковника Жоравку, хоч Тищенко зовсім не був прихильником втручання полкової влади в справі міста та магістрату, як деякі його конкуренти. Це була справді принципова політична лінія, яка цілком відповідала ідеям та інтересам української державности на тому історичному етапі.

Сила і вплив Семена Тищенка базувалися насамперед на його багатстві, яке він набув шляхом багатолітніх і широких торговельних операцій, переважно прядивом, на Україні і за кордоном, зокрема через Кенігсберг, Ригу та Архангельск. Він був добре відомий серед кенігсберзького купецтва, і дослідники української торгівлі з Кенігсбергом згадують його ім'я. Розбагатівши, Семен Тищенко скуповує землю в Стародубі та його околиці. Року 1723 за ним рахувалося в селі Остроглядіві (Стародубівської сотні) 2 хати і «бобылей» (бурлак) «у хатках земляных» 8 хат. Перший серед українського купецтва, він року 1738, під час російсько-турецької війни, задумує завести власну вітрильно-полотняну фабрику в Стародубівському полку, але, здається, зустрів опір з боку російської влади, і справа закінчилася нічим.

Семен Тищенко-Лашкевич був одружений першим шлюбом з Маріяною (Мариною) Яківною Рубець, донькою знатного військового товариша, нащадком старовинного і багатого українського зем'янського роду Сіверщини, документально відомого з середини XVI століття. Другою дружиною Тищенка була Тетяна Єлин-

ська, донька Стародубівського полкового сотника (згодом городского отамана), Осипа Єлинського.⁴⁾ Отже Семен Тищенко поріднився з визначними шляхетсько-старшинськими фаміліями Стародубівщини і вивів дітей своїх у козацьку старшину. Але сам він до кінця залишався «знатним обивателем» (себто міщанином) стародубівським і лише прийнятий був гетьманом Апостолом «в протекцію» (1728 р.). В 1737-1738 роках Семен Тищенко був бурмістром стародубівського магістрату і помер у Стародубі, маючи, здається, коло 80 років, 5 січня 1743 року, що занотував у своєму Діярюші Микола Ханенко.

Варто було б присвятити більшу увагу Лашкевичам, нащадкам Семена Тищенка. Старші сини⁵⁾ стародубівського вйта (від Рубцівни), бунчукові товариші Іван та Артем і значковий товариш Стародубівського полку Онисифор (маляр-іконописець у Стародубі в 1720-тих роках), збагачені батьковою та матірною спадщиною і власним набутком, зробили звичайну старшинську кар'єру. Від них пішли три старші лінії роду, які, споріднені і посвячені з Скоропадськими, Полуботками, Апостолами, Розумовськими, Дунин-Борковськими, Кочубеями, Бутовичами, Гудовичами, Валькевичами, Миклашевськими, Галаганями, Кулябками, Милорадовичами, Завадовськими, Журманами, Губчицями, Улізками, Бакуринськими, Долинськими та багатьма іншими старшинсько-шляхетськими фаміліями Гетьманщини, посіли одне з перших місць у шляхетському суспільстві Новгородсіверщини XVIII-XIX століть. Вони дали низку визначних культурних і громадських діячів, бойових старшин тощо. Зокрема звідси вийшли Степан Іванович Лашкевич (1733/34-

⁴⁾ Тетяна Єлинська-Лашкевич, народ. коло 1663 року, пережила свого чоловіка. Вона була жива ще року 1763, маючи майже 100 літ віку.

⁵⁾ Найстраший син, Карпо Семенович Тищенко, який жив у Стародубі р. 1763, був бездітний.

1782), внук Семена Тищенка, погарський підкоморій і маршал шляхетства, автор «Дневника», син його — Іван Степанович Лашкевич (1765-1822), поет і перекладач кінця XVIII — початку XIX ст., внук — Степан Іванович Лашкевич (1809-1872), історик стародубівських розкольниких слобід, і правнук — Олександр Степанович Лашкевич (1842-1889), письменник, діяч селянської реформи на Київщині, згодом редактор-видавець «Кіевской Старини».

Молодша лінія Лашкевичів веде свій початок від сина Семена Тищенка від другого шлюбу (з Єлинською), бунчукового товариша Федора Семеновича Лашкевича.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Київський Центральний Архів стародавніх актів, фонди:
 - а) Археографічної Комісії (ч. 359), справа ч. 480.
 - б) Малоросійського генерал-губернатора по Новгородсіверській губернії (ч. 211), ч. 774 (1790 р.).
2. Чернігівський Обласний Історичний Архів, фонд Чернігівського Дворянського Депутатського Зібрання, ч. 5341.
3. Рукописний Відділ Державної Публічної Бібліотеки УССР,
 - а) збірка Київського Університету св. Володимира, «Частиня письма»;
 - б) збірка Лазаревського (папери І. С. Лашкевича).
4. В. Горленко, Бабушка Полуботкова. — «Українські были», К., 1899, ст. 75-109.
5. «Дневникъ Николая Ханенка», Київ, 1884, ст. 189.
6. «Кіевская Старина», 1883, XI, 466; 1885, IV, ст. 776-782; 1889, XII, ст. 485-494; 1902, I, ст. 18.
7. А. Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссіи, т. I, К. 1888, ст. 66-67, 119-131; т. II, К., 1893, ст. 483, 485; т. III, К., 1902, ст. 52.
8. В. Лукомскій и В. Модзалевскій, Малороссійскій Гербовникъ, СПб, 1914, ст. 92.
9. «Любецкій архивъ графа Милорадовича», в. I, К., 1898, ст. 49-199.
10. Гр. Г. Милорадовичъ, Родословная книга Черниговскаго дворянства, т. II, ч. 6, СПб, 1901, ст. 97-100.
11. В. Модзалевскій, Малороссійскій Родословникъ, т. III, К., 1912, ст. 26. Див. *ibid.*, ст. 26-47.
12. Ф. Николайчикъ, Родъ Лашкевичей и дневникъ одного изъ нихъ, «Кіевская Старина», 1887, XII, ст. 696-716.
13. А. Оглоблин, Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине, К., 1925.
14. «Опис Новгородсіверського Намісництва (1779-1781)», К., 1931, ст. 36, 39-41, 63-64, 68-70, 78, 93, 106, 142, 162, 173, 180, 200, 268, 281, 303-304, 307-308, 444, 468.

ТУМАНСЬКІ

I

Туманським не пощастило в нашій історіографії. Навіть генеалогія цього визначного українського роду не розроблена як слід; принаймні V том «Родословника» В. Модзалевського, де мали бути Туманські, і досі лишається не виданим¹⁾. А О. М. Лазаревський не випадково, мабуть, не подав цього роду в своїх «Людях Старой Малороссіи», хоч сам же казав, що Туманські — «фамілія интересная»: надто вже не вкладалися вони в Прокрустове ложе його суворого осуду старого лівобережного панства: і маєтків великих не нажили, і злочинів — з погляду історика-народника — особливих не робили, а позитивна, творча, культурна праця «малоросійського шляхетства» цікавила Лазаревського куди менше. Дещо зробив для Туманських, своїх предків по матері, граф Г. О. Милорадович. Він опублікував і генеалогічний розпис їх (на жаль, дуже неповний), і короткий історичний нарис, їм присвячений, і біографію генерального писаря В. Г. Туманського, і дещо з листування та віршів В. І. Туманського. А видання творів останнього, за редакцією С. М. Браїловського, на жаль, майже нічого не додало для історії та генеалогії цього роду, зокрема щодо старших його поколінь. Дуже мало і не завжди точно говорить про Ту-

¹⁾ Рукопис його знаходився до 1941 року в Рукописному відділі Бібліотеки АН УРСР (нині Державна Публічна Бібліотека УРСР) у Києві.

манських теж досить скудна література, присвячена Ф. О. Туманському, письменникові та видавцеві кінця XVIII століття.

Ми не досліджували Туманських спеціально, і тому наші відомості про них далеко неповні. Але, студіюючи історію Лівобережної України XVIII століття, а зокрема українську культуру та громадсько-політичну думку другої половини цього віку, ми на кожному кроці натрапляли на сліди громадської та культурної діяльності кількох поколінь цього заслуженого українського роду. Таким чином у наших руках зібралось чимало матеріалу, який, не вичерпуючи теми, дає все ж можливість схарактеризувати бодай старші покоління Туманських і подати короткі біографії визначніших представників цієї фамілії.

Рід Туманських — духовного походження. Можна думати, що антенати їх походили з Правобережної України. На це натякає фамільна традиція, яка називає родоначальника Туманських — Тимофія «польським шляхтичем». На Лівобережній Україні перші покоління Туманських були священиками. Таким був, мабуть, Тимофій Туманський, такими були, очевидно, і його сини Федір, Петро та Григорій. Принаймні документально відомо, що Григорій Тимофійович Туманський був у першій половині XVIII стол. священиком Різдобогородичної церкви в м. Басані, Переяславського полку. Згодом він був протопопом басанським (1730-ті роки).

У Григорія Туманського було п'ять синів і донька. Далеко пішли сини протопопа. Він дав їм добру освіту: трое синів училося в Київській Академії, а один (мабуть, після Академії або, може, Переяславського колегіуму) вступив до Петербурзького Академічного Університету. Не знаємо, де вчився п'ятий син; але, мабуть, теж якщо не в Києві, то в Переяславі.

Старший син протопопа, Василь Григорович Туманський, народився десь коло 1718-1720 року. Вчився

він у Київській Академії, де в 1736/37 і 1738 рр. був учнем школи філософії (товариш Георгія Кониського) і позначений був: «ученія доброго». Службову кар'єру В. Туманський розпочав у Переяславській полковій канцелярії, звідки перейшов до Генеральної Військової Канцелярії³⁾. Року 1748 він виконує обов'язки старшого військового канцеляриста, бо тоді і генеральний писар А. Безбородько, і старший військовий канцелярист М. Холодович були під судом. Року 1750 Туманський дістав уряд переяславського полкового писаря, але вже наступного, 1751 року він був старшим військовим канцеляристом, себто помічником генерального писаря, яким тоді знову був земляк Туманського — Андрій Безбородько, один з найвизначніших державних діячів Гетьманщини XVIII століття. Кар'єрі Туманського допомогло також одруження з Уляною Федорівною Лисенко, донькою генерального судді. Після несподіваної відставки Безбородька (1762 р.), кандидатура Туманського, на той час бунчукового товариша, на пост генерального писаря була безперечною: настільки він виділявся своїми здібностями серед вищої української старшини. До того ще його підтримував особисто гетьман К. Розумовський. Року 1762 він дістає цей важливий пост. Але надходили інші часи, 1764 року гетьманство було скасоване і замість нього знов утворено «Малоросійську Коллегію», серед українських членів якої бачимо й генерального писаря В. Туманського (1764 р.). Освічена і здібна людина з великим адміністративним досвідом, добрий знавець громадського побуту Гетьманщини, Туманський став правою рукою гр. П. Рум'янцева. Йому доручаються важливі і дуже складні справи, як, наприклад, драстична справа з м. Клищинцями або досить прикрашає про «непорядки» в Біловезьких німецьких коло-

³⁾ За даними проф. Л. О. Окіншевича, В. Туманський був військовим канцеляристом р. 1734; але ця дата сумнівна, бо тоді (і пізніше) Туманський ще вчився в Київській Академії.

ніях (1771 р.). Можна сказати, що в кінці 1770-тих рр. у Малоросійській Колегії порядкували самі Туманські: водночас членами Колегії було аж троє Туманських — Василь Григорович, тоді в чині дійсного статського радника (1776 р.), його брат, Іван Григорович, і старший син, Михайло Васильович. Коли було утворено намісництва, Василь Григорович став поручником правителя (себто віцегубернатором) Новгородсіверського намісництва (намісником був колишній генеральний суддя Ілля Журман) і був на цій посаді до 1785 р., коли його замінив Я. В. Завадовський, останній полковник Стародубівський. В. Туманський виходить у відставку і останні 25 років життя провадить у своїх маєтках³⁾. Ще порівняно нестарим залишається він «не у дѣл», і дуже цікаво, що це збіглося з початком усунення Рум'янцева від керування Гетьманщиною. На сцену виходили нові люди, і старим співробітникам фельдмаршала вже не було місця за нових порядків. В. Г. Туманський помер 1809 року, у віці майже 90 літ, переживши всіх своїх братів.

У В. Г. Туманського була численна родина — 5 синів і 3 доньки. Троє синів пішло на військову службу, а двом батько дав високу закордонну освіту. Старший син, Михайло Васильович, народився в 1755 або 1756 році. Вчився він з 1773 року в Кенігсберзькому університеті, де студював філософію (у проф. Бука), історію загальну та статистику (у проф. Вернера). Року 1778 він був уже членом Малоросійської Колегії і того ж року йому було доручено впорядкувати архів Колегії. Цю роботу продовжував він ще р. 1780. В 1782 році він, у чині колезького асесора, був обраний дворянським засідателем Новгородсіверського Совісно-

³⁾ Року 1781 В. Туманському, окрім дому в Глухові, належали в Глухівській сотні села Чорториги (67 дворів), Єсмань (24 двори та ще рангових 57 дворів), сл. Дем'янівка (5 бездв. х.) і в сотенному містечку Воронежі — 14 дворів. В Чорторигах Туманський і жив після відставки.

го Суду (1782-1783), а р. 1783 — засідателем Новгород-сіверського Верхнього Земського Суду (II департаменту), але незабаром перейшов на службу до Петербургу. Наприкінці 1780-тих рр. (чи на початку 1790-тих) він був надвірним радником і «контролером главных почтовых дѣл членом». Далі, в чині колезького радника, М. В. Туманський був віцегубернатором в Олонці (1796) і в Костромі (1797), але скоро повернувся до Петербургу, де служив цензором. 1798 р. він дістав чин статського радника, а 1801 (14. I.) — дійсного статського радника. Як цензор павлівських часів, він мав недобру репутацію мракобіса, яку поділяв з своїм родичем, здається, братом, що був ризьким цензором. Але М. Туманський цікавився історією України, і в його бібліотеці був рукописний збірник (кінця XVIII ст.): «Кныга російская Лѣтопись о козачей храбрости и ихъ...», куди входили твори Степана Лукомського та деякі інші історичні матеріали.

Другий син генерального писаря, Іван Васильович Туманський, народився коло 1763 року і так само, як і старший брат, учився в Кенігсберзькому університеті (з 1773 року). Року 1778 (чи 1779) його і брата Григорія, як «поспѣвших лѣтами», батько послав на службу до Петербургу. Його дітьми були: Василь Іванович (1800-1860), відомий російський поет «Пушкінської плеяди», приятель Пушкіна, і Володимир Іванович, маршал дворянства Глухівського повіту, діяч селянської реформи 1861 року на Чернігівщині, одружений з донькою декабриста О. Ф. фон-дер-Бріггена — Марією Олександрівною, внучкою М. П. Миклашевського.

Три молодші сини генерального писаря пішли по військовій лінії. Олександр Васильович Туманський (нар. 1765 року) був секунд-майором і засідателем II департаменту Новгород-сіверського Верхнього Земського Суду (1796). Федір Васильович (нар. 1767 р.) був майором, а потім перейшов на цивільну службу і був чернігів-

ським губерніяльним стряпчим⁴). Наймолодший син генерального писаря, Григорій Васильович Туманський (нар. 1768 р.) був записаний на службу в Петербурзі 1778 року, дослужився до генерал-майорського чину і помер рано (1811 року). Він був одружений з Ганною Іванівною Вишневською (1778-1858), донькою голови Київської Палати Карного Суду. Їх донька, Софія Григорівна (1808-1890), дружина О. Г. Милорадовича, була мати відомого чернігівського історика-генеалога гр. Г. О. Милорадовича.

Всі три доньки генерального писаря поріднили Туманських з старими українськими старшинськими фамиліями. Анастасія Василівна одружилася з Василем Яковичем Тарновським, сином генерального бунчужного, вихованцем Кенігсберзького університету (1768), згодом чернігівським губерніяльним маршалом шляхетства (1790-1794). Друга донька, Олена Василівна (1762-1836) була за Василем Васильовичем Кочубеем (1750-1800), глухівським повітовим маршалом (1796-1800), двоюрідним братом віцеканцлера, кн. В. П. Кочубея. Третя донька, Марія Василівна, була одружена з прапорщиком гвардії Михайлом Петровичем Миклашевським⁵).

Другий син протопопа Григорія Туманського, Андрій Григорович народився коло 1729 року. Як і старший брат, він учився в Київській Академії. Згодом він заступив батька на басанській протопопії. Син його, Фома Андрійович, секунд-майор у відставці (1786), згодом надвірний радник (1812), був одружений з Агафією Осипівною Лисенко, донькою бунчукового товариша і внучкою генерального судді Ф. Лисенка, яка першим шлюбом була за Р. К. Лизогубом. Другий син Андрія Григоровича Туманського, Андрій Андрійович, учився в Переяславському колегіумі «латинського язика» з

⁴) Здається, це він був цензором у Ризі за часів Павла I. Див. примітку 27.

⁵) Їх правнук — гетьман Павло Скоропадський.

1771 до 1779 року. Року 1782 він вступив на службу і 1784 р. служив, у чині колезького канцеляриста, в Київській Палаті Карного Суду. Донька протопопа Андрія Туманського, Тетяна, була одружена з Іваном Михайловичем Лисаневичем, бунчуковим товаришем.

Третій син протопопа Григорія Туманського, Осип Григорович народився коло 1730-1732 р. З 1740 року він вчився в Київській Академії. Року 1743 він рахується учнем школи піітики. «Понятен и добр», — нотує його тодішня атестація вчителів, а в 1744 р., коли він був уже учнем реторики, справа виглядала ще краще: «Понятен и весма надежден во ученіи своем». Року 1748 він був у клясі богословія. По закінченні повного академічного курсу (р. 1748), Осип Григорович, звичайно, за допомогою старшого брата Василя, почав службу канцеляристом у Генеральній Військовій Канцелярії. В 1760-тих рр. він був старшим військовим канцеляристом (1763), р. 1764 керував Похідною Генеральною (гетьманською) канцелярією при гетьмані К. Розумовському в Петербурзі, а р. 1766 був асесором Малоросійської Колегії. О. Г. Туманський користувався особливою увагою і підтримкою Рум'янцева, в якого він завідував також приватними маєтковими справами. З 1772 року він був у Молдавії та Валахії «по статским дѣлам», під час російської окупації князівств. Пізніше він був членом Генерального Суду (1781-1782). Як і старший брат, О. Г. Туманський був одним з найвпливовіших глухівських діячів другої половини 1770-тих років. Ще в р. 1770 йому були «утверждены по смерть» села Курковичі та Човпня в Стародубівському полку і с. Золотухи, Лубенського полку. Але маєток був невеликий (разом 40 дворів), і Туманський скаржився (1778 р.), що надані йому володіння — «весма малыя деревушки», знаходяться на віддалі 200 верст одна від одноі і дають лише 200 карбованців річного доходу. Маючи, крім того, ще своїх власних (мабуть, куплених) 30 дворів у різних місцях, Туманський, з огляду також

на «умножающееся семейство», просив збільшити його маєтності і закріпити їх за ним на повну власність.

Коли відкрито було намісництва, О. Г. Туманський, тоді колезький радник (з 1782 р.), був призначений на радника Київської Казенної Палати, а року 1783 він дістав посаду голови Новгородсіверської Палати Карного Суду. Осип Туманський дуже виділявся серед тодішньої української бюрократії. Недарма офіційна атестація 1787 року писала про нього незвичайні для того-часного урядовця речі. Бож Туманський, «отличая себя трудами, дабы уголовныя дѣла из года в год без рѣшенія не оставались, и подсудимые долговременно не содержались, и доказивал, хотя и умножены были, что и не одного дѣла не рѣшенного и подсудимого не оставалось, а притом особливо ведет в Палатѣ спеціалніе вѣдомости о судьби всякого подсудимого и жребіи его, работая и присудствуя иногда и по свободным дням». На цій посаді О. Туманський залишався майже до кінця існування Новгородсіверської губернії (до 1795 року), а потім вийшов у відставку з чином статського радника. Він був одружений з глухівчанкою, донькою бунчукового товариша Романа Яненка, бувшого глухівського війта, — Прасковією⁹⁾. Помер О. Г. Туманський коло 1798 року (до травня м-ця).

В Осипа Туманського було двоє синів і три доньки. З останніх Пелагія Осипівна була одружена з членом Генерального Суду (1784 р.), надвірним радником Мих. Ів. Омеляновичем. Про її сестер, Олену та Марію, ближчих відомостей не маємо. З синів О. Туманського старший, Федір Осипович, був одним з найвидатніших

⁹⁾ О. Туманський дістав за дружиною с. Янівку, Глухівського повіту. Року 1781 за ним рахувалося там 16 дворів посполитих та «дом пріѣзжій» на 5 покоїв. Окрім того, О. Туманському тоді належали села Курковичі (41 дв.), Човпня (3 дв.) і підсусідків (3 хати) і Золотуха, село Дівовка, Мглинської сотні (17 дв.) і Глухівської сотні в с. Чорторигах — 4 дв. і в с. Гирині — 7 дворів. О. Туманський мав також дім у Глухові, на передмісті Білополовці.

представників української інтелігенції кінця XVIII — початку XIX століття (див. нижче). Молодший син, Василь Осипович служив поручником (згодом, 1793 р. — ротмістром) Глухівського карабінерного полку, а пізніше, в кінці XVIII в., був радником II департаменту Генерального Суду. Він був одружений з Пелагією Вязьмітіною, рідною племінницею гр. Вязьмітінова, військового міністра за Олександра I⁷⁾.

Четвертий син протопопа Григорія Туманського, Федір Григорович народився року 1735. Він був київським полковим асаулом (1768 р.), а р. 1776 дістав рангу бунчукового товариша⁸⁾. Згодом він, у чині колезького асесора, був одружений з Марією Степанівною Лутай, донькою земського судді (мабуть, Київського полку), і мав 4 синів — Івана, Андрія, Григорія та Антона. Син останнього, Федір Антонович Туманський (1801-1853) був досить відомим російським поетом «Пушкінської плеяди», автором популярного романсу: «Вчера я растворил темницу воздушной плѣнницы моей. Я рощам возвратил пѣвицу, я возвратил свободу ей...»

П'ятий і наймолодший син старого басанського протопопа, Іван Григорович Туманський народився бл. 1740 року. Він учився в Петербурзькому Академічному університеті (1758-1761), разом з О. Лобисевичем і С. Дівовичем. Після цього служив у Петербурзі, де був оберсекретарем Сенату. Там він зблизився з О. Безбородьком, який згадував потім з «найблагодарнѣйшим признанієм» його «дружество». Але р. 1777 сталася з ним біда. Г. А. Полетика писав дружині з Петербургу 4. IX. 1777 року: «Как вдруг производившій оныя наши

⁷⁾ Року 1793 В. О. Туманський одержав на спадщину частину с. Лобків, Погарської сотні — по бездітному дядьку своєму, бунчуковому товаришу Івані Івановичу Бороздні, сині генерального судді І. В. Бороздни.

⁸⁾ Року 1776 бунчуковий товариш Федір Туманський був «в исправленіи судных дѣл» у Глухові.

и прочія малоросійскія дѣла секретарь Туманскій, от оных отрѣшен, и из третіяго сенатского департамента переведен в первый, а не его мѣсто опредѣлен другой секретарь. Сіе произошло, как от других малоросіян, подававших на него подозрѣнія, по большей части плутовскія и недѣльныя, так и от повѣреннаго Левандовского, такого ж плута и мошенника, как он сам». Але Туманський мав сильну руку. «Отвѣхавшій отсюда граф Румянцов, — продовжує Полетика, — из дороги прислал представленіе в Сенат, чтоб Туманскій произведен был в надворные совѣтники и опредѣлен в Малоросійскую Коллегію членом, что по его представленію и учинено». В Колегії І. Г. Туманський був «в исправленіи судных дѣл», а десь коло 1778-1779 р. він, разом з небожем, М. В. Туманським, брав участь в упорядкуванні архіву Малоросійської Колегії, себто «Генеральной Архивы» України-Гетьманщини⁹⁾.

Коли відкрито було намісництва, І. Г. Туманський був призначений на посаду київського губерніяльного прокурора (1782 р.), а в 1791-1796 рр. він був головою Київської Палати Цивільного Суду і кавалером орденів Володимира IV ступеня та Анни II ступеня. Він користувався великою пошаною серед київського громадянства. Навіть злоязычний Вігель писав: «Предсѣдателем Гражданской Палаты (у Києві — О. О.) был человек одной из извѣстнѣйших фамилій в Малоросіи, Иван Григорьевич Туманскій, который дѣлал величайшую честь сословію старых холостяков. Он судил по справедливости и законам, слѣдственно к неудовольствію половины тяжущихся, а не было ни одного человека, который бы не любил его и не уважал. Его спокойная совѣсть изображалась на спокойном лицѣ его вмѣстѣ с тихим веселіем, ея неразлучным спутником».

⁹⁾ Надвірний радник Туманський, за яким р. 1781 рахувалося в с. Хотминівці, Глухівської сотні, 14 дворів, і був, мабуть, І. Г. Туманським.

Дальша службова кар'єра І. Г. Туманського нам точно не відома. Можливо, що він перейшов на службу до Петербургу і що саме його стосується іменний указ 5. VII. 1798 р. про надання статському радникові Туманському, що служить радником Державного Позичкового («Заємного») Банку¹⁰), ранги дійсного статського радника, бо І. Г. Туманський закінчив свою службу саме в цьому чині.

Іван Григорович Туманський відомий також як письменник і перекладач різних літературних творів з німецької та французької мов. Зокрема в 1770 році, в Петербурзі був надрукований його переклад «О государственномъ правленіи и разныхъ родахъ онаго изъ Энциклопедіи».

Дата смерті І. Г. Туманського (мабуть, останні роки XVIII або початок XIX стол.) нам невідома.

Донька протопопа Григорія Туманського, Анастасія (єдина, про яку маємо відомості) була одружена з бунчуковим товаришем Петром Васильовичем Каневським (Оболонським).

II

Федір Осипович Туманський, народився р. 1757¹¹). Вищу освіту дістав у Кенігсберзькому університеті, куди вступив р. 1773. Там він студював право у проф. Д. Лестока, філософію — у проф. Д. Бука, історію загальну та статистику — у проф. Вернера. У Кенігсберзі Ф. Туманський був обраний на члена Королівського

¹⁰) Директором його був гр. П. В. Завадовський.

¹¹) За іншими відомостями, Ф. О. Туманський народився р. 1746. Але дата 1757 року стверджується як документами Кенігсберзького Державного Архіву, так і фамільними паперами П. Я. Литвинової (народж. Бартош), внучки Ф. О. Туманського.

Пруського Німецького Товариства¹²), де в 1774-1775 рр. виголосив кілька похвальних промов (німецькою мовою) на честь Катерини II, Фрідріха II і гр. П. Рум'янцева, які були тоді ж надруковані. По закінченні університету Туманський повертається на Україну, де в 1778-1779 роках, «по выбору всея Малороссіи и по приказанію гр. П. А. Румянцева-Задунайского сочинял топографическое описаніе о всей Малороссіи». Це було дуже відповідальне доручення, і з ним пов'язані були дальші аналогічні праці кінця 1770-их—1780-тих років («Опис Новгородсіверського намісництва» 1779-1781 рр., праці Д. Паценка та О. Шафонського про Чернігівське намісництво, П. Симоновського — про Київське намісництво та інші), що дали нам дорогоцінний статистично-економічний опис Лівобережної України.

В цей період Ф. О. Туманський розгортає широкі плани культурно-наукової праці на Україні. Наприкінці 1779 — на початку 1780 року він висуває проєкт закладення в Глухові Академічної Книгарні і «план о заведеніи в Малороссіи на первой случай Академического Собранія». Він писав петербурзькому академікові Лепехіну в грудні 1779 року з Глухова: «Многіе из здѣшнихъ господ и жителей, да и из всѣхъ мѣст Малыя Россіи наукъ любители нарекают на Академію не безъ причины, что она такъ долгое время пропустила, не стараясь снабдить сей край книгами, коихъ здѣсь с великою трудностію достают¹³), или иногда и вовсе сего удовольствія лишаются. Желая отвратить сіе неудобство, просили они меня и просятъ посредствовать в заведеніи здѣсь, в

¹²) У протокольній книзі Товариства серед інших членів записаний і «Theodorus, Josephus von Tomansky, aus Gluchow in Ukraina Russia I. V. C. d. 19, October, 1774».

¹³) Про книгарські зв'язки Лівобережної України з закордоном у XVIII ст. — див. В. Модзалевський, З історії книги на Україні — «Книгар», 1918, ч. V, ст. 235-238 (Бреслав); Д. Оляничин, Торговельні зносини України з Ляйпцігом у XVIII ст. — «Наша Культура», 1936, січень, кн. I (10), Варшава, ст. 72-74. За матеріалами архіву видавництва Брайткопфа.

Глуховъ, такой книжной лавки, которая бы снабждала всю Малую Россію потребными книгами безостановочно. Я, испытавъ склонность здѣшнихъ обывателей, и каковъ можетъ быть отъ того успѣхъ, с охотою принялся за сіе, нашедъ пользу и для здѣшняго края, и для Академіи. Расходъ хорошій будутъ здѣсь имѣть книги экономическія и всѣ до камерной науки касающіяся; историческія, сочиняемыя и переводимыя; географическія; классическіе переведенные греческіе и римскіе стихотворцы и ораторы; книги политическія и записки славныхъ мужей; лѣтописи; повѣсти о дѣлахъ царей, государей и великихъ мужей; сочиненія, в подтвержденіе или опроверженіе вѣр служащія, и всѣ богословскія; комедіи, трагедіи и романы; путешествія, какъ на примѣръ, Григоровичевъ Путникъ¹⁴⁾, письма о разныхъ матеріяхъ; также касающіяся до юриспруденціи указы, учрежденія, регламенты и сему подобныя. Поменьше, однакъ, будутъ расходиться книги математическія, физическія и до горнаго искусства надлежащія. Сіе первое примѣчаніе касательно до существа книгъ; второе: книгъ никакихъ здѣсь безъ переплету никто не купитъ, а в хорошемъ переплетѣ — также с великою трудностію. Итакъ, книги, сюда присылаемыя, должны быть всѣ переплетены в бумагу, не обрѣзанныя . . . »

Туманскій просивъ надіслати «нѣсколько сотъ книгъ, каждыхъ на первой случай по 25 экземпляровъ, переплетенныхъ, какъ выше я упомянулъ, в бумагу». За це «полезное намѣреніе будутъ Академіи многіе обязаны», — підкреслювавъ Туманскій. Закінчуючи свій листъ, Туманскій просивъ, щобъ директоръ Академіи Наукъ, С. Г. Домашневъ, від себе або від Академіи повідомивъ «Малыя Россіи намѣстника», гр. Румянцева, або Малоросійську Коллегію про те, «что мнѣ поручено такову здѣсь ака-

¹⁴⁾ Туманскій має тутъ на увазі книгу «Путешествіе къ Святымъ мѣстамъ» В. Григоровича-Барського, що її видавъ Василь Рубанъ у Петербурзі 1778 р.

демическую лавку учредить и чтобъ отъ Коллегіи, каково будетъ возможно, сдѣлано на сіе вспомошествованіе». «Я, — писавъ Туманскій, — о семъ здѣшнимъ господамъ присутствующимъ уже докладывалъ, и они с радостию обѣщаютъ быть споспѣшниками, по ихъ словамъ, сему благому дѣлу». В листі до Домашнева з 25. 1. 1780 р. Туманскій нагадувавъ, що академічної книгарні «здѣшніе жители жаждутъ, требуютъ и нетерпѣливо ожидаютъ». Ця книгарня в Глухові, здається, була заснована.

Цей дуже цікавий проектъ бувъ пов'язаний з іншимъ проектомъ Туманського — заснувати в Глухові Академічне Товариство («Собраніе»), зародокъ Української Академіи Наукъ. Цей проектъ Туманскій подавъ до Академіи Наукъ у Петербурзі ще до 1780 року (мабуть, того ж 1779 року¹⁵⁾). В листі до Домашнева з 25. 1. 1780 р. Туманскій писавъ: «Несказанное чувствую я в сердцѣ моемъ удовольствіе, что планъ мой о заведеніи в Малороссіи на первой случай Академическаго Собранія принятъ Вашимъ Превосходительствомъ благосклонно. Изъ намѣренія онаго В. П. изволите увидѣть, что оно служить должно единымъ основаніемъ к утверженію большихъ в наукахъ заведеній, а паче полезныхъ училищъ. Начальной на заведеніе сего Собранія суммы никакой нѣтъ, да и не знаю, чтобы ее положительно откудова имѣть можно. В семъ случаѣ должно предоставить мнѣ единственно усердное старательство приобрѣсти оную отъ благодѣтельствующихъ наукъ любителей, в чемъ я успѣть не сомнюсь, ибо и самъ изъ получаемаго мною небольшого жалованья часть опредѣлить не оставлю. Легко сіе сдѣйствовать можно потому, что на заведеніе мало будетъ потребно суммы». Отже матеріальну сторону справи Туманскій бравъ на себе. Головне — потрібенъ бувъ офіційний дозвілъ Петербурзької Академіи Наукъ. Друге питання — створення бібліотеки «Собранія» — такожъ

¹⁵⁾ Відповідний плян Туманського не зберігся.

не турбувало Туманського. «Часть библиотеки, — писав він, — на первой случай не худой, я имѣю, и всѣ свои книги в Собрание назначаю, а от других тоже надѣюсь». Організацію Академічного Товариства Туманський уявляв собі так: «Членам и директору сего Собрания до времени в жалованьи нужды нѣтъ: оно будет состоять единственно из усердствующих охотников до заведения училищ, о коих оно стараться должно; а тогда натурально, что директор училищ будет директор и сего Собрания, профессеры и учителя училищ будут и члены сего Собрания, слѣдственно, тогда будут они и на жалованьи». Туманський подав і програму праці Товариства: «Науки преподаваться будут совокупныя: сіе для членов по обстоятельствам времени весьма будет выгодно. Чрез то не будут ограничены их желанія, не будет им препятствія в своих сочиненіях и изданіях пользоваться положеніем мѣст, стеченіем времени, состояніем политических и других обстоятельств...» Як видно, останньому пунктові — волі наукової думки та друку на Україні — Туманський надавав особливо значення.

Цей прецікавий проект не був зреалізований. Скасування автономного устрою Гетьманщини, відкриття намісництв і пов'язаний з цим занепад Глухова, як політично-адміністративного та культурного центру Лівобережної України, далі утворення нових («главных») народних училищ, зокрема в Новгороді-Сіверському і, нарешті, переїзд Туманського на службу до Петербургу — все це, очевидно, стало на перешкоді реалізації його проекту. А головне — навряд чи він був прийнятний для російських урядових кіл. Так чи інакше, цей проект цікавий не тільки як вияв науково-просвітніх інтересів тогочасної української інтелігенції, як незаперечний доказ активності і визначних організаційних здібностей її речника, Ф. О. Туманського; він цікавий і тим, що з'ясовує нам генезу Новгородсіверського українського патріотичного гуртка 1780-1790

рр., передісторію Новгородсіверської гімназії і джерела цікавого проекту 1802-1803 р. про заснування університету в Новгороді-Сіверському, що мав бути першим університетом на Україні¹⁶).

Саме в цей час Ф. Туманський одружується з Євдокією Василівною Комаровською, донькою бунчукового товарища, багатого дідича Городницького повіту на Чернігівщині¹⁷). Але недовго тривало це подружжя. Мабуть, Євдокія Василівна рано померла, бо вже р. 1785 Туманський одружується вдруге — з Феодосією Григорівною Чеглоковською, донькою надвірного радника¹⁸), і переїздить на службу до Петербургу.

У Петербурзі Туманський, який, мабуть, мав там впливові знайомства, дістає посаду директора в Державному Позичковому («Заемному») банку (1787) і був призначений членом «Главнаго Народнаго Училища» (себто Головного Управління Народних училищ імперії¹⁹). Але р. 1789 з ним трапилася велика неприємність. У банку виявилися якісь непорядки і зловживання, і Туманський, хоч особисто не був до них причетний, мусів відповідати за це навіть своїм капіталом (15 тис. карб.). Немає сумніву, що це затримало його службову кар'єру, і він аж до 1798 року перебуває в тому самому чині надвірного радника, з яким приїхав з України до Петербургу.

Проте не службова кар'єра вабила Туманського. У Петербурзі він розгортає широку наукову і літератур-

¹⁶) Див. далі, нарис «Іван Халанський».

¹⁷) С. В. Туманська (нар. Комаровська) володіла р. 1784 двома селами і трьома хуторами Городницького повіту, де рахувалося 1343 душі обох статей. Головним маєтком було с. Бурівка, де й жив Ф. О. Туманський, що був на службі в ранзі надвірного радника.

¹⁸) Г. О. Милорадович називає її Чехлаковською.

¹⁹) На цих посадах Ф. О. Туманський був і р. 1794. Крім того, він був тоді депутатом дворянства Петербурзького повіту в Комісії для розгляду дворянських прав (лист Ф. О. Туманського до проф G. Th. Asch-a з 9/20. II. 1794 р. в Universitätsbibliothek Göttingen, Cod. Ms. Asch I).

но-видавничу діяльність, яка забезпечила йому почесне місце в історіографії українській і російській, а також в історії російської літератури та журналістики. Року 1786 Туманський починає видавати журнали. В 1786-1787 рр. він видає (разом з П. Ф. Богдановичем) місячник «Зеркало Свѣта». О. П. Козодавлев, відомий російський літератор, приятель Радіщева, близький до державінського гуртка, казав, що «Зеркало Свѣта» — «лучшій журнал», а видавець його Туманський — «человѣкъ весьма ученый и умный»²⁰). Він видавав також тижневик «Лѣкарство отъ скуки и заботъ» (1786-1787). Але найголовнішим його виданням був місячник «Россійській Магазинъ», що виходив від вересня 1792 до лютого 1794 року. Поруч з тим Туманський опублікував низку різноманітного, головним чином історичного змісту праць, зокрема «Собрание разныхъ записокъ и сочиненій, служащихъ къ доставленію полного свѣдѣнія о жизни и дѣяніяхъ государя императора Петра Великаго» в 10 томах (СПБ, 1787-ий і дальші роки), «Полное описаніе дѣяній Петра Великаго» (т. I, СПБ, 1788), «Созерцаніе славныхъ жизни великаго князя Александра Невскаго» (1789), а також низку перекладів²¹).

Особливе значення для історії української культури має «Россійській Магазинъ» Туманського. Справа в тому, що в цьому, доволі сорокатою змісту журналі надруковано такі цікаві пам'ятки української історії, як «Выписка изъ записки 1749 г. о происходившемъ въ б. Сѣчи Запорожской при выборѣ въ кошевые атамань, войсковые судьи, писари и асаулы, такожъ въ разныя мѣста въ полковники, что обыкновенно бывало въ Но-

²⁰) Ця опінія тим цікавіша, що Козодавлева вважали за «одного из самых образованных людей тогдашняго міра» (М. Сухомиловъ, Історія Россійской Академіи, СПБ., 1882, ст. 369, 466).

²¹) Реєстр (неповний) друкованих праць і видань Ф. О. Туманського — див. М. Н. Лонгиновъ, Русскіе писатели въ XVIII столѣтіи. XIX. Федоръ Осиповичъ Туманскій — «Русская Старица», 1873, IX, ст. 335-336.

вый Годъ», Білоцерківський універсал 1648 року («Манифестъ Гетмана Богдана Хмельницкаго») і особливо Літопис Граб'янки («Лѣтописецъ Малыя Россіи»²²).

Надзвичайний інтерес становить опублікований Ф. Туманським, як додаток до «Лѣтописца Малыя Россіи», український словник (енциклопедичного типу), на 333 слова, під назвою «Изъясненіе малороссійскихъ реченій въ предшедшихъ листахъ». Тут (очевидно, для російського читача) докладно пояснюються такі слова, як «гетьман», «курінъ», «полки» тощо, а також звичайні вирази, як «звичай», «утиск», «човен», «потреба», «шкода» і т. д. Це свідчить про широчінь наукових інтересів Ф. Туманського та його добру обізнаність у різних галузях українознавства.

Епіграфом для «Россійскаго Магазина» Туманський обрав відомі слова Горація «Et fumus Patriae dulcis» («И дым отечественный сладок»), і стоїть поза всяким сумнівом, що йому і в Петербурзі був солодкий дим його рідної України. Не дарма ж згадувала його внучка, відомий український етнограф, Пелагія Яківна Литвинова, що «ні Петербург, ні закордонне життя не витруїли з нього „малоросса"», і в творах його залишився «дух малороссійскаго слога» (це підтверджує і біограф його, М. Лонгинов²³), а в напису на одній граматиці, що вихваляла «московскій нѣжный говор», він закреслив «нѣжный» і написав «испорченнй». Інтерес Туманського до історичних студій і видань був пов'язаний, з одного боку, з тією жвавою літературно-науковою діяльністю в Петербурзі, тон якій був даний імператрицею Катериною II, а, з другого боку, з дуже цікавою, але, на жаль, ще мало дослідженою національно-культурною діяльністю Новгородсіверського українсь-

²²) «Россійській Магазинъ», 1792, ч. I, ст. 187-198; ч. II, 1793; ч. II і III, ст. 17-108, 209-290, 366-388.

²³) «Слѣды его происхождения лежали нерѣдко и на литературномъ его языкѣ, въ которомъ отзывался складъ малороссійской рѣчи».

кого патріотичного гуртка 1780-1790-тих років. Саме в цей час Катерина II виявляє великий інтерес до історичної тематики як у царині літературній, так і в своїх наукових студіях. Вивчаючи історію Росії, вона р. 1791 наказала вибирати для неї з монастирських архівів та бібліотек літописи та інші історичні твори. Зокрема вона цікавилась українськими історичними матеріалами (з Києва, Новгорода-Сіверського, Чернігова, Переяслава). Довідавшись про хроніку Леонтія Боболинського, рукопис якої знаходився в Чернігові, вона наказала р. 1791 зробити їй точну копію з цього рукопису. Року 1793 Катерина II дає розпорядження Менському, Із'яславському і Брацлавському генерал-губернаторові Тутолміну доставити їй реєстри і літописи з українських та білоруських монастирів. Мабуть, тоді до кабінету імператриці потрапили такі рукописи, як «Лѣтописецъ Малороссійскій до 1708 г.» (чи не Граб'янки?), «О войскѣ запорожскомъ», «Малороссійская исторія» (чи не «Краткое Описание Малороссіи»?); Окрім того, там була збірка польських літописів.²⁴⁾

До цієї праці близько стояла така визначна людина, як Олексій Іванович Мусін-Пушкін, великий аматор і знавець української та російської старовини. Мусін-Пушкін був зв'язаний через свого старого приятеля Опанаса Кириловича Лобисевича з українськими культурними колами. Поза всяким сумнівом, до цього мав той чи інший стосунок і Ф. О. Туманський²⁵⁾.

²⁴⁾ Дневникъ А. В. Храповицкаго, СПб, 1874, ст. 385; Н. Мурзакевичъ, Кабинетъ Зимняго Дворца императрицы Екатерины II («Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія», 1872, ч. CLXII, серпень, ст. 327-341); Д. Полъновъ, О лѣтописяхъ, изданныхъ отъ св. Синода («Записки Имп. Академіи Наукъ», т. IV, СПб, 1864, ст. 198-199); А. Пыпинъ, Историческіе труды имп. Екатерины II, — «Сочиненія имп. Екатерины II», т. XI, «введеніе», ст. I-XXXVIII.

²⁵⁾ Ф. О. Туманський був добре знайомий з О. К. Лобисевичем, приятелем його батька і дядьків, Івана Г. і Василя Г. Туманських. Окрім того, вони були посвоячені (через Таміловських і Комаровських).

З другого боку, літературно-наукова і видавнича діяльність Туманського в Петербурзі була безпосередньо пов'язана з Україною. Не випадково саме в цей час і саме в Петербурзі перед Опанасом Лобисевичем розкриваються ширші обрії української національної літератури, і він заходиться коло збирання (і видання) відповідних матеріалів, по які удається, між іншим, до свого старого вчителя — архієпископа Білоруського Георгія Кониського, одного з найвидатніших представників української барокової літератури. Але коріння цих настроїв і плянів було, звичайно, не в Петербурзі, а на Україні. На нашу думку, Ф. Туманський і безпосередньо, і через петербурзьких українців був пов'язаний з національно-культурною працею Новгородсіверського патріотичного гуртка, і українська частина «Россійскаго Магазина» була безпосереднім наслідком цієї праці. Так чи інакше, особа Ф. О. Туманського, вихованця Кенігсберзького університету, члена-кореспондента Петербурзької Імператорської Академії Наук, члена Російської Академії, дійсного члена Королівського Пруського Німецького Товариства в Кенігсберзі, Королівського Геттінгенського Наукового Товариства²⁶⁾, Імператорського «Вольно-Экономическаго Общества» в Петербурзі, Російського Товариства при Московському університеті тощо і разом з тим українського патріота, була цілком відповідна для організації широкої науково-видавничої праці в царині українознавства²⁷⁾.

²⁶⁾ Членом-кореспондентом цього товариства по історичному відділу Туманський був від січня 1794 року.

²⁷⁾ Ми не торкаємося тут питання про так звану цензорську діяльність Ф. О. Туманського в Ризі, за Павла I. Це питання дуже спірне і потребує документальної перевірки. Так чи інакше, мусимо рахуватися з рішучим запереченням самого факту цензорської діяльності Ф. О. Туманського з боку так добре поінформованої людини, як внучка Туманського — П. Я. Литвинова («Русская Старина», 1875, т. XIV, ст. 469; І. Спаська, 169-170). На нашу думку, ризьким цензором був Федір Васильович Туманський, двоюрідний брат Ф. О. Туманського (див. вище). А втім консерватизм Ф. О. Туманського не підля-

Року 1801 Ф. Туманський вийшов у відставку в ранзі статського радника і оселився на своєму хуторі Родіонівці, на Глухівщині. І тут він не припинив літературної діяльності. Вірний своїм старим традиціям, він приєднується до кола українських патріотів, які саме в цей час розгорнули жваву літературно-публіцистичну діяльність на оборону дворянських прав лівобережно-українського шляхетства. Року 1809 Туманський склав у цьому питанні «Записку», яка і досі лежить у рукопису²⁸⁾.

А втім Туманський був уже на Божій дорозі. Він упокоївся 1810 року²⁹⁾.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Київський Центральний Архів стародавніх актів, фонди:
 - а) Археографічної Комісії (ч. 359), № 383;
 - б) Канцелярії Рум'янцева, 1784;
 - в) Малоросійської Колегії, 1783-1784 рр., № 2633;
 - г) Малоросійського генерал-губернатора по Новгородсверській губернії (ч. 211), 1784 р., № 95; також інші справи.
 - г) Новгородсверського Намісницького Правління (ч. 280), 1787 р., справа ч. 14 та справи інших років.
2. Stadtarchiw in Königsberg Pr., Akten der Königl. Deutschen Gesellschaft: Die Gesetze der Deutschen Gesellschaft zu Königsberg in Preussen (від 1741 р.).
3. Universitätsbibliothek Göttingen, God. Ms. Asch 1. За ласкаве уділення нам матеріалів чч. 2 і 3 складаємо сердечну подяку вельмишановному д-рові Доментові Олягчинові.

гає сумніву. Для ідеології Туманського дуже характеристична, між іншим, його промова: «О нѣкоторыхъ причинахъ, препятствующихъ усовершенствованію хозяйства въ Россіи», надрукована в «Трудахъ Вольнаго Экономическаго Общества», 1794 р., ч. XIX.

²⁸⁾ Рукописний відділ Державної Публічної Бібліотеки УССР у Києві.

²⁹⁾ Дата смерті Ф. О. Туманського — 1805 рік, яку подають деякі автори, хибна.

У Ф. О. Туманського було троє синів і дві доньки. З них Єлисавета, дружина Якова Івановича Бартоша, була матір'ю П. Я. Литвинової.

4. «Акты, относящиеся къ исторіи Киевской Академіи», відд. II, том I, «Приложенія», К., 1904. ст. 40, 62, 63, 208, 232, 238, 267.
5. А. Андрієвскій, Архивная справка о составѣ Киевскаго «общества» конца XVIII вѣка. — «Киевская Старина», 1894, II, ст. 195, 196.
6. Max Arnim, Mitglieder-Verzeichnisse der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen (1751-1927), Göttingen, 1928, S.S. 169, 207, 232. За довідку з цього видання щиро дякуємо вельмишановному проф. д-рові Омелянові Прицакові.
7. Н. Барышниковъ, Ф. О. Туманскій, цензорская его дѣятельность въ 1800-1801 гг. — «Русская Старина», 1873, т. VIII, кн. 10, ст. 589-593.
8. Ф. Вигель, Воспоминанія, ч. I, Москва, 1864. ст. 65-66.
9. Н. Григоровичъ, Канцлеръ князь А. А. Безбородко въ связи съ событіями его времени, том I, «Сборникъ Императорскаго Русскаго Историческаго Общества», том XXVI, СПб, 1879, ст. 337-338.
10. Г. Гуковский, Очерки по истории русской литературы и общественной мысли XVIII века, Ленинград, 1938, ст. 162, прим. I.
11. Г. Державинъ, Сочиненія, том II, ст. 270; т. V, СПб, 1876, ст. 553; т. VIII, СПб, 1880, ст. 540, 541, 672.
12. Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, Прага, 1923, ст. 61-62.
13. Евгений (митрополит), Словарь русскихъ свѣтскихъ писателей, соотечественниковъ и чужестранцевъ, писавшихъ въ Россіи, т. II, Москва, 1845, ст. 226-227.
14. «Большая Энциклопедія», вид. «Просвѣщеніе», том XVIII, ст. 632.
15. В. Иконниковъ, Опытъ русской исторіографіи, т. II, кн. 2, К., 1908.
16. П. Каратыгинъ, Павловская цензура. — «Историческій Вѣстникъ», 1885, X, ст. 153-157 (про цензора М. Туманського). Див. *ibid.*, 1885, кн. XII.
17. А. Kotzebue, Une année mémorable de ma vie, v. II, Berlin, 1802, pp. 225-234 (про цензора в Ризі — Туманського).
18. З. Кузеля, Историчний розвиток і сучасний стан українського словництва, — «Час», Фюрт, 1947, ч. 32/97, ст. 5.
19. А. Кучеров, Французская революция и русская литература XVIII века. — «XVIII век. Сборникъ статей и материалов. Под ред. акад. А. С. Орлова», М.-Л., 1935, ст. 275.
20. А. Лазаревскій, Описание Старой Малороссіи, т. I, К., 1888, ст. 254, 337; т. II, К., 1893, ст. 342, 346, 434, 438, 491, 493; т. III, К., 1902, ст. 213.
21. А. Лазаревскій, Историческіе очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII в. — «Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора-Лѣтописца», XI, К., 1896, ст. 161 і далі (Клиштинці).

22. М. Лонгиновъ, Русскіе писатели въ XVIII ст. Ф. О. Туманскій. — «Русская Старина», 1873, IX, ст. 334-336 (там же бібліографія праць і видань Туманського).
23. Г. Милорадовичъ, Василій Григорьевичъ Туманскій. — «Черниговскія Губернскія Вѣдомости», 1858, чч. 28-32.
24. Гр. Г. Милорадовичъ, Малороссійское дворянство, Черн., 1890, ст. 9-15 (родовід Туманських). Окрема відбитка з «Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостей», 1890, чч. 21-22, 24-25, 35.
25. Гр. Г. Милорадовичъ, Родословная книга Черниговскаго дворянства, т. II, СПб, 1901, ч. VI, ст. 202-207 (с неточности в датах).
26. В. Модзалевскій, Малороссійскій Родословникъ, тт. I-IV, К., 1908, 1910, 1912, 1914, показники, sub voce.
27. А. Неустроевъ, Историческое розысканіе о русскихъ повременихъ изданіяхъ и сборникахъ за 1703-1802 гг., СПб, 1875, ст. 388-397, 426-432, 472-482, 723-731.
28. А. Неустроевъ, Указатель къ русскимъ повременимъ изданіямъ и сборникамъ за 1703-1802 гг. и къ Историческому розысканію о нихъ, СПб, 1898, ст. 698-700.
29. О. Оглоблин, Федір Туманскій і його проект Академічної Книгарні в Глухові кінця 1770-их рр. — «Науковий збірник», № 2, УВАН у США, Нью-Йорк, 1953, ст. 106-114.
30. Л. Окіншевич, Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст., ч. II. Рада старшини, К., 1930, ст. 93, 190.
31. D. Oljancyn, Aus dem Kultur- und Geistesleben der Ukraine. — „Kyrios“, 1937, IV, SS. 356, 357, 358, 365.
32. Д. Оляничин, Пам'ятки із минулого українського духово-культурного життя в Кенігсберзі (з архівних дослідів). «Науковий збірник в 30-ту річницю наукової праці проф. д-ра Івана Огієнка», Варшава, 1937, ст. 92-107.
33. «Опис Новгородсіверського Намісництва (1779-1781)», К., 1931, ст. XIX, 435, 436, 441, 442, 444.
34. Н. Петровъ, Списки студентовъ и профессоровъ Кіевской Духовной Академіи съ 1736/7 по 1757/8 годъ. — «Труды Кіевской Духовной Академіи», 1914 (відбитка).
35. «Письма Н. М. Карамзина къ И. И. Дмитріеву», СПб, 1866, ст. 17, 19, 115.
36. «Русская Старина», 1875, т. XIV, ст. 469 (П. Я. Литвинова про свого діда Ф. О. Туманського).
37. «Семейная хроника. Записки Аркадія Васильевича Кочубея. 1790-1878», СПб, 1890.
38. В. Семенниковъ, Матеріалы для исторіи русской литературы и для словаря писателей эпохи Екатерины II. Петроград, 1915, ст. 123-126.
39. «Сенатскій Архивъ», т. I., СПб, 1888, ст. 65, 148, 390, 402, 416, 529, 682, 705.
40. І. Спаська, Пелагія Яковівна Литвинова (1833-1904). — «Етнографічний Вістник», кн. VII, К., 1928, ст. 169-170 (про Ф. О. Туманського).
41. «Списки Черниговскихъ дворянъ 1783 года», Черн., 1890, ст. 97.
42. И. Теличенко, Скорбный листъ исторіи Архива Малороссійской Коллеги. — «Кіевская Старина», 1889, II, 449.
43. В. И. Туманскій, Сочиненія и письма (за ред. Н. Браїловського).
44. Кн. Н. Туркестановъ, Губернскій Служебникъ, СПб, 1869, ст. 64-65, 66, 76, 122.
45. «Українська Загальна Енциклопедія», т. III, Львів-Станіславів-Коломия, 1930-1935, ст. 339.
46. «Українскій Археографічний Збірник», т. II, К., 1927, ст. 312, 313, 330, 331, 350.
47. «Частная переписка Г. А. Полетики (1750-1784)», К., 1895, ст. 48, 49, 101, 163-164.
48. «Чтенія въ Имп. Московскомъ Обществѣ исторіи и древностей російскихъ», 1865, кн. II, відд. V («смѣсь»), ст. 76.

ІВАН ХАЛАНСЬКИЙ

В історії української культури поважне місце, без сумніву, належить Новгородсіверській гімназії, цим справжнім «Атенам Сіверщини». Якось дивно, що ми найменше цікавилися цими старими культурними вогнищами, джерелами потужного розвитку освіти, науки та культури. Щодо цього нам треба повчитися хоча б у поляків, які так дбайливо і з глибоким замишланням вивчали історію своїх давніх шкіл, колецій, ліцеїв (напр., славнозвісного Кременецького ліцею) тощо. А Новгородсіверська гімназія, заснована року 1805, прямиий нащадок Новгородсіверського Головного Народнього Училища (засноване р. 1788 і відкрите 11 лютого 1789 року), і поготів заслуговує на нашу увагу та пошану. Адже це була *alma mater* таких велетнів української культури, як Михайло Максимович і Пантелеймон Куліш, славнозвісних педагогів, як глухівчанин Константин Дмитрович Ушинський, багатьох видатних учених, медиків, правників, військовиків, адміністраторів та інших діячів, що посідали поважне місце в культурному та громадському житті України та Росії XIX століття.

Але щό знаємо про Новгородсіверську гімназію? Крім невеличких, звітного типу, публікацій, пов'язаних з ювілейною датою 1888 року (століття гімназії), та ще скупеньких мемуарних згадок (І. Сбитнева, М. Чалого та інш.), не маємо нічого, а наші історики освіти та культури немов би чекали на пожар 1909 року, що знищив і будинок гімназії (збудований р. 1844), і

весь її архів. Тим більше треба сказати кілька слів про людину, що великою мірою їй зобов'язана була своїм заснуванням та існуванням Новгородсіверська гімназія, — про її першого директора, Івана Халанського.

Іван Іванович Халанський походив із слобідсько-українських дворян Курського намісництва, Новооскольської округи. Народився він коло р. 1749 (між 1745 і 1749 роками)¹⁾ в родовому селі Халані. На жаль, не знаємо, де він учився (можливо, в Харківському колеґіюмі; так чи інакше, він мав високу освіту). Службу свою почав Халанський у травні р. 1774, в Комерц-колеґії, в Петербурзі, канцеляристом «из студентов», і вже р. 1775 дістав рангу колезького реєстратора. Мамуть, канцелярійна діяльність мало вабила його. Отже року 1778 зустрічаємо його на військовій службі, прапорщиком Охтирського гусарського полку. Року 1780 він як полковий квартирмайстер Українського гусарського полку, мав чин поручника, а року 1782 дістав чин капітана. Але й військова служба, видно, не припала йому до вподоби. Так чи інакше, колишнього гусара року 1784 призначили в ранзі колезького асесора прокурором Новгородсіверської Верхньої «Расправи» (1784-1790), а року 1790 — прокурором Новгородсіверського Верхнього Земського Суду (1790-1795), у ранзі надвірного радника (з 1791 р.). Отже він займав поважне місце серед новгородсіверської бюрократії.

І ось тут, у Новгороді-Сіверському, Халанський нарешті знайшов ту сферу діяльності, якої весь час прагнула його душа. А лежала вона не до канцелярщини, не до полкового квартирмайстерства і не до прокуратури, а до широких просторів народньої освіти та культури. Таке вже було тодішнє новгородсіверське повітря, такий національно-культурний дух віяв там, що саме в цих умовах, у висококультурному оточенні

¹⁾ За даними 1795 року, йому було тоді 46 літ.

Новгородсіверського патріотичного гуртка, на всю широчінь розгорнулися творчі здібності Халанського. І не випадково, що саме йому було доручено нове і відповідальне діло виховання молодого покоління Новгородсіверщини, а згодом, на деякий час, і всієї Лівобережної України. Року 1789 Халанський був призначений на директора Новгородсіверського Головного Народнього Училища, а року 1790 ще й Стародубівського та Глухівського училищ (1790, 1792).

А втім було тоді звичайним явищем, що жерцям Темиди доручалися, за сполученням, справи відомства муз. Наприклад, погарчанин Степан Павлович Лобисевич, племінник Опанаса Лобисевича, був у 1790-тих роках одночас і губерніяльним стряпчим, і директором народніх училищ у м. Орлі. А колега Халанського — Михайло Єгорович Марков, колишній Новгородсіверський губерніяльний прокурор (1794-1797), згодом директор народніх шкіл Малоросійської губернії (1800) і директор Чернігівської гімназії (1805-1819), відомий дослідник чернігівської старовини, був водночас радником Казенної палати (1797-1800) і радником Губерніяльного правління.

Як високо ставив доручені йому педагогічні обов'язки Халанський, свідчить його звернення до новгородсіверського громадянства 17. XII. 1792 р. з нагоди публічних іспитів в училищі. Надзвичайно цікаве вже саме запрошення на іспити «почтенной публики» — знак, що у справах народньої освіти Халанський надавав особливого значення громадськості. Він писав: «Всякой благонамѣренной сын отечества мог воспользоваться сим благим народных училищ заведением, единственно в пользу общества устроенным». Знайомлячи новгородсіверців з організацією та програмою училища, Халанський пише: «В Главном Народном Училищѣ учителя приходящих в их классы учеников и учениц принимают и обучают, не требуя от них никакой платы за учение, и при самом обучении отнюдь не пренебрегаются дѣти

бѣдных родителей, ибо учителя всегда имѣют в памяти, что они приуготовляют члена обществу». Тим то метою публічних іспитів є «дать обществу нѣкоторый отчет в том, чему дѣти обучаются и как успѣвают». Все це було в дусі тієї епохи, але разом з тим ці думки свідчать про те, що їх автор стояв на одному рівні з своєю епохою і що новгородсіверський «храм науки» мав справді доброго наставника. Ідейний зміст цього документу тим цікавіший для нас, що він кидає яскраве світло на тодішнє новгородсіверське громадянство і взагалі на те середовище, що з нього вийшла «Історія Русов».

Виходячи з засад тогочасної педагогіки, Халанський, природно мусів виступити проти вчительської діяльності дяків (зокрема, т. зв. мандрованих дяків). За його ініціативою року 1790 було видано розпорядження про спеціальний екзамен, без чого учителювати було заборонено.

Ішли роки. Мінялися політичні обставини, міжнародні і внутрішні. Реформи Павла I зліквідували Новгородсіверську губернію і цим завдали непоправного удару Новгородіві-Сіверському. На короткий час Халанський мусів був перейти до Чернігова, на посаду «малоросійских школ директора» (1800). Але він не забуває міста, що стало йому за другу батьківщину. Він і одружився там (перед 1787 роком) з Варварою Іванівною Янович, донькою бунчукового товариша, глухівського городского отамана Івана Ів. Яновича²⁾.

При першій нагоді Халанський повертається до Новгородіві-Сіверського. В 1802-1803 рр. він, «как составившийся, с нетерпѣливым желанием учреждения университетов», висуває «для общаго блага» цікавий проєкт утворення в Новгородіві-Сіверському університету, що мав бути, на його думку, першим університетом на

²⁾ За Халанським року 1787 рахувалося в родовому селі Халані 9 душ селян; року 1795 йому належало в Халані 13 душ і в хуторі Каплиці, Глухівського повіту — 38 душ.

Україні. Цей проект був відомий давно (опублікований він у «Кіевской Старинѣ» року 1882), але тільки тепер ми можемо належно оцінити його. Бо це не була позбавлена ґрунту мрія («странная мысль») фантаста-патріота свого міста, як думали в кінці ХІХ століття. Це був природний висновок з усієї культурно-освітньої діяльності «новгородсіверців» 1780-1790-тих років, отже це був цілком реальний плян, що мав дуже добре підготовлений ґрунт. І хто знає, що з нього вийшло б, якби не потужна конкуренція Харківського університету (заснованого року 1805) і Ніженської гімназії вищих наук (згодом ліцею) князя Безбородька³⁾, двох учбових закладів, що зняли з порядку денного проект Новгородсіверського університету.

Але заходи Халанського не пішли намарно. Замість університету Новгород-Сіверський дістав 5. ХІ. 1805 року гімназію (відкрита була 30. VI. 1808 року), і то така, що про неї, вже в перші роки її існування, сучасники висловлювалися з великим признанням. «Здѣсь довольно обширная и хорошая гимназія», — писав року 1816 О. Льовшін, що побував тоді в Новгороді-Сіверському. Державний канцлер, граф Микола П. Рум'янцев, відомий amator і знавець старовини, відвідавши Новгородсіверську гімназію, писав 22. V. 1822 р. І. І. Халанському про «почтительное (своє) внимание к сему ученому учрежденію». Взагалі Новгородсіверською гімназією цікавились, її відвідували, з нею листувалися видатні представники імперського уряду і російської інтелігенції того часу (напр., поет Г. Р. Державін).

Справді, в першому складі педагогічного персоналу гімназії були такі люди, як Михайло Васильович Білевич, учитель філософії і латинської мови (з 1806 року), згодом професор на кафедрі політичних наук Ніженсь-

³⁾ Указ про заснування був виданий 29. VII. 1805 року. Але відкрито її року 1820.

кого Ліцею (1824-1833), родом із м. Бистриці на Словаччині, вихованець Львівського та Будапештського університетів і Пресбурзької (Братіславської) академії, і як швайцарець Іван (Іван Пилипович, як його називали на Україні) Вернет, вихованець Тюбінгенського колегіюму, бувший читець у Суворова (на початку 1780-тих рр.), знайомий Г. С. Сковороди, добрий знавець мов і взагалі високоосвічена й культурна людина, згодом харківський педагог і журналіст, співробітник «Украинского Журнала» (1825). Отже навколо гімназії в Новгороді-Сіверському створюється в першій чверті ХІХ стол. цікаве культурне оточення, близько зв'язане з відомим українським патріотом, новгородсіверським церковно-освітнім діячем ще 1780-тих років, архієпископом Варлаамом Шишацьким (див. далі), що доживав свої дні на засланні в Новгородсіверському Спасо-Преображенському монастирі. У цьому колі і «знайдена» була на початку 1820-тих років (бл. 1825 р.) «Історія Русов».

Новгородсіверська гімназія була заснована на базі Головного Народнього Училища, і першим директором її став, звичайно, Іван Халанський, статський радник (1807) і кавалер ордена св. Володимира ІV ступеня (1811). Багато зробив для гімназії Халанський, цей, за виразом міністра освіти, графа П. Завадовського (родом новгородсіверця), «муж дряхлый тѣлом, но бодрый духом». Умираючи, він передав новому директору гімназії — своєму зятеві, професорові Харківського університету, Іллі Федоровичу Тимковському (1777-1853)⁴⁾, рідному дядькові Михайла Максимовича, справді добру спадщину. Але історія Новгородсіверської гімназії виходить за рамки нашої теми.

Вплив просвітньої діяльності Халанського на новгородсіверське громадянство був очевидний. Недарма ж

⁴⁾ І. Ф. Тимковський був одружений з Софією Ів. Халанською. В І. І. Халанського було ще дві доньки — Ганна та Олександра; остання була дружиною С. Ф. Псіола.

Іван Матвійович Сбитнев, вихованець, а згодом учитель Новгородсіверської гімназії, писав 1828 року, що «большая часть из здѣшних (новгородсіверських — О. О.) граждан чаще, нежели жители окрестных городов, обращается с книгами: ибо рѣдкій из них не учился или в бывшем Народном Училищѣ, или в гимназії».

Іван Халанський помер року 1825 і був похований у Новгороді-Сіверському, на Троїцькому цвинтарі. Добру пам'ять залишив він по собі в Новгородку. Сучасник, згадуючи про Халанського (і ще про одного новгородсіверця), каже, що «в долголѣтней своей жизни, служа ревностно своему отечеству до смертной своей постели, они жили между собою в добром согласіи — и возникавшія вражды в посторонних семействах, участіем их, прекращались».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Київський Центральний Архів стародавніх актів, фонди: а) Малоросійського генерал-губернатора по Новгородсіверській губернії (ч. 211); б) Новгородсіверського Намісницького Правління (ч. 280), 1787 р., ч. 14; також справи інших років.
2. А. Андріяшев, Матеріали для історії учебных заведений Черниговской губернии съ 1789 по 1832 г., Київ, 1865.
3. Д. Багал'їй, Харьковский педагогъ и журналистъ начала XIX вѣка, Иванъ Филипповичъ Вернетъ, Харків, 1908 (відбитка з «Сборника Харьковского Историко-Филологического Общества», том XVIII).
4. «Городъ Новгородъ-Сѣверскъ». — «Журналъ Министерства Внутреннихъ Дѣлъ», СПб, 1848, VI, ст. 335-336.
5. О. Грушевський, Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII в. — «Україна», 1924, I-II, ст. 82-87.
6. Д. Дорошенко, По рідному краю. Нью-Йорк, 1956, ст. 19-20.
7. «Записки Ивана Матвѣевича Сбитнева». — «Кіевская Старина», 1887, II.
8. А. Левшин, Письма изъ Малороссіи, Харків, 1816, ст. 190.
9. Гр. Г. Милорадович, Родословная книга Черниговскаго дворянства, тт. I-II, СПб, 1901.
10. «Неосуществившійся университетъ въ Новгородѣ-Сѣверскѣ (Два письма о немъ 1802-1803 г.)». — «Кіевская Старина»,

- 1882, III, 592-597 (Повідомлення М. В. Шугурова з додатком листів малоросійського генерал-губернатора кн. О. Куракіна з 5. XII. 1802 р. і І. Халанського з березня 1803 року).
11. «Новгородсѣверская гимназія (историческая замѣтка)». — «Черниговскія Губернскія Вѣдомости», 1886, ч. 38.
12. «Новгородъ-Сѣверскъ и Новгородсѣверская гимназія (по поводу 100-лѣтняго юбилея)». — «Черниговскія Губернскія Вѣдомости», 1889, чч. 77, 78.
13. «Очеркъ исторіи Новгородсѣверской гимназіи» (1889) (див. «Кіевская Старина», 1889, VII, ст. 315; «Кіевлянинъ», 1889, ч. 98).
14. М. Рклицкій, Городъ Новгородъ-Сѣверскій, его прошлое и настоящее, Черн., 1900.
15. Е. Ронталеръ, Столѣтіе Новгородсѣверской гимназіи.
16. «Русскій Біографическій Словарь», том «Бетанкуръ-Бакстеръ», СПб, 1908, ст. 35 (про М. В. Білевича).
17. И. Сбитневъ, Новгородъ-Сѣверскій. — «Отечественныя Записки», СПб, 1828, ч. 34, № 96, ст. 123, 128.
18. Сѣверянинъ, Къ столѣтію Новгородсѣверской гимназіи. — «Черниговскія Губернскія Вѣдомости», 1888, чч. 73, 74.
19. І. Смоленський, Бюрократична верхівка на Україні в кінці 18-на початку 19 століття. — «Україна», 1930, VII-VIII.
20. М. Ханенко, О посѣщеніи Новгородсѣверской гимназіи канцлеромъ гр. Н. П. Румянцевымъ. — «Черниговскія Губернскія Вѣдомости», 1852, ч. 12, ст. 115-118.
21. М. Чалый, Воспоминанія (1826-1844), К., 1890.
22. Н. Шугуровъ, Илья Федоровичъ Тимковскій. — «Кіевская Старина», 1891, VIII-X.
23. «Юбилейныя торжества въ Новгородсѣверской гимназії». — «Черниговскія Губернскія Вѣдомости», 1889, ч. 81.

ХАНЕНКИ

Ханенки, одна з старовинних, вельможних та багатих фамілій на Україні, протягом XVIII-XX століть дали кількох визначних діячів у царині української культури та політики. Проте генеалогія цього роду досі не вивчена¹⁾, а фамільний архів Ханенків, властиво, його рештки, було виявлено щойно напередодні другої світової війни. Отже в нашому розпорядженні є більш-менш докладні відомості тільки про давніші покоління (XVII-XVIII стол.), зокрема про уманського полковника (з 1656 р.), згодом гетьмана Правобережної України Михайла Ханенка і про його двоюрідного внука, генерального хорунжого Миколу Ханенка, а також про пізніші покоління, вже XIX століття. Ті покоління, які нас у даному разі особливо цікавлять, тобто люди Старої України другої половини XVIII століття, — нам покищо мало знайомі. Але спробуємо зробити кілька ескізних портретів видатних представників цієї фамілії у XVIII столітті.

Ось перед нами яскрава постать відомого державного діяча Гетьманщини — генерального хорунжого Миколи Даниловича Ханенка. Біографію його добре розробили О. Бодянский і О. Лазаревський, а тому подамо тут лише короткі відомості. Народився він 6. XII. 1693 року²⁾. Вихованець Київської Академії (але закінчу-

¹⁾ Родовід Ханенків, що його склав В. Модзалевський у 5-му томі «Родословника», і досі залишається в рукопису (збірка В. Модзалевського у відділі рукописів бібліотеки Української Академії Наук).

²⁾ Звичайна, усталена в історичній літературі дата — 1691

вав він освіту у Львові), М. Ханенко розпочав свою службу р. 1710, спочатку як військова людина, а р. 1717 — як канцелярист Генеральної Військової Канцелярії. Року 1721 він був уже старшим військовим канцеляристом. Довірена особа гетьманів Івана Скоропадського і Павла Полуботка, Ханенко р. 1723 був заарештований у справі Полуботка, а 1725 року, після звільнення полуботківців з ув'язнення, був залишений у Петербурзі, де працював в Академії Наук і був «в гарнизонной школѣ учителем дѣтей офицерских и солдатских». А проте вже р. 1726 Ханенко був на Україні. Року 1727 гетьман Данило Апостол, який дуже цинив Ханенка³⁾, надає йому стародубівське судійство. На цьому уряді Ханенко був до 1738 року, коли дістав пост стародубівського полкового обозного. Брав участь у російсько-турецькій війні 1735-1739 років. Року 1738 за військові заслуги він був «удостоен на вакансію в бунчучные генеральные», а р. 1740 призначений членом Генерального Суду. Наступного року стає генеральним хорунжим, засідаючи й далі в Генеральному Суді і в «Комиссії переводу и своду правных книг Малороссийских» (1741-1743). В 1745-1748 рр. Ханенко був членом депутації, яка мала завдання добитися в Петербурзі відновлення гетьманства на Україні («повѣренным из всей нации депутатом», як називає його один офіційний документ). При гетьмані Кирилі Розумовському генеральний хорунжий Ханенко був одним з керівників Генеральної Військової Канцелярії. Помер він 27 січня 1760 р.

М. Д. Ханенко, безперечно, був одним з «образованнѣйших людей своего времени» (О. Лазаревський). Про

рік. Проте сам М. Д. Ханенко занотував у своєму щоденнику 6. XII. 1721 року: «скончилось мнѣ 28 год от роду» («Кіевская Старина», 1896, 7-8, стор. 171); отже він народився 6. XII. 1693 року.

³⁾ Вони були також посвоячені (через Ломиковських). Дядько М. Д. Ханенка (по матері), І. І. Ломиковський був одружений з Т. Д. Апостол, донькою гетьмана.

це свідчать передусім його літературні праці⁴⁾, переклади, листування його з сином, а головне — його славнозвісний «Дневник». Зокрема Ханенко дуже цікавився історією своєї батьківщини. У своїй урядовій діяльності він не раз мав потребу в тих чи тих історичних матеріалах. Досить переглянути його щоденник, щоб переконатися в тому, що він був добре обізнаний з історією України. Зокрема цікаві записи: під 22 березня 1748 року — «Вечером у нас... был Журман, которому и Пакта Гадяцкіе читаны»; 25 жовтня 1749 року — «Были у... Теплова и ему ж вручены от нас список Пакт Гадяцких»; 22 листопада 1749 р. — «Вручили Теплову выписку Гадяцкой Комиссии».

Фамільний архів М. Ханенка являв собою дуже цінну збірку історичних матеріалів. Тут були і конституції польських соймів, і українсько-московські договори (т. зв. «гетьманські статті»), і різні укази царського уряду другої половини XVII — першої половини XVIII стол., і службові, фамільні та особисті папери М. Ханенка. Серед цих паперів був, між іншим, рукопис (на 25 аркушів) п. н. «Краткое описание Малороссийского края, народа и состоянія одного древнем, также о гетманах, как прежде мужественного оного и вѣчныя славы достойного гетмана Зѣновія Богдана Хмельницкого, яко и по нем бывших, о разных тожь малороссийского, украинского и козацкого народа храбрых дѣйствіях, преславных над поляками многих побѣдах и о прочем, что потом послѣдовало, собранное в разных авторов латинских, польских и русских».

Немає жадного сумніву, що історична література була багато представлена в бібліотеці Ханенка, яка складалася з книжок латинських, польських і «русь-

⁴⁾ В архіві М. Д. Ханенка була переписана ним власноручно «Ars poetica» 1709 року, де серед віршів різних видатних поетів того часу (різними мовами) були вірші Стефана Яворського, Теофана Прокоповича, Пилипа Орлика та інші.

ких» (до 150 назв) і згодом подарована була спадкоємцями М. Д. Ханенка Новгородсіверській гімназії.

Але особа Миколи Ханенка повинна цікавити українського історика ще з іншого боку — національно-політичного. З молодих літ і до глибокої сивизни він стояв дуже близько до української політики і визначних українських державних діячів того часу. Внук (по матері) генерального обозного Івана Ломиковського, в домі якого, за родинними переказами, він виховувався (після ранньої смерті батька, Данила Лаврентійовича Ханенка, що загинув р. 1697 під Казикерменом), Ханенко і вдома, і в конгрегаційній залі Київо-Могилянської Академії жив у промінні слави і великих задумів гетьмана Івана Мазепи. Його переїзд до Львова для закінчення освіти чи не стояв у зв'язку з подіями Шведчини і Полтавської катастрофи 1709 року. Близькість Ханенка до Скоропадського і особливо до Полуботка, в якого він був «одним из довѣренных людей» (О. Лазаревський), була, безперечно, не випадкова. Полуботок ще в травні 1723 року послав Ханенка до Петербургу, в складі однієї з делегацій, що від імені «всього народу» мали домагатися дозволу обрати гетьмана. Коли Полуботок приїхав до Петербургу, Ханенко став там його правою рукою, і не дивно, що він був ув'язнений разом з наказним гетьманом у Петропавлівській фортеці. А двадцять років пізніше Ханенко виступає як лідер української старшини, що знов добивалася відновлення гетьманської влади на Україні — і таки добилася. Перечитуючи щоденник Ханенка за часів перебування його в складі української урядової депутації у Петербурзі і Москві в 1745-1748 рр., дивуєшся з цієї невтомної і тонкої праці визначного державного діяча, висококультурної людини і блискучого дипломата, а передусім палкого українського патріота: недарма М. Ханенко вимагав від кожного українського діяча «ревностного патріотства».

І хіба здивує нас після всього цього, що М. Ханенко уважно стежить за міжнародньо-політичною ситуацією України, що він протягом довшого часу підтримує близькі стосунки з керманічами державної політики малого герцогства Голштинського, які мали такий великий вплив на політичне життя могутньої Всеросійської імперії⁵⁾. І ще одне, найважливіше: славнозвісна збірка державних актів і листування гетьмана Пилипа Орлика, опублікована р. 1847 невідомим Осипом Бодянським, походить саме з архіву М. Ханенка і складається з документів, переписаних ним *власноручно* і, не зважаючи на величезну небезпеку, шанобливо збережених ним для наступних поколінь (і — річ цілком імовірна — для сучасників). Ця діяльність М. Ханенка ще чекає на свого дослідника.

Микола Ханенко був одружений з Уляною Петрівною Корецькою, донькою бунчукового товариша, внукою стародубівського полковника Михайла Миклашевського. Від цього подружжя народилося троє синів і п'ять доньок. З них Анастасія була замужем за бунчуковим товаришем Петром Федоровичем Савичем; Марфа — за бунчуковим товаришем Михайлом Степановичем Стороженком; третя — Ганна — за бунчуковим товаришем Осипом Васильовичем Рославцем (його перша дружина).

Дві доньки (Єфросинія і Євдокія) заміж не вийшли. З синів М. Д. Ханенка найбільше відомі двоє — старший Василь і молодший Іван. Середній син — Петро (народ. 23. XI. 1731) помер у дитинстві.

Старший син М. Д. Ханенка, Василь (Василько) — дуже интересна постать. Народився він коло 1730 року⁶⁾. Вчився спочатку на батьківщині (Глухів) і в Пе-

⁵⁾ „Analecta Ordinis S. Basilii Magni“, ser. II, sectio II, vol. II (VIII), fasc. 3-4, Romae, 1956, pp. 393-407.

⁶⁾ Перша згадка про нього в щоденнику (принаймні в його зацілілій частині) М. Д. Ханенка стоїть під 5. X. 1730 року. Можливо, що він народився ще р. 1729 (цього року в «Дневни-

тербурзі (з 1745 р.), а потім батько вирішив послати його за кордон. Року 1746 (5. VII) Василь Ханенко вирушив до Голштинії, для навчання в Кільській Академії (університеті)⁷⁾. Немає сумніву, що старий Ханенко зробив так за порадою вел. кн. Петра Федоровича, герцога Голштинського. Сам М. Д. Ханенко ясно пише про це в листі до сина з 11. VII. 1747 року («с особливим о тебе ж данным туда указом его высочества»). Виряджаючи в червні 1746 р. шістнадцятилітнього хлопця за кордон, батько дав йому «Увѣщаніе», в якому наказував «обучаться... латинского и французского языков, не забывая и нѣмецкого (очевидно, В. Ханенко знав його ще перед тим. — О. О.), а если допустит время, хотя и других каких». Крім того, хлопець повинен був «обучаться совершенно церковной и свѣтской, генеральной и партикулярной исторіи, також ученію поетики, реторики с стилем, логики, физики и метафизики, хотя по части да от математики, арифметики, логики и астрономики, геометрии, тригонометрии и геометрии практики, т. е. геодезии, архитектуры воинской и гражданской, географии, этики, экономики, политики, юриспруденции и механики да и протчего, в том числѣ хотя бы какого и художества честного, на примѣр, фехтуры, т. е. живописства, музыки, либо какого другого майстерства, что честному и ученому чело-вѣку, к знанію и искусству благопристойно». При цьому батько наказував синові «в том ученіи и искусствѣ получить... совершенную теорію и практику: дабы за возвращеніем... в отечество наше, показал еси в самой вещи, яко не всуе в чужих краях твое обращение и в науках не напрасно потеряно... время».

Проте перші кроки молодого Ханенка в далекій Голштинії були не дуже вдалі. Він «восприял охоту не так

ку» М. Д. Ханенка бракує — так само, як і початку 1730 року; записи в щоденнику починаються з 24 травня).

⁷⁾ Він був імастрикулований в Кільській університеті 4. X. 1746 року.

к наукам... яко паче к праздному обходженію и безплодному», завів компанію «с нѣкоторыми непотребными грассантами» і почав з тими «компанистами» «по домах виртегаузных забавы и в карты и биліяры упражняться», та ще й «со всяким, зачастую и не с свѣжим умом, на шпаги битись» пориватися, — як бідкався в листах до нього збентежений батько. Розваги скінчилися тим, що блудний син наробив боргів «до пятидесяти талерей и в том дому гулетанском заложил сукнѣ, книжки и сребряную табакерку».

Але так було лише напочатку. Хлопець, вирвавшись з-під батьківської опіки і попавши в зовсім інший світ, трохи побайдкував, а там грізні перестороги батька і, мабуть, брак готівки стали на перешкоді гультбі молодого Ханенка. Довелось сідати за науку, і незабаром він міг похвалитися перед батьком своїми успіхами в різних галузях знання, до чого (особливо до «политических студій», зокрема історії) в нього, очевидно, був певний хист.

А втім не завжди винний був учень, бо деякі професори кільські не були на висоті. «А в латинском языкѣ еще и по ся пори не очень прогрессовал, — писав батькові Василь Ханенко, — понеже г-н профессор Zacharias по большей части кофейные и виновые дома пильнуе, нежели свое Auditorium, и так Сисего с своим краснорѣчием на Килском Парнасѣ глубоко заснул».

Кільські можливості в царині науки скоро були вичерпані, і року 1748, по закінченні Кільської Академії, молодий Ханенко мріє про «переселеніє в... другую Академію» (в Єну, Галле або Кенігсберг). Але з цього нічого не вийшло, бо старий Ханенко мав якісь інші пляни щодо свого старшого сина, хоч і обіцяв йому дати змогу продовжувати навчання за кордоном. Року 1748 В. Ханенко повертається до Росії⁸⁾ і в 1749-1750 рр.

⁸⁾ В. Ханенко виїхав з Кілю 19. VI ст. ст. 1748 року.

перебуває на Україні⁹⁾. 1751 року колишній кільський студент міняє перо на меч і вступає офіцером до голштинського корпусу вел. кн. Петра Федоровича в Петербурзі. Так почалася голштинська служба Василя Ханенка, яка тривала аж до смерті Петра III і наблизила його до великого князя і герцога, а в зв'язку з державним переворотом 1762 року його службовій кар'єрі був назавжди покладений край.

Вел. кн. Петро Федорович дуже уважно ставився до В. Ханенка. Недарма старий Ханенко з великою втіхою сповіщає дружину 21. I. 1751 р. з Петербургу про те, що «сын наш Василь в великой милости у е. имп. высочества гос. великого князя и у е. в. г. великой княгини обрѣтается». Він дістає від великого князя цінні дарунки. Через сина великий князь виявляє певну увагу і до батька. 4. VII. 1751 р. Василь Миколайович пише батькові: «При том же особенно и от е. и. в. государя герцога вам специальный словесный комплемент восписую по его собственному приказу»¹⁰⁾.

У листуванні В. Ханенка з батьком збереглося чимало вказівок на те, що він і в Кілі, і в Петербурзі близько стояв до голштинського двору. Штатгальтер Голштинії, що керував нею під час відсутності герцога (вел. кн. Петра Федоровича), принц Август, знайомий М. Д. Ханенка, за словами Ханенка-сина, «мнѣ несказанную милость и любовь персонально показывает

⁹⁾ Не зовсім ясна вказівка на те, що в архіві Ханенків знаходиться «заграничный паспорт на имя Василия Ханенко, выданный императрицей Елизаветой Петровной... в 1749 году на проезд последнего в Германию и Италию „для науки“» («Исторический Журнал», 1941, V, 149). Очевидно, тут технічна помилка в даті (1749 р. зам. 1745 р. — Див. «Дневникъ», ст. 251: 9. VIII. 1745 р.). Зате цікава вказівка, що В. Ханенко, крім Німеччини, збирався їхати ще до Італії. Такої подорожі, здається, не було.

¹⁰⁾ Питання про голштинські зв'язки Ханенків (батька й сина) дуже інтересне, особливо з погляду української зовнішньої політики 1730-1740-вих років (див., наприклад, щоденник М. Д. Ханенка); але воно виходить за межі цього нариса.

и впредь своей высокою милости и афекции обнадеживает» і «навет мне точно приказал всегда бывать и являться во дворец, наипаче во время куртаков и балов»¹¹⁾). Так само було і в Петербурзі, при дворі вел. кн. Петра Федоровича. Року 1752 великий князь призначає В. Ханенка капітаном голштинської кавалерії і своїм флігель-адъютантом (згодом він став «першим і старшим флігель-адъютантом»). На одному офіційному бенкеті 1754 р. великий князь «изволил пить публично мое (В. Ханенка — О. О.) здоровье и его яснелельможности, гетьману малороссійскому, прилежно рекомендовать».

Флігель-адъютантом Петро Ханенко був ще в березні 1761 року, при чому він тоді рахувався, очевидно, на дійсній військовій службі. 26. III. 1761 р. гетьман Кирило Розумовський надав йому в «вѣчное владѣніе» село Лотаки в Новоміській сотні Стародубівського полку, з трьома слобідками і млином на річці Палужі (властиво, стверджено було попередні надбання М. Д. Ханенка). Характерно, що гетьман надав Лотаки не обом братам (Василеві та Іванові Ханенкам), як про це просив його Василь, а лише йому самому. Надання мотивовано тим, що «помянутый капитан Василий Ханенко, быв долговременно в чужих краях для наук на собственном своем иждивеніи, к отправленію впредь ея имп. величеству службы, как в воинских дѣлах, так и в науках, учинился способным».

А втім військова служба не дуже солодка була для В. Ханенка. Це видно з того, що він не раз «представлял его высочеству», що «за дряхлостію родителей в так отдаленном мѣстѣ от отечества (в 1750-тих роках він

¹¹⁾ Принц Август знав В. Ханенка ще в Петербурзі. У щоденнику М. Д. Ханенка під 2. VI. 1746 р. занотовано: «Син Василь у принца Августа был». А 4. VI «у принца Августа с ин Василь отобрал писмо о себѣ до тайного е. и. высочества государя в. кн. совѣтника Вестфалена, чтоб в городѣ Кильѣ в тамошней академіи син мой учился и стол государев имѣл».

здебільшого жив у Голштинії — О. О.) служить не в состоянїи», та й умови закордонного життя, особливо в 1755-1758 рр., були дуже тяжкі для Ханенка. Недарма він писав звідти батькові: «Хотя нынѣ я дѣйствительно первой и старшей флигель-адъютант, однак, за худым состояніем казны, ни копѣйки мнѣ доводячогось жалованья не получаю»; «по совѣсти увѣряю, что как возможно бѣдно, по солдатску жизнь свою провожаю, охраняя только свою бѣдную честишку». До того ще Ханенко в 1758-1759 р. був дуже хорий. Отже він був не від того, щоб покинути службу при дворі наслідника російського престолу і повернутися на батьківщину.

Проте і в далекій Голштинії Василь Ханенко не забуває про Україну. Патріотичні настрої його яскраво відбилися в листі, написаному до батька з Кілю 14. V. 1748, у відповідь на вістку про відновлення на Україні гетьманства: «Не помалу обрадовался, увѣдомлясь... что дражайшая наша отчизна в неотмѣнной надеждѣ находится, за неусыпными Вашими и других честных патриот трудами, уже за давним временем сердечне желаемую главу с своей собственной нации собрать». Поздоровляючи батька, В. Ханенко запевняв його, що «сія радостная вѣдомость весьма во мнѣ вновь возбудила конечную ревность к моим начатым наукам, дабы со временем по окончаніи оных себе довольно достаточно показать к услугам такой сладкой отчизны, как честному человеку и природному с фамилии, предками меритованными своими красящейся, неотмѣнно надлежит».

Переворот 1762 року поклав край кар'єрі В. Ханенка. Все голштинське було витиснено в Петербургу, і Василь Ханенко змушений був податись у відставку. Цього вимагали також маєткові інтереси і родинні справи. Батько помер, Іван або вчився в Петербурзі, або був на службі, вдома залишалася мати і три незаміжні сестри. Треба було розпорядитися численними

маєтками, які за своє довге життя і службу встиг зі-
брати покійний генеральний хорунжий¹²). Діставши у
спадок від батька половину його маєтків у повітах
(пізніших) Погарському, Новгород-Сіверському, Су-
разькому, Глухівському, Пирятинському і Прилуць-
кому (села Дарієвськ, Чауси, Случевськ, Сопичі, Ліс-
коноги, Лукин, Мурав'ї, Комань, Юхнів, Лотаки, Ми-
колаївка, Курганівка, Іванівське, Рубанівка, Рудівка,
Подищі), В. Ханенко став одним з найбільших земле-
власників Гетьманщини. Він до кінця життя залишався
в своїх маєтках, прем'єр-майором у відставці і нео-
друженим.

Зрідка і, мабуть, ненадовго виїздив він з своїх ма-
єтків (року 1783, наприклад, був у Москві). Останні
роки його життя нам невідомі. Року 1790 він ще був
живий. Тихо й замкнуто доживав віку старий «голш-
тінець», на дозвіллі поринаючи в спогади про своє ба-
гате життя, перегортаючи поживклі сторінки старих
«шпаргалів» з великого батькового архіву і, мабуть,
критичним оком оцінюючи часи та порядки царювання
тієї, яку він не раз близько бачив ще великою кня-
гинею, дружиною свого герцога. А втім їм ще довелося
зустрінутися. М. І. Ханенко, з слів С. М. Ширая, писав
р. 1852: «В проїзд імператриці Катерини II чрез
Новгородсѣверск (1787 р.) он (В. М. Ханенко) представ-
лялся ей, обѣдал у імператриці и имѣл любопытный
разговор о покойном императорѣ». Можна думати, що
В. Ханенко — так само, як його родич і товариш по
голштинській службі, Андрій Гудович — належав у
1780-тих роках до Новгородсіверського гуртка україн-
ських автономістів. Помер він десь наприкінці XVIII
або в перших роках XIX століття. Його маєтки перей-

¹² Мабуть, у зв'язку з цим стояла подорож В. Ханенка на
Україну, про яку згадується в листі канцлера М. Л. Воронцова
до гетьмана Кирила Розумовського з 3. XII. 1760 року.

шли до дітей брата, Івана Миколайовича Ханенка, яко-
го він, очевидно, пережив¹³).

Молодший син Миколи Даниловича Ханенка, Іван
(Івась) народився 26 лютого 1743 року. Спочатку він
учився вдома, а р. 1758 батько, який хотів був заснува-
ти в Глухові гімназію (1756 р.), відрядив його до Петер-
бургу з рекомендаційними листами до Розумовських,
Теплова та інших осіб. Молодий Ханенко, ще з 1752 ро-
ку одягнений батьком «в нѣмецкое платье», вчився в
академіка Карла Фрідріха Модераха. По закінченні на-
уки Іван Ханенко вступає на українську службу і р. 1767
був бунчуковим товаришем. Він брав участь у російсь-
ко-турецькій війні 1769-1774 рр. і був флігель-адью-
тантом гр. П. Рум'янцева-Задунайського. Тут він збли-
зився з Олександром Безбородьком (майбутнім канцле-
ром і князем). Безбородько мав навіть намір одружити
його з своєю сестрою Тетяною. До цього сватання не
дійшло¹⁴), і І. М. Ханенко одружився з донькою бун-
чукового товариша, Софією Григорівною Горленко
(1749-1812), правнукою гетьмана Данила Апостола.

По війні І. Ханенко вийшов у відставку в чині пре-
м'єр-майора і р. 1783 був Погарським повітовим марша-
лом дворянства. Він був одним з великих дідичів Нов-
городсіверщини. Йому належали села в Погарському

¹³ Портрет В. М. Ханенка (так само, як І. М. Ханенка) був
в О. І. Ханенка (молодшого), який з приводу цього портрета
писав О. М. Лазаревському 30. XII. 1883 р: «Первый (портрет
В. М. Ханенка — О. О.) писан за границею масляными крас-
ками, в мундирѣ флигель-адъютантском Петра III, в бѣлом
атласном кафтанѣ с золотым аксельбантом и шитьем и в кам-
золѣ селадоноваго цвѣта (сизо-голубой, похожий на бирюзо-
вый...»). Вказівка В. Л. Модзалевського, що всі маєтки В. М.
Ханенка «перешли послѣ его смерти к брату Ивану» («Родос-
ловник», т. V, родовід Ханенків), отже, що І. М. Ханенко пере-
жив брата, не підперта документальними даними і взагалі сум-
нівна. О. М. Лазаревський ясно каже, що маєтки В. М. Ханен-
ка спали на дітей І. М. Ханенка («Описание Старой Малороссии»,
т. I, ст. 80).

¹⁴ Т. А. Безбородько згодом вийшла заміж за Я. Л. Ваку-
ринського.

повіті (Городище, Перегін, Дешковичі, Чубарів, Курів і Василівка) і в Стародубівському повіті (Случок), разом — 1398 душ обох статей. Згодом (мабуть, під час другої російсько-турецької війни 1787-1791 рр.) він повертається до війська і дістає чин підполковника (у Глухівському карабінерному полку). На військовій службі він і помер, залишивши вдову і 8 дітей (7 синів і 1 дочку)¹⁵). Точна дата його смерти нам невідома. В кожному разі року 1797 С. Г. Ханенко була вже вдовою¹⁶).

Ми дуже мало знаємо про І. М. Ханенка. Фамільний архів Ханенків, такий багатий щодо М. Д. Ханенка і його старшого сина, вже в середині ХІХ стол. не мав паперів І. М. Ханенка (за винятком його «послужного списка»). Відомим є його лист до Григорія Андрійовича Полетики (одруженого з О. І. Гамалія, двоюрідною сестрою І. і В. Ханенків і хрищенницею М. Д. Ханенка) з 3. V. 1783 року, в якому він просить Полетику про прийняття на себе «той депутації, в которую, на основані всевысочайшего соизволенія, дворянское уѣзда Погарского избрать вас (себто Полетику — О. О.) честь имѣло» (мова мовиться про депутацію в справі затвердження дворянських прав лівобережно-українського шляхетства).

Дуже інтересний ще один представник цієї фамілії. Олександр Іванович Ханенко, старший син І. М. Ханенка, був одним з «очень образованных» людей свого часу. Народився він бл. 1776 року і дістав, як на той час, дуже добру освіту. Він добре володів французькою, англійською та німецькою мовами. Освіта, а також впливові зв'язки (зокрема він користувався великою

¹⁵ Донька І. М. Ханенка (Уляна?) була одружена з генералом І. О. Курисом, правителем канцелярії Суворова, згодом волинським губернатором, приятелем Г. Р. Державіна.

¹⁶ І. Ханенко не згадується в дворянських реєстрах 1790 року. Можливо, що він тоді вже не жив.

Портрет І. М. Ханенка, «в обыкновенном армейском мундирѣ», знаходився (р. 1883) в О. І. Ханенка (молодшого).

підтримкою з боку гр. В. П. Кочубея і, безперечно, князя О. Безбородька) дали йому змогу щасливо розпочати службову кар'єру. Він «находился при дѣлах покойного канцлера князя Безбородко» і р. 1799, маючи лише 23 роки, дістав чин надвірного радника. В Колегії Закордонних Справ, де він служив, його вважали за „un garçon de beaucoup de mérite“, а „sa conduite a été toujours fort sage“. Він належав до того цікавого кола української інтелігенції в Петербурзі, що служила в гвардії або в Колегії Закордонних Справ (під крилом Безбородька) і пов'язувала український автономістичний рух 1780-1790-тих рр. з російською політичною опозицією того часу.

Року 1800 віцеканцлер гр. М. П. Панін рекомендував О. І. Ханенка гр. С. Р. Воронцову, російському послуви в Лондоні, і він став секретарем посольства в Англії. Ще в Петербурзі він познайомився з М. М. Сперанським (до речі, теж українцем з походження¹⁷) і був одним з його приятелів. Повернувшись до Росії, він незабаром виходить у відставку (можливо, в зв'язку з опалю Сперанського) в ранзі статського радника і оселяється в своїх маєтках у Суразькому повіті. Якийсь час він був Суразьким повітовим маршалом. Але здебільшого живе в сільській самоті, в своїх улюблених Лотаках, що дісталися йому в спадщину від дядька, В. М. Ханенка¹⁸). Він був одружений з Олександрою Станиславівною Гольмською (Гольмс), але дітей не мав. Да-

¹⁷ І. І. Дмитрієв у своїх спогадах пише: «Отец его (Сперанського) — священник Владимирской епархии, но дѣд его, как он сам сказывал мнѣ, был хорунжим в Малороссійском козацьем войскѣ. Родовое прозвище его Грамматин. Сперанским же переименован в училищѣ, вѣроятно в надеждѣ на его дарованіе» (И. Дмитрієв, Взглядъ на мою жизнь. М., 1866, ст. 196).

¹⁸ Архиепископ Філарет, з слів людей, що особисто знали О. І. Ханенка (старшого), пише про нього: «Весьма даровитый и весьма образованный, пріятель Сперанскаго, служивший секретарем при посольствѣ в Лондонѣ, но рано смѣнивший блестящую службу на тихую сельскую жизнь, в которой он был уважаемым уѣздным предводителем дворянства».

та смерті його нам невідома, але здається, що ще в середині 1830-тих років він був живий¹⁹⁾. Його маєтки і фамільний архів перейшли до племінників — дітей його брата, Івана Івановича Ханенка.

Українські традиції зберігались і в наступних поколіннях Ханенків, які в XIX–XX стол. дали низку визначних культурних і громадських діячів України. Серед них треба насамперед згадати правнуків генерального хорунжого — Олександра, Івана та Михайла Івановичів Ханенків, які не тільки зберігали дорогоцінний фамільний архів, але й опублікували чимало важливих матеріалів до історії України-Гетьманщини і свого роду. Старший брат, Олександр Іванович Ханенко (1816–1895), Суразький повітовий маршал (1846–1849), один з діячів селянської реформи на Чернігівщині, великий amator української старовини, опублікував низку мемуарних матеріалів²⁰⁾ і власних історичних праць²¹⁾. Середнього брата, Івана Івановича Ханенка (1817–1891), який також друкувався в тогочасних журналах²²⁾, су-

¹⁹⁾ Він був знайомий з Д. Вантис-Каменським, якому передав для використання щоденник свого діда («Кіевская Старина», 1896, VII–VIII, ст. 157; хоч у видрукованому тексті листа М. І. Ханенка до О. М. Бодяньського згаданий тут Іван Ханенко, але означення його «дядей» вказує, безперечно, на Олександра Ів. Ханенка).

О. І. Ханенко (молодший) в листі до Бодяньського з квітня 1848 року писав про те, що копію щоденника М. Д. Ханенка він одержав «от того же дяди моего» (який передав частину щоденника Вантис-Каменському), себто від О. І. Ханенка (старшого) («Кіевская Старина», 1896, VII–VIII, ст. 161–162). О. І. Ханенко (молодший) народився 1816 року, отже дядько його був живий ще десь у половині 1830-тих рр. Року 1847 він уже не жив (ibid., 161). О. І. Ханенко (старший) похований у церкві с. Лотаків, поруч із своїм дядьком, В. М. Ханенком.

²⁰⁾ Зокрема в «Русскомъ Архивѣ» 1866 і 1868 рр.

²¹⁾ «Историческій очеркъ межевыхъ учреждений въ Малоросіи», Чернігів, 1870; «Городъ Погаръ. Историческій очеркъ». «Черниговскія Губернскія Вѣдомости», 1871, і окремо; «Историческое описаніе нѣкоторыхъ мѣстностей Черниговской губерніи». «Черниговскій календарь на 1888 годъ» і окремо, Черн., 1887; а також інші.

²²⁾ Статті про Рум'янцева («Русскій Архивъ», 1879, кн. III), про Суразький повіт тощо.

часники вважали за «одного из образованнѣйшихъ черниговскихъ дворян» (О. Лазаревскій). Наймолодший брат, Михайло Іванович Ханенко (1818–1852), новгород-сіверський повітовий маршал (у 1840-вих рр.), почесний куратор Новгородсіверської гімназії, надрукував у «Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ» дуже цікаві документи фамільного архіву, зокрема «Увѣщаніе» М. Д. Ханенка синові Василю 1746 р. і частину їх листування. Крім того, він, разом з братами, передав О. Бодяньському низку важливих матеріалів (серед них Бендерську конституцію 1710 року і збірку державних актів та листування гетьмана П. Орлика), які й були опубліковані в «Чтеніяхъ» Московського Товариства Історії. М. І. Ханенкові належать також статті про економічний стан північної Чернігівщини в кінці 1840-вих років²³⁾.

Син Івана Івановича Ханенка — Богдан Іванович (1849–1917), член Державної Ради, відомий amator і колекціонер старовини та пам'яток мистецтва, був фундатором Музею Мистецтв у Києві, який згодом був названий його ім'ям.

Після смерті О. І. Ханенка (молодшого) фамільний архів Ханенків перейшов до його сина, Олександра Олександровича (помер р. 1901)²⁴⁾, а потім до внука, Василя Олександровича Ханенка. Цей архів, що знаходився до 1918 року в с. Городищі, Стародубівського повіту, потім потрапив до Стародуба, а звідти в 1926 році був перевезений до Гомельського Обласного Архіву, де й знайдений був напередодні другої світової війни²⁵⁾.

²³⁾ Цікава стаття М. І. Ханенка про сільське господарство Чернігівщини в «Журналѣ Министерства Государственныхъ Имуществъ», СПб, 1852, ч. XLIII, відд. 1.

²⁴⁾ О. О. Ханенко (к. 1850–1901), відомий громадський діяч, чернігівський міський голова.

²⁵⁾ Вістка про загибель архіву Ханенків у 1918 році («Наше Минувле», 1918, II, 213) виявилась хибною. Див. «Исторический Журнал», Москва, 1941, V, 149. Проект Чернігівської Архівної Комісії склала опис цього архіву («Труды Черниговской Губернской Архивной Комиссии», в. I, вид. II, Черн., 1914, відд. I, ст. 28) залишився нездійсненим.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Київський Центральний Архів стародавніх актів, фонди:
 - а) Києво-Печерської Лаври (ч. 170), чч. 231, 237;
 - б) Малоросійської Колегії, 1770, ч. 1088;
 - в) Новгородсіверського Намісницького Правління, 1790 р.;
 - г) Рум'янцівський Опис, томи 123, 141 та інші.
2. Рукописний відділ Державної Публічної Вібліотеки УССР:
 - а) Збірка О. М. Лазаревського, «Списки дворянъ Новгородъ-Сѣверскаго Намѣстничества 1788 года», III частина.
 - б) Збірка В. Л. Модзалевського, «Малоросійській Родословникъ», том V (рукопис), родовід Ханенків.
3. «Архивъ князя Воронцова», кн. IV, М., 1872, ст. 447; кн. XI, М., 1877, ст. 100, 101, 102, 105, 339.
4. А. Горбков, Коллекция архивных документов, относящихся к истории Украины. — «Исторический Журнал», Москва, 1941, V, ст. 149.
5. «Дневникъ Николая Ханенка», Київ, 1884, passim (і передмова О. Лазаревського).
6. Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, Прага, 1923, ст. 35-36, 39-40.
7. В. Эйгорнъ, Очерки по истории Малороссии въ XVII в., М., 1899, ст. 904, 992, 1060.
8. «Записки В. Н. Геттуна.» — «Исторический Вѣстникъ», 1880, I, ст. 28, 46.
9. П. Зленко, Українські приватні бібліотеки (бібліотека Миколи Ханенка). — «Українська Книга», I, Львів, 1937.
10. В. Иконниковъ, Опытъ русской исторіографіи, т. I, кн. 2, К., 1892, ст. 1222-1223, ССХСV.
11. «Кіевская Старина», 1896, кн. VII-VIII (доповнення до «Дневника Н. Ханенка», опубліковані А. Тітовим).
12. К. Лазаревська, О. М. Лазаревський і старе українське мистецтво. — «Україна», 1927, IV, ст. 94.
13. А. Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссіи, т. I, К., 1888, ст. 64, 75-80, 85, 135, 219, 221, 244-247, 252, 262, 367-368; т. III, К., 1902, ст. 153-154, 194, 219.
14. А. Лазаревскій, Александръ Ивановичъ Ханенко. — «Кіевская Старина», 1895, IX, ст. 367-368.
15. А. Лазаревскій, Очерки, замѣтки и документы по исторіи Малороссіи, в. III, К., 1896, ст. 1.
16. А. Лазаревскій и Н. Константиновичъ, Обзорѣніе Румяновской Описи Малороссіи, Черн., 1866-1875, ст. 760-762.
17. «Любецкій Архивъ графа Милорадовича», в. I, К., 1898, ст. 138, 139.
18. Я. Марковичъ, Дневныя Записки, ч. II, М., 1859, ст. 132.
19. Гр. Г. Милорадовичъ, Родословная книга Черниговскаго дворянства, тт. I-II, СПб, 1901.
20. В. Модзалевскій, Малоросійській Родословникъ, т. I, К., 1908; т. IV, К., 1914.
21. D. Oljančyn, Aus dem Kultur- und Geistesleben der Ukraine. — «Kyrios», 1937, III, S. 278.
22. «Опис Новгородсіверського Намісництва (1779-1781)». К., 1931, ст. 5, 7, 36, 69, 112-115, 120-124, 144, 225, 436.
23. «Русская Старина», 1908, т. 135, кн. 7, ст. 211.
24. «Русскій Біографическій Словарь», том «Кнаппе-Кюхельбекеръ», СПб, 1903, ст. 605 (про І. О. Куриса, зятя І. М. Ханенка); том «Фаберь-Цявловскій», СПб, 1901, ст. 273-275 (стаття А. Маркевича про М. Д. Ханенка).
25. «Сборникъ Императорскаго Русскаго Историческаго Общества», том XXVI, СПб, 1879, ст. 236, 238.
26. «Сенатскій Архивъ», т. I, СПб, 1888, ст. 514.
27. «Списки Черниговскихъ дворянъ 1783 года», Черн., 1890, ст. 117.
28. «Український Археографічний Збірник», т. II, К., 1927, ст. 177-178, 183, 189-191, 200, 206, 315, 318, 326, 331, 335, 344, 351.
29. (Архієпископ Філарет), Историко-Статистическое Описаніе Черниговской епархіи, кн. V, Черн., 1874, ст. 315; кн. VII, Черн., 1873, ст. 55.
30. «Частная переписка Г. А. Полетики (1750-1784 гг.)», К., 1895, ст. 196-197.
31. «Черниговскія Губернскія Вѣдомости», 1852, чч. 33, 34, 36-39 (листування В. М. Ханенка з батьком та інші документи з Ханенківського архіву); 1895, чч. 495, 566, 591 (про О. І. Ханенка молодшого); 1901, чч. 2593, 2697 (про О. О. Ханенка).
32. И. Чистовичъ, Феофанъ Прокоповичъ и его время, СПб, 1868, ст. 173.
33. «Чтенія въ Императорскомъ Московскомъ Обществѣ исторіи и древностей російскихъ», 1858, кн. I, ч. V, і окремо («Діаріушъ или журналъ» Генеральної Військової Канцелярії 1722 р., з передмовою О. Бодянского).

АРХИП ХУДОРБА

21 жовтня 1825 р. декабрист О. Ф. фон-дер-Брігген писав з Понурівки, Стародубівського повіту, маєтку свого тестя, М. П. Миклашевського, до К. Ф. Рилєєва: «Я буду прилагать старанія доставлять Вам колико возможно матеріали из Малороссійской исторіи; я имѣю в виду получить таковую Исторію, писанную современником Конисскаго Худорбою; оная неизвѣстна, ибо один токмо екземпляр оной существует в домѣ, в коем жил Худорба. Сія Исторія цѣнится здѣсь наравнѣ с Исторією Конисскаго (себто «Исторією Русов» — О. О.); ставят ей только в порок, что она очень вольно и против нашего правительства писана. Получив оную, я велю сдѣлать с нея два списка, один для Вас, а другой для себя»¹⁾).

Обіцянка, мабуть, не була виконана. Грудневі бурі 1825 року назавжди відірвали автора листа від історії України. «Исторія» Худорби залишилася невідомою, і таємниця її досі не розгадана.

Але, коли не маємо цієї загадкової і дуже цікавої «Исторії», треба пошукати принаймні її автора. Що знав про нього Брігген? Худорба був «сучасник Конисскаго» (себто архієпископа Георгія Конисського), отже жив у другій половині XVIII століття; в часи Бріггена його вже не було на світі; дід, «в коем жил Худорба», був, очевидно, десь у Стародубівсько-Новгородсіверській околиці, нарешті — і це найважливіше — це була

¹⁾ Року в листі не позначено, але В. І. Маслов довів, що лист писаний був 1825 року.

не абияка людина, бож його «Исторія цѣнится здѣсь наравнѣ с Исторією Конисскаго».

Передусім — де ж був дід Худорби? Відповісти на це питання не тяжко. «Опис Новгородсіверського намісництва» 1781 року згадує серед «обывателей» с. Комані, Новгородсіверського повіту на першому місці: «... (зотліло; очевидно, «сотник» — О. О.) Шептаковскій Архип Худорба». Забігаючи трохи наперед, скажемо, що це й був, мабуть, автор таємничої «Исторії».

Худорби (Худорбії) — старий козацький (згодом дворянський) рід на Новгородсіверщині, який виводив себе від Михайла Кіндратовича Худорбія, «знатного войскового товарища». Чи існував той Михайло Кіндратович — це хай буде на сумлінні складачів Худорбівської генеалогії в кінці XVIII століття. Але маємо поважні підстави сумніватися, що цей родоначальник був справді такий значний. Аджеж у компюті Стародубівського полку 1723 року записаний у селі Комані козак Павло Худорба з синами Семеном і Василем, що «в одном дворѣ и хатѣ живут и з отческого грунта служат». Нащадки Семена Павловича Худорби (син Отрох Семенович та його діти) здрібніли, зубожіли і перейшли в козаки-підпомощники, якими вони й записані в актах Рум'янцівської ревізії 1767 року, разом з іншими Худорбами (козаки-підпомощники Василь Ігнатович Худорба, Яків Худорба та інші).

Василь Павлович Худорба — це, очевидно, той «Василь Худорбенко», козак с. Комані, що згадується в актах Генерального Слідства 1729 року, а також року 1738. В 1767 році, в селі Комані жив виборний козак («издревле козак») Михайло Омеляненків (Омеляненко) Худорба, «уроженец того села», 50 років. Це був, очевидно, син Василя Павловича, названий Омеляненком, мабуть, тому, що був одружений з Тетяною Гнатівною, донькою команського козака і курінного отамана (1753 р.), Гната Васильовича Омеляненка. Він був ще живий у 1790 році, маючи рангу військового товарища

у відставці і потрапивши до дворянських списків Новгородсіверського повіту. Останнє він завдячує, безперечно, своїм синам, насамперед середньому, Архипові. А в тім і інші сини старого Худорби вийшли в люди: корнет Опанас Худорба (Худорбій) і молодший брат його, значковий товариш Володимир Худорба (Худорбій), обидва жителі Комані в 1789-1790 роках²⁾.

Архип Михайлович Худорба народився між 1748 і 1752 роком, мабуть, у Комані. Службу почав при сотенній Новгородській канцелярії, за одними відомостями — 1759 р., за іншими (мабуть, певнішими) — з 1 березня 1763 року, «у письменных и других указных дѣл», себто був сотенним канцеляристом. Під час Рум'янцівської ревізії він записаний був «атестованным в сотенные новгородские старшины». 1769 року (20. II) він — сотенний асаул. Як виконуючий ці обов'язки, він 1769 року, разом із своєю сотнею, вирушив у турецький похід. Це була перша поважна школа для молодого асаула. Був він «у дѣл против неприятелей во II арміи 769, 770, 771, 772 и 773 годов, при разорении мѣстечка Дубоссары, при осадѣ города Бендер, при взятіи онаго и Перекопской линіи, и города Перекопа, Кефы и всего Крымскаго полуострова». Разом з тим ішло посування його по службовій ієрархії. 1773 року (22. III) його призначили сотенним отаманом. Молодий сотенний старшина звернув на себе увагу начальства, і після війни, 10 червня 1777 року³⁾ він дістає важливий уряд сотника Шептаківського, тим самим виходячи в перші лави полкової старшини. Якщо пригадати походження Архипа Худорби з рядового козацтва (ще й з чужої сотні — Новгородської) і зважити на те, що Шептаківське сотництво кілька десятиліть було в руках «династії» Манківських, стане ясным, що ці уряди

²⁾ Про інших дітей Михайла Худорби (син Федір і доньки Пелагія, Агафія і Меланія) відомостей не збереглося.

³⁾ Дата Лазаревського — 1779 р. — є помилковою.

Архип Худорба завдячував виключно своїм власним заслугам, і то головню військовим.

Роки йшли. Кінчалася стара козацька організація Гетьманщини, і останній Шептаківський сотник (1777-1782), А. Худорба, дістав чин бунчукового товариша (14. VIII. 1783), але опинився «не у дѣл»: ще 1785 р. він «в комплектѣ при полку состоит». «По усердной ево службѣ, бытности в походах и по извѣстности мнѣ лично его склонности к службѣ, — писав 1785 р. генерал-майор Андрій Леванідов, — достойным полагаю быть ему награждену чином секунд-майора и определѣну по желанію его в полк Стародубовскій» (Стародубівський карабінерний полк). Так, мабуть, і було зроблено. На кілька років втрачаємо А. Худорбу з ока. Очевидно, разом з Стародубівським карабінерним полком він брав участь у турецьких походах Суворова 1789-1791 рр., зокрема в боях під Фокшанами, на Римніку та при Мачині.

Остання відома нам згадка про А. Худорбу — у дворянських реєстрах Новгородсіверського повіту 1790 року — знає його як прем'єр-майора⁴⁾. Це давало йому безперечне право на російське дворянство, яке й було признане Худорбіям Герольдією в 1799 році⁵⁾. Гадаємо, що це було ще за життя А. Худорби, який, треба припустити, покинув цей світ у перших роках ХІХ століття.

Нічого не відомо про родинний стан та безпосередніх нащадків Архипа Худорби. Можливо, що він не був одружений (принаймні так було р. 1790). Але рід Худорбіїв відомий на Новгородсіверщині в ХІХ і на початку ХХ стол. Місцевий дослідник, С. В. Рклицький, уродженець с. Погребків, писав 1901 року: «Земли Худорбієв находятся и теперь в дачах с. Погребки»

⁴⁾ Року 1785 за ним рахувалося 12 душ чолов. статі.

⁵⁾ Худорбії були внесені до 6-ої частини «Дворянської Родословної Книги» («древнее дворянство»).

(с. Погребки лежить коло Комані). Це, мабуть, були нащадки братів Архипа Худорби.

Гадаємо, що саме Архип Худорба і був той «современник Конисскаго Худорба», який склав Історію України, що про неї в 1825 році фон-дер-Брігген писав Рилеєву. За це промовляє і багатий життєвий досвід Архипа Худорби, і його особисті здібності, і те, що серед усіх Худорбіїв, сучасників Г. Кониського, він не мав щодо такої справи ніякого конкурента. Нарешті, тесть фон-дер-Бріггена, М. Миклашевський, був у 1789-1792 роках командиром Стародубівського карабінерного полку, в якому служив А. Худорба, і правдоподібно, що саме від нього Брігген почув про «Історію» Худорби.

Отже перед нами — рядовий козацький старшина, що вийшов з гушавини старого («издревле») українського козацтва. І ця людина, яка, рано почавши служити, мабуть, не мала й часу, щоб здобути відповідну освіту, була автором твору, що цінувався сучасниками «наравнѣ с Історією Конисскаго», хоч трохи і лякав їх своєю «вольністю» і яскравим антиросійським спрямуванням. У грудях Архипа Худорби, під мундиром бойового російського офіцера, билося щире українське серце.

Де ж поділася ця прецікава «Історія», якою нас так заінтригував згадкою понад сто років тому фон-дер-Брігген? Мусимо визнати, що вона втрачена для нас, мабуть, назавжди. З листа Бріггена довідуємося, що існував лише один примірник цієї «Історії» (мабуть, автограф). Можливо, що Брігген одержав цей унікат і віддав його для переписування. Але тут наспіли відомі «декабрські» події, і рукопис Худорби або був забраний разом з паперами Бріггена (і пізніше десь запропастився), або, скоріше, був знищений родичами Бріггена, вкрай наляканими тогочасними подіями (крім Бріггена, був заарештований також його швагер, Олександр

Миклашевський, засланий потім на Кавказ). Нарешті, не виключена можливість, що рукопис Худорби під той бурхливий час загинув удома, в Комані. Аджеж іще Людвик Яновський у 1913 році догадувався, що «Історія» Худорби загинула саме через свій визвольний та опозиційний дух.

А проте — чи справді цей «крамольний» твір цілком утрачений для історичної науки? Чи, може, пощастить відшукати бодай якісь фрагменти тієї «Історії»? Щоб відповісти на ці питання, треба звернутися до його сучасника і, мабуть, однодумця — «Історія Русов». Бож автор «Історії Русов» виявляє великий інтерес до Худорбіїв і не раз користується нагодою, щоб вихвалити — справжні чи вигадані — заслуги цього роду.

Вперше «Історія Русов» згадує це прізвище в оповіданні про початок Хмельниччини. Після фантастичної битви під Кам'янцем і здобуття його козаками Хмельницький посилав в усі кінці України своїх помічників для боротьби з загонами польського війська та місцевої шляхти. Серед «деташированных» був і охочекомонний полковник «Кондрат Худорбай», який, разом з іншим полковником, Яковом Гладким, був посланий «за Чернигов, в Полѣсье и Сѣверію» (ст. 68). Коло Городні цей загін був розбитий князем Радзивилом, при чому генеральний хорунжий Буйнос, полковник Гладкий і полковий асаул Подобай з багатьма козаками були вбиті, а «вьюки их, с запасами и артиллерією, достались неприятелю в добычу» (ст. 74). Зате полковник Худорбай зберіг своє військо і, з'єднавшись на Гомельщині з генеральним асаулом Родаком, розгромив Радзивила, після чого пішов до Новгород-Сіверського, який і був здобутий козаками (ст. 76).

Далі «Історія Русов» згадує ім'я Худорби, оповідаючи про поразки козацького війська під проводом на-

казного гетьмана Якова Томила, що їх воно зазнало від татарського хана на ріці Самарі, в жовтні 1655 р. Але і цього разу полковник Худорбай вивів бодай частину козацького війська з біди: «Другіє, під командою полковника Худорбая, скрившись в луг Днѣпровській и его очереты и кустарники, отбивались в них до ночи, а ночью, переправясь на очеретовых пучках, или связках, через рѣку Днѣпр, прошли в Уманьщину и присоединились к войскам козацким» (ст. 129).

Втретє полковник Худорбай, на цей раз уманський, виступає в подіях часів гетьманства Юрія Хмельницького, 1660 року. «Гетман Хмельницькій начал правленіє свое изгнанієм из Малоросіи поляков, Выговским наведенных; для сего отрядил корпус войск под командою полковников Переяславскаго Цюцоры и Уманьскаго Худорбая, которые, прошед города Нѣжин, Новгород-Сѣверскій, Стародуб, Чернигов, Киев и их окрестности, изгнали из них всѣ польскія войска, содержавшія в городах гарнизоны и квартировавшія в селеніях» (ст. 151-152).

Нарешті, востаннє «Історія Русов» оповідає нам про Худорбайів у зв'язку з подіями Шведчини 1708 року. Новгородсіверський хорунжий Павло Худорбай був той, хто, з доручення сотника новгородського Лук'яна Жоравки та протопопа Лисовського, сповістив царя Петра I в с. Погребках про те, що козаки ладні здати йому Новгород-Сіверський (ст. 207).

Цікаво, що в усіх чотирьох випадках Худорбаї (чи Худорби) грають з погляду автора «Історії Русов» позитивну роль.

Звичайно, автор «Історії Русов», будши новгородсіверцем, не міг не знати місцевої козацької фамілії Худорбіїв. Але хіба мало було таких козацьких родин в околицях Новгорода-Сіверського! Може, тут знайшов свій відгук той факт, що за часів Павла I цей малопомітний козацький рід дістав від російського

уряду права російського дворянства, та ще й з гербом.⁶⁾ Але під той час дворянських прав добивались і нерідко здобували численні козацько-старшинські родини Новгородсіверщини. Та й навіщо було авторові «Історії Русов» (коли це не був сам Худорба вихвалити байкові подвиги предків Худорби? Проте знаємо (з листа фон-дер-Бріггена до Рилеева), що «Історія Русов» і «Історія» Худорби — це різні речі. Отже єдиним можливим висновком є той, що автор «Історії Русов» знав і користувався «Історією» Худорби, — зайвий доказ на користь новгородсіверського походження «українського Тіта Лівія». Саме в цій «Історії» він знайшов описи подвигів своїх земляків Худорб, які і повторив, тією чи іншою мірою, в «Історії Русов». Отже «Історія» Худорби була одним із джерел до «Історії Русов».

Можливо також, що вага «Історії» Худорби, як одного з джерел «Історії Русов», значно більша, ніж про це можна було б думати. Напр., відомо, що автор «Історії Русов» непогано знає маршрути походів за російсько-турецьких воєн XVIII століття. І хоч мова мовиться про давно минулі часи, але добре знання театру воєнних дій могло бути або наслідком власного досвіду автора «Історії Русов», або запозичене з чужих джерел (оповідання близьких до нього осіб чи описи учасників тих подій). Наведемо кілька прикладів.

«Історія Русов» добре знає південь України, особливо правобережну його частину. Описуючи козацькі походи проти Криму й Туреччини в XVI столітті, подаючи про них майже завжди цілком фантастичні відомості, «Історія Русов» проте виявляє досить добре

⁶⁾ Герб Худорбіїв: «В щитѣ, имѣющем серебряное поле, изображен лук с стрѣлою, летящею в правую сторону, и шпага, поставленная остроконечіем вверх. Щит увѣнчан обыкновенным дворянским шлемом, с дворянскою на нем короною и тремя страусовыми перьями. Намет на щитѣ серебряный, подложенный красным».

знання місцевості, де нібито відбувалися ці вигадані події. Наприклад, опис походів Ружинського, зокрема оповідання про напад на нього білгородських (аккерманських) турків і татар. «Історія Русов» згадує тут «Бѣлгород», или Акерман Татарскій, что в Бессарабіи», «Очаковскую степь», Уманщину, р. Буг, річку Кодиму (ст. 17).

Далі, в описі походів Сверчовського («Свирговскаго») (ст. 23-24) згадуються міста Сорока, Бухарест, Ясси, Галац, Кілія, при чому автор правильно орієнтується у відповідних маршрутах.

Особливо добре, аж до дрібниць, уявляє собі «Історія Русов» географічно-топографічні умови кримського відтинку російсько-турецького фронту. Зокрема низку цікавих топографічних подробиць знаходимо в описі походів гетьмана Федора Богдана. «Наконец дошло дѣло до главнаго сраженія, которое гетман, предвидѣвши завременно, приуготовился, и поворота от Лимана Днѣпровскаго до Орской или Перекопской линии, атакован был между Кинбургских кучугуров и каменнаго Даріеваго моста». — «Гетман, примѣтив, что татары, отступая к линии, растянулись по обѣим сторонам моста, соединяющаго косу Кинбургскую с Перекопскою степью, двинулся к мосту и вершинѣ залива». — «Напав на город Ор, называемый Перекопом». — «От Перекопа продолжала армія поход свой в боевом порядкѣ до города Кефы . . . А как поворотили войска обходитъ горы Кефскія для нападенія на Бахчисарай и Козлов, то при рѣкѣ Салгирѣ встрѣтили их ханскіе посланники» (ст. 24-25). Подібні згадки часто трапляються в «Історії Русов» і пізніше (напр., оповідання про похід Сірка 1673 р. на турецько-татарські володіння — ст. 173).

Але чи не найцікавішими з цього погляду є докладні географічно-топографічні дані, наведені в «Історії Русов» про Кримський похід 1738 року. Тут усе цікаве: і згадка про «пустое городище, называемое Каменный

Затон» (ст. 239), і нотатка «про так называемую Черную Долину, или Черкес-Долину, которая и Гайман-Долиною называется» (ст. 240), і, особливо, дуже добре уявлення про топографію Гайман-Долини (що «имѣет... одни водяныя копани среди степей безводных, чрез которыя всей арміи переходитъ должно» — ст. 240), і низка подробиць про здобуття Перекопу, які могли бути одержані лише в учасника військових подій, що відбувалися тут (нехай і пізніше).

Тяжко допустити, що всі ці *подробиці* потрапили до «Історії Русов» з слів (себто через усне оповідання) очевидця подій, хоч автор «Історії Русов» міг дістати свої відомості також особисто від учасників війни не тільки 1769-1774 рр., але навіть і 1735-1739 років. Такі топографічні подробиці автор «Історії Русов» скоріше *вичитав* з якогось твору, складеного учасником південних походів (чи то 1730-тих, чи то 1760-1770-тих рр.). І мимоволі пригадується, що Архип Худорба, автор «Історії», брав участь у турецькому поході і «у дѣл против непріятелей во 2 арміи 769, 770, 771, 772 і 773 годов, при разореніи мѣстечка Дубоссары, при осадѣ города Бендер, при взятіи онаго и Перекопской линии, и города Перекопа, Кефы и всего Крымскаго полуострова был», — і міг описати це в своїй «Історії»).

Слід звернути увагу ще на закінчення «Історії Русов». Як відомо, цей твір уривається такими словами: «Ради экзерциції учреждены два лагеря, при Полтавѣ и Переяславлѣ, и компамент тамо продолжался цѣлое лѣто, а послѣ сего, в началѣ 1769 года послѣдовал войскам всеобщій поход и открылась дѣйствительная с

⁷⁾ Не виключена можливість, що «Історія» Худорби була не прагматичною історією України, а лише мемуарами автора, свого роду «Записками», які подавали напівлегендарну історію роду Худорбів (складену в зв'язку з шуканням дворянських прав), відомості про походи Архипа Худорби та інші матеріали. Ці «Записки» широко використав автор «Історії Русов».

Турками война, которая чѣм кончится, Бог вѣсть!» (ст. 257). Дослідники питання про авторство «Історіи Русов» надають останнім словам деякого автобіографічного значення. З цим, безперечно, можна погодитися, але аж ніяк не маючи на увазі самого автора «Історіи Русов», яка, поза всяким сумнівом, була написана значно пізніше. Очевидно, автор «Історіи Русов» знайшов це речення в одному з своїх джерел і механічно вписав до свого твору (не зупиняючися тут докладніше на цьому питанні, зазначимо, що, на нашу думку, остатня частина «Історіи Русов» промовляє за тим, що цей твір залишився незакінченим). Таким джерелом для нього могла бути і «Історія» Худорби, автор якої вирушив 1769 року в турецький похід.

Твір Худорби не дійшов до нас. Від його «Історії» залишилася тільки... «Історія Русов» і згадка про авторство Худорби в листі фон-дер-Бріггена до Рилеева. Але високий патріотичний дух цього навіки втраченого твору (очевидно, останнього і найяскравішого представника так званої «літератури канцеляристів», про яку з таким талантом і майстерністю писав в одній із своїх останніх праць М. С. Грушевський), втілений у блискучій історіософічній і мистецькій оболонці «Історіи Русов», і досі промовляє до нас якнайповніше. Дух бо, а надто дух нації, не вмирає.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Київський Центральний Архів стародавніх актів, фонди:
 - а) Археографічної Комісії (ч. 359), ч. 393, арк. 127;
 - б) Малоросійської Колегії (і Похідної Канцелярії Рум'янцова) (ч. 96), Чернігівський відділ, 1769, 1777, 1778, 1784 і 1785 рр.;
 - в) Новгородсіверського Намісницького Правління (ч. 280), 1790 р.;
 - г) Рум'янцівський Опис, т. 140, арк. 6, 10-12 зв., 13, 72 (с. Комань).

2. Гр. А. Бобринскій, Дворянскіе роды, внесенные въ Общій Гербовникъ Всероссійской Имперіи, ч. I, СПб, 1890, ст. 432-433.
3. С. Браиловскій, Царевъ шпигъ (эпизодъ изъ Сѣверной войны). — «Историческій Вѣстникъ», 1895, XII, ст. 881-900 (про Атанасія Заруцького; згадується про Худорбіїв).
4. «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку 1729-1731 рр.» — «Український Архів», т. I, К., 1929, ст. 511-512.
5. М. Грушевскій, Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений. — «Известия Академии Наук СССР», 1934, VII серия, ч. 3, ст. 221.
6. «Історія Русовъ или Малой Россіи», Москва, 1846, ст. 66, 74, 129, 151-152, 207. Українське видання: «Історія Русів», Нью-Йорк, 1956, стор. 95, 103, 104, 176, 205, 279.
7. L. Janowski, O tak zwanej „Historii Rusów”. — „Pamiętkowa Księga ku uczczeniu 45-letniej pracy literackiej prof. dr. Józefa Tretiaka”, Kraków, 1913, str. 294-295.
8. А. Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссіи, т. I, К., 1888, стор. 185.
9. В. Лукомскій и В. Модзалевскій, Малороссійскій Гербовникъ, СПб, 1914, стор. 196-197 і табл. XVII.
10. В. Масловъ, Литературная дѣятельность К. Ф. Рылѣва, К., 1912, «Приложенія», стор. 97-98.
11. В. Масловъ, Архивъ К. Ф. Рылѣва. — «Извѣстія Императорской Академіи Наукъ», VI серія, 1910, № 12, стор. 928.
12. Гр. Г. Милорадовичъ, Родословная книга Черниговскаго дворянства, т. I, СПб, 1901, ч. II, стор. 176.
13. Опись дѣлъ Архива Государственнаго Совѣта, т. I, СПб, 1908, стор. 533, № 146.
14. «Опис Новгородсіверського Намісництва (1779-1781)», К., 1931, ст. 5.
15. «Первое Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи», том XXV, стор. 930-933, № 19 238 (31. XII. 1799).
16. С. Рклицкій, Договори прихожанъ съ священниками въ Старой Малороссіи (по поводу договорнаго акта 1789 г.) — «Кіевская Старина», 1901, I, ст. 123.
17. «Труды Черниговской Губернской Архивной Комиссіи», в. X, Черн., 1913, ст. 117, 135.
18. «Черниговскія Губернскія Вѣдомости», 1888, № 12.

ВАРЛААМ ШИШАЦЬКИЙ

Трагічною є доля архієпископа Варлаама Шишацького, людини, що шукала нових шляхів для відродження національної української церкви і, шукаючи їх, була втягнута у вир міжнародної політики, в якому цей визначний український церковно-культурний діяч і загинув. Про Варлаама Шишацького написано багато, але мало не всі автори цікавилися виключно його «зрадою» в 1812 р. і, не з'ясовуючи як слід навіть цього епізоду з біографії В. Шишацького, не приділили майже жадної уваги ні людині, ні діячеві. Отже біографія Варлаама Шишацького залишилася нерозробленою, відомою лише казенно-формулярно, а весь внутрішній світ його, ідеологія, церковно-культурні інтереси, на решті громадські та особисті стосунки — все це, може, назавжди буде «*tabula rasa*» нашої історіографії, тим паче, що офіційно-російський одієм «зради» В. Шишацького дуже ускладнив становище українських дослідників у справі об'єктивного вивчення біографії «опального» архієпископа.

Тим часом історик українського автономізму і взагалі української культури та громадської думки кінця XVIII — початку XIX століття, не кажучи вже про історика церкви, не має права обминути цієї цікавої постаті. Бо Варлаам Шишацький довгий час стояв у центрі українського церковного і громадсько-політичного життя, а його перехід р. 1812 на бік Наполеона мав свою, дуже цікаву для історика української церкви «*Vorgeschichte*». Більш того. Можна думати, що роля

В. Шишацького в розвитку української політики та культури того часу була значно більша, ніж це кажуть відомі дотепер, здебільшого офіційні російські джерела. Тим то вважаємо за свій обов'язок згадати про цю видатну людину серед тих «людей Старої України», які мають цілковите право на увагу з боку українського історика.

Варлаам Шишацький (не знаємо, на жаль, його світського ймення) народився 1751 року в м. Шишаках (отже своє прізвище він, мабуть, одержав пізніше від назви рідного містечка) в козацькій родині. Не знаємо також, де він дістав свою освіту; можливо, в Переяславському Колегіюмі, бо про Київську Академію щодо цього не маємо певних відомостей, хібащо академічне начальство та офіційні історики Академії воліли не згадувати про «такого» учня. Так чи інакше, Варлаам Шишацький свою церковно-академічну діяльність розпочав саме в Переяславі. Він був навчителем, префектом (1776 р., маючи лише 25 років) і ректором Переяславського Колегіюму, сполучаючи це з ігуменством Моншигорського (1780 р.) і Переяславського Михайлівського монастирів. Хоч моншигорське ігуменство і не відривало В. Шишацького від Переяслава, а проте стоїть поза всяким сумнівом, що він безпосередньо обізнався з тяжким станом української православної людности на Правобережній — польській — Україні, і це мало не абиякий вплив на його дальшу церковно-політичну діяльність.

На жаль, дуже мало знаємо про переяславський період життя Варлаама Шишацького, та і взагалі історія Переяславського Колегіюму (*Collegio Berliana*, як його називали в 1740-вих роках, на честь єпископа Переяславського і Бориспільського Арсенія Берла, що чимало спричинився до піднесення Колегіюму), особливо за другої половини XVIII стол., дуже мало розроблена, хоч цей культурний осередок старої України аж ніяк не заслуговує на таку неуввагу. Сучасник і учень В.

Шишацького — Ілля Федорович Тимковський, згодом професор-клясик Харківського Університету і директор Новгородсіверської гімназії, писав про свого вчителя: «Был обширной учености, высоких дарований и быстраго слова». Ця оцінка відомого українського вченого і педагога, члена висококультурної родини, з якої вийшов згодом Михайло Максимович, дуже знаменна, тим паче, що всі інші дані, які є в нашому розпорядженні, цілком підтверджують її. Недарма ж відомий учений, архієпископ Філарет (Гумілевський) підкреслює «ученость и богословскія познанія» В. Шишацького.

Новий період життя й діяльності Варлаама Шишацького (на жаль, дуже короткий) пов'язаний був з Новгородом-Сіверським. Утворення Новгородсіверського намісництва, а згодом окремої Новгородсіверської єпархії покликано кращі сили Переяславських Атен до Сіверщини. Треба бодай коротко спинитися на цьому моменті, бо він має не абияке значення в історії української культури. Як відомо, першим (і останнім: 1785-1797) єпископом Новгородсіверської єпархії (з титулом: Новгородсіверський і Глухівський) був єпископ Переяславський Іларіон Кондратковський, вихованець Київської Академії, колишній співробітник фельдмаршала П. Рум'янцева-Задунайського, оберієромонах російської армії в час російсько-турецької війни 1769-1774 рр. Переведений р. 1785 з Переяслава до Новгород-Сіверського, єпископ Іларіон Кондратковський переніс туди і Переяславський Колегіум з його культурними традиціями, що знайшли собі притулок у новозаснованій Новгородсіверській Духовній Семінарії. Не дивно, що ректор Переяславського Колегіюму, Варлаам Шишацький, став першим ректором Новгородсіверської Духовної Семінарії, сполучаючи це з ігуменством (по суті номінальним) Макошинського монастиря (1785 р.). Разом з ним перейшов до Новгород-Сіверського на префектуру, і префект Переяславського Колегіюму,

ієромонах Платон Романовський, що з 1789 року був ректором і професором богословія Новгородсіверської семінарії (помер р. 1796, в сані архимандрита Гамаліївського монастиря). Перейшли до Новгородсіверської семінарії і деякі переяславські професори (серед них ієродиякон Платон Малиновський). Єпископ Іларіон Кондратковський приділяв багато уваги семінарії, яка в той час досягає великого розквіту і має не абиякий вплив на місцеве культурно-освітнє життя.

У Новгороді-Сіверському Варлаам Шишацький пробув лише до 1787 року. Але не випадково, мабуть, останні роки його пройшли саме тут. Варлаам Шишацький потрапив у Новгороді-Сіверському в дуже інтересне оточення українських патріотів (див. вище). Це були відомі громадсько-політичні і культурні діячі Гетьманщини, щиро віддані ідеї відродження української державности і української національної культури. В цьому колі вчений і талановитий ректор мусів посісти одне з поважних місць, — і, мабуть, йому великою мірою завдячує Новгородсіверський патріотичний гурток особливу увагу до українських церковних проблем в їх історичному розвитку. Але, з другого боку, можна думати, що саме «новгородсіверці» прищепили В. Шишацькому яскраву національно-політичну свідомість і волю до чину в інтересах української церкви та її відродження. Сміємо думати також, що Новгородсіверський гурток посіяв у душі молодого ігумена ту любов до Новгород-Сіверського, яка згодом мала свій вплив на дальшу долю нещасливого владики.

З Новгород-Сіверського Варлаам Шишацький переходить на відповідальний пост ігумена Віленського Свято-Духівського монастиря (1787-1789), тим самим стаючи в центрі польсько-російських змагань за православну церкву на Литві і Білорусі. Маємо певні відомості, що Варлаам Шишацький зайняв супроти обох конкуруючих потуг незалежне становище, але у всякому разі вороже щодо антируської (білоруської та

української) політики польської держави. Зокрема він демонстративно відмовився скласти присягу на вірність Речі Посполитій, що зробило його становище в польсько-литовській державі неможливим. Саме в цей період викристалізується в нього та ідея автокефальної руської (української та білоруської) православної церкви, незалежної від Москви і від Польщі, що згодом привела архієпископа Варлаама до підтримки Наполеона I.

Надзвичайно важливе те, що в цей час зростає в колах православного духовенства Правобережної України та Білоруси прагнення до автокефалії Православної Церкви на терені Речі Посполитої. Прибічники цієї ідеї скликали р. 1791 (15. VI — 2. VII) в Пінську собор, який проголосив автокефалію, під зверхністю Царгородського патріярха. Головну роль на соборі відіграв Савва Пальмовський, ігумен Більсько-Підляського монастиря, бувший ігумен Костянського (на Почепівщині) Троїцького монастиря. На цьому соборі ухвалено було новий статут церковного управління. На чолі Православної Церкви мали бути митрополит і єпископи. Безпосереднє керування церковними справами належало Найвищій Консисторії Православної Церкви Речі Посполитої, першим асесором і головою якої був обраний Савва Пальмовський. Ухвали собору були затверджені польським сеймом 21. V. 1792 року. В листі до одного ігумена з 26. V. 1792 р. С. Пальмовський писав, що день 21 травня треба вважати за епохальну дату, бо він приніс на вічні часи «*nieoschibne ugruntowanie*» постійної і непорушної православної ієрархії в Польщі. Але ця консисторія діяла тільки до літа 1792 року. Дальший хід подій перекреслив цю автокефалію православної руської (української і білоруської) церкви в Речі Посполитій.

Якщо лівобережно-українське духовенство і не було причетне до цієї справи (що, врешті, дуже мало ймовірно), то, так чи інакше, вона не могла не мати по-

важного впливу на його кращих представників, серед яких одне з перших місць належало Варлаамові Шишацькому. Але він пішов ще далі, ніж діячі Пінського собору 1791 року: визнаючи засади автокефалії, він був проти будь-якої залежності православного духовенства від польського уряду.

Конфлікт з польським урядом примусив ігумена В. Шишацького повернутися до Росії. Але російський уряд, мабуть, не випадково не пустив його на Україну, загнавши на північ Росії. В. Шишацький стає спочатку ігуменом Новгородського Кирилівського монастиря (1789-1791), далі — архимандритом Вяжицького Миколаївського монастиря (1791-1794) і разом з тим префектом Новгородської семінарії (1792). Цей період у житті архимандрита Варлаама перехідний і менш цікавий для нас, хібащо перебування у вищих сферах Новгородської єпархії мусіло наблизити його до столиці (Петербургу) та її культурних кіл — українських і російських.

Тим часом на західних кордонах Російської імперії розгорталися важливі події. Стара польська держава, що не могла дати собі ради з національними церковно-релігійними справами своїх українських та білоруських володінь, упала. Російський уряд береться до реорганізації церковного життя українських і білоруських земель бувшої Речі Посполитої, прилучених до Російської імперії. Головним завданням у цій справі було цілковито підпорядкувати білоруські і правобережно-українські єпархії юрисдикції російського синоду, отже зліквідувати рештки автономії «західноруської» православної церкви і остаточно розірвати давній духовий зв'язок білоруських земель, зокрема монастирів, з Київською православною митрополією.

Другим завданням, так би мовити, програмою на майбутнє, було т. зв. «возз'єднання» уніятської церкви на білоруських та українських землях з церквою православною, що по суті було гвалтовним руйнуванням

національної церкви на руських землях бувшої Речі Посполитої. Призначаючи архимандрита Варлаама Шишацького на настоятеля Дятловицького монастиря (1794) і помічника Менського архієпископа Віктора Садковського, російський уряд сподівався знайти в ньому слухняне зняряддя своєї церковної політики на заході. Але, якщо В. Шишацький міг мати недоброзичливі аспірації щодо уніятської церкви, властиві, зрештою, всьому православному духовенству тодішньої України, він зовсім не надавався на покірного виконавця російських централістичних замахів на українську (і білоруську) церкву. Отже вибір його з цього погляду був невдалий.

Але, так чи інакше, головна частина діяльності Варлаама Шишацького була присвячена західноруській (українській та білоруській) церкві. Року 1795 він був хіротонізований на єпископа Житомирського, вікарія нової Менської єпархії; 1799 р. призначений на єпархіального єпископа Волинського та Житомирського, а в 1805 році — на єпископа Білоруського та Могилівського. Року 1808 Варлаам Шишацький одержав сан архієпископа з титулом Могилівського та Вітебського. Не будемо спинятися тут на цьому, найголовнішому періоді його життя: це виходить за межі нашої теми. Але не можемо не сказати кількох слів про останній момент діяльності Варлаама Шишацького на білоруському архієпископському престолі, хоч він, здається, найбільш досліджений біографами архиєпископа.

Року 1812, коли французьке військо під командуванням маршала Даву зайнято Могилів, архієпископ Варлаам визнав нову владу, поминав під час церковних відправ імператора Наполеона і складав казання на честь імператора та імператриці, де висловлювалися симпатія до французького війська і побажання йому перемоги.

Офіційний звіт французької армії констатував, що «в Могилеві армія була зустрінута дуже чемно і при-

хильно. Цьому в значній мірі сприяв факт, що православний єпископ відразу визнав авторитет французької влади». При цьому підкреслено було, що єпископ «є українець з походження» («un Ukrainien d'origine»).

Треба сказати (і це визнане було навіть російським урядовим слідством), що архієпископ зробив це з великої конечности і до того у формах досить тактовних.

Але даремно російські слідчі закидали Варлаамові «малодушіє» і ледве чи не своєкорисні мотиви. Справа була глибша і простіша. Українець і український патріот, палкий прихильник автокефалії української (і білоруської) церкви, а до того ще «пастир добрий, що піклується про вівці свої» — про доручену йому з Божої ласки паству, про церкви та монастирі, яким загрожувала небезпека з боку іновірних окупантів, архієпископ Варлаам Шишацький і не хотів, і не міг учинити інакше. *Не хотів*, бо думав, що надійшла довгождана хвилина визволення руської церкви з-під московської кормиги, і *не міг*, бо в інтересах своєї пастви і для збереження церковних святинь мусів скоритися волі завойовника (який до того ще заявляв, що Білорусь не завойована, а союзна країна). Як українець, він *мав право* так робити; більш того, *мусів* так учинити. Ясна річ, що урядовий присуд і російська громадська опінія затаврували його, як «зрадника», так, як колись гетьмана Івана Мазепу. Цими очима дивилися на В. Шишацького всі його російські біографи, хібащо жорстокий урядовий засуд архиєпископа викликав у деякого з них співчуття тяжкій долі нещасливої людини.

Український історик не може обминути ні урядового твердження про *політичні* мотиви «зради» архієпископа, ні власного свідчення Варлаама, який з вийнятковю гідністю відкинув інкримінований йому російською владою мотив боягузтва. Він справді вчинив так з конечности, але цей його чин був наслідком усієї ідеології і всієї попередньої діяльності його, як українського патріота і князя церкви.

Жорстока була традиційна московська помста. 1813 року архієпископ Варлаам Шишацький за ухвалою синоду, яку затвердив імператор Олександр I, був позбавлений сану під час урочистої і огидної церемонії в Чернігівському катедральному соборі і, як звичайний чернець, засланий на довічне ув'язнення до Новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря. Це була громадська і політична смерть. Але Варлаам Шишацький не вмер. Тяжко вражений жорстоким присудом, старий і хворий, він несподівано знайшов собі в своєму старому, знайомому місті Новгороді-Сіверському нове поле діяльності. Висока культура та освіта, багатий життєвий і громадський досвід, великий моральний авторитет українського патріота, нарешті, трагічна доля довічного в'язня, — все це притягало широкі кола людей до напівсліпого (згодом зовсім сліпого) архієпископа. Перебуваючи ув'язненим у близькому йому з давніх літ монастирі, Варлаам Шишацький користувався великою пошаною серед новгород-сіверської інтелігенції (зокрема серед учителів Новгород-сіверської гімназії), на чолі якої стояли — спочатку його старий знайомий по Новгороду-Сіверському і колега на ниві народньої освіти, Іван Халанський, а згодом його учень по Переяславському Колегіюму, Ілля Тимковський. Багато чого можна було навчитися в маститого архієпископа, і не тільки тому, що у великій бібліотеці Варлаама Шишацького (взятій після його смерті до Чернігівської Духовної Семінарії) були книжки, яких не мала навіть бібліотека Петербурзької Духовної Академії (згодом вони таки дісталися їй). Не забудьмо, що саме з цього кола молодих новгород-сіверських друзів Варлаама Шишацького вийшла перша друкована звістка про «Історію Русов» (публікація вчителя Новгород-сіверської гімназії І. Сбитнева в «Украинскомъ Журналѣ» р. 1825). Треба дуже пошкодувати, що сучасники, з певних міркувань, звичайно,

не залишили нам докладніших відомостей про останні роки великого страдника.

Варлаам Шишацький упокоївся 1820 року в Новгороді-Сіверському і був похований у Спасо-Преображенському монастирі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. «Археографическій Сборникъ документовъ, относящихся къ истории Сѣверо-Западной Россіи», том II, Вильна, 1867, ст. LXX-LXXII, LXXXV, LXXXVIII-LXXXIX, XC-XCI, XCIV, XCVII (Записки ігумена Ореста); том XI, Вильна, 1890, передмова, ст. XXVIII-XXIX.
2. І. Борщак, Наполеон і Україна, Львів, 1937, ст. 123.
3. І. Борщак, Franco-Ucrainica XVII-XIX ст. — «Стара Україна», 1924, ст. 114.
4. Г. Геннади, Справочный словарь о русскихъ писателяхъ и ученыхъ, т. I, Берлін, 1876, ст. 132.
5. «Историческій Вѣстникъ», 1893, т. LIV, ст. 228-239.
6. М. Кояловичъ, Історія возсоединенія западно-руссіихъ униатовъ старыхъ временъ, СПб, 1873, ст. 369, пр. 3.
7. А. Лазаревскій, Описание Старой Малороссіи, т. I, К., 1888, ст. 315 (про Саву Пальмовського).
8. «Русская Старина», 1908, XII, ст. 577-588.
9. «Русскій Архивъ», 1874, № 8, ст. 1402 (Спогади І. Ф. Тимковського).
10. Є. Сакович, Пінський собор 1791 року. Крем'янець, 1936 (відбитка з Волинського єпархіального органу «Церква і Нарід»).
11. «Сборникъ Археологическаго Института», кн. II, СПб, 1879, ст. 93-108.
12. О. Соколовъ, Варлаамъ Шишацкій, бывший архієпископъ Могилевскій и Витебскій, Вильна, 1883.
13. П. Строевъ, Списки ієрарховъ и настоятелей монастырей Россійскія Церкви, СПб, 1877, ст. 67, 77, 495, 542, 935.
14. (Архієпископ Філарет), Историко-статистическое описание Черниговской епархіи, кн. III, Черн., 1873, ст. 109-111.
15. А. Хойнацкій, Варлаамъ Шишацкій, бывший архієпископъ Могилевскій. — «Историческій Вѣстникъ», 1881, т. V, ст. 522-543.
16. С. Чернышевъ, Православно-русское духовенство въ его служеніи церкви и государству въ эпоху Отечественной войны. — «Труды Киевской Духовной Академіи», 1913, т. I, ст. 248-251.

ПІСЛЯСЛОВО

«Не дивуйся, Чителнику, тим помилкам, котрій ся в тій книзі знайдуть, бо тая книга такого часу робилася, в которий більши есьмо утікали і на смерть, нежели на книгу тую, поглядали; ні єдиного імі покоя плоть наша, но во всім скорбяще: вніуду брані, внутрьуду страхи» (І. Галятовський).

Мусимо незвичайно, але такими звичайними для історичного українця словами закінчити предкладену невелику книгу. Ці слова народилися під час Великої Руїни нашої, під пером визначного українського письменника і філософа того часу. Вони були з новою силою, в умовах нової української руїни повторені славнозвісним українським літературознавцем, С. О. Єфремовим. Прошло тільки два десятиліття — і українському історикові доводиться знову згадувати ці слова.

Так, ця книга робилася серед «браней і страхів». Багато через те в ній прогалин, невірних помилок, які годі було виправити без архівів, без бібліотек, навіть без підручної книжки — в глухому закутку чужої землі, де писалася ця книга.

Іноді голос внутрішньої критики дослідника, який звук не тільки спиратися на джерела, але кожне речення своє підпирати точним документальним посиленням, викликав у нашій душі сумнів, чи слід писати таку книгу, яка, безперечно, матиме чималі хибні і недоліки. Хотілося б іще численних визначних діячів нашого минулого згадати, хотілося б докладніше розповісти про тих нечисленних, кого згадати почастило. Але — не судилося...

Проте інший, теж внутрішній голос, відкидаючи всі ці сумніви, владно велів нам написати дану книгу. Це був голос історичної правди, яка може довго-довго, десятиліття і навіть століття, мовчати, але яка ніколи не

вмирає. І сучасники, і нащадки, і свої, і чужі могли неславити чесні імена українських діячів XVIII століття або, ще гірше, свідомо чи несвідомо замовчувати їх славні діла. Так було і так буде. Але прийде час, і правда, непереложна і непереможна історична правда залунає на весь світ. Бо правда вічна, і вічна тільки правда.

Цією скромною і недосконалою працею ми хотіли виконати святий обов'язок українського історика, що понад чверть століття досліджував історію своєї малої Батьківщини, своєї рідної Сіверщини. В позовклих шпарталах архівних документів зустріли ми чимало скривджених — забутих і занедбаних — українською історіографією у к р а ї н с ь к и х діячів XVIII століття, читали про них, передумали їхню долю, відчули їхні радощі і їхні долі. Не хочемо повернути їх у ту пітьму забуття, де їх знайшли. Не сміємо пам'ять про них забрати з собою...

Нехай же йде ця мала, але мила серцю нашому книга в світ, нехай шукає свого читача! Твердо віримо, що рано чи пізно вона його знайде. *Fecit quod potuit*...

27. XII. 1954

Трасфельден, Баварія

О. О г л о б л и н

*
* * *

Наша праця над «Людьми Старої України» була розпочата ще 1939 року і закінчена в 1945 році. За тих умов годі й думати було про видання її окремою книгою. Довелось друкувати працю окремими нарисами по різних виданнях, періодичних і неперіодичних, що з них деякі стали нині малопрístupними.

Так були надруковані:

ч. 2. — «Розбудова Держави», I (16), 1955;

ч. 3 — «Український Літопис», 2 (32), Авґсбург, 1954;

ч. 4 — «Краківські Вісті», 1943, чч. 293 (1031) — 294 (1032);

- ч. 5 — «Літературно-Науковий Збірник», ч. I, УВАН, Нью-Йорк, 1952 (початок) і «Збірник-Української Літературної Газети» 1956», Мюнхен, 1957 (закінчення);
- ч. 8 — «Арка», 1947, ч. 2-3, Мюнхен;
- ч. 9 — «Літературно-Науковий Збірник», ч. 3, Коріген-Кіль, 1948 (циклостиль);
- ч. 10 — «Українська Літературна Газета», ч. 12 (42), Мюнхен, 1958;
- ч. 12 — «Науковий Збірник», ч. I, УВАН, Нью-Йорк, 1952;
- ч. 13 — «За Єдність Нації», ч. 6 (10), Лондон, 1955;
- ч. 15 — «Наші Дні», Львів, 1943, ч. 9;
- ч. 16 — «Краківські Вісті», 1943, ч. 195 (933);
- ч. 17 — «Ювілейний календар-альманах „Провидіння”», Філадельфія, 1953;
- ч. 20 — «На слідах», ч. 3, Онтаріо, 1955;
- ч. 21 — вийшло окремим виданням: «Ханенки (сторінка з історії українського автономізму 18-го століття)», Кіль, s. a. (1949), вид. Т. Омельченка — Ю. Тищенко, 12 ст.;
- ч. 22 — «Краківські Вісті», 1943, чч. 238 (978)-239 (979);
- ч. 23 — «Бюлетень Богословсько-Педагогічної Академії УАПЦ», ч. 3, Мюнхен, 1947 (циклостиль) і «Християнський Голос», ч. 11 (478), сторінка УХР, Мюнхен, 1958.

Частина нарису ч. 19 (другий розділ) була опублікована в статті: «Федір Туманський і його проект Академічної Книгарні в Глухові кінця 1770-их рр.» — «Науковий Збірник», ч. II, УВАН, Нью-Йорк, 1953.

Нариси чч. 1, 6, 7, 11, 14, 18, 19 (перший розділ) друкуються вперше.

Протягом останніх років автор мав змогу доповнити первинний текст книги новим матеріалом, а також виправити — на жаль, далеко не всі — недоліки, згадані загально в післяслов'ї. З відповідними змінами і передрукуються тут раніше опубліковані розділи книги.

Характер книги (історично-біографічні нариси) визначив неминучість деяких повторень.

О. О.

ПОКАЗНИК ІМЕН

- Август, 277, 278
 Адрианова-Перетц, В. П. 99
 Алопеус, М. М., 95
 Анакреон, 56
 Андріевич (Андрієнко), Яків, 232-234
 Андрієв, Яков див. Андрієвич (Андрієнко), Яків, 233
 Анна Іоаннівна, 186, 187
 Антонович, Михайло, 104
 Антоновський, Михайло Іванович, 83
 Аполлон, 57
 Апостол, Данило, 107, 187, 216, 233-235, 271, 281
 Апостоли, 51, 235
 Апостол, Т. Д., 271
 Аракчєєв, О. А., 161
 Asch, G. Th., 253
- Бабкин, Д. С., 99, 107
 Багалій, Д. І., 182
 Багрянський, М. І., 83
 Баженов, Василь 83, 84, 169, 170, 174
 Бакуринська, Анастасія Яківна, 164
 Бакуринський, Яків Л., 157, 164, 281
 Бакуринські, 235
 Вантиш-Каменський, Д., 157, 217, 284
 Вантиш-Каменський, Микола, 138
 Баранов, 54
 Бартош, Яків Іванович, 258
 S. Basilius Magnus, 274
 Вастідон (Державін), Катерина Яковлівна, 57, 84
 Безбородьки, 156
 Безбородько, Андрій, 240
 Безбородько, Ілля Андрійович, 156
- Безбородько, Олександр, 11, 25, 27, 55, 59, 86, 88, 89, 121, 151, 154-158, 161-164, 188, 220, 246, 266, 281, 282
 Безбородько, Тетяна Андріївна, 164, 281
 Безольда, 221
 Бенкендорф, О. Х., 161
 Березовський, Максим, 207
 Березовський, Степан Семенович, 28
 Берло, Арсеній, 301
 Бєстужев (Марлінський), О. 164
 Беттігер, 221
 Бецький, І. 161
 Бишинг, 221
 Білевич, Михайло Васильович, 266
 Білецька-Носенко, Ганна Петрівна, 7
 Білозерський, Василь, 109
 Білозерський, М. М., 202
 Білоусович, 83
 Бобірі, 152
 Боболинський, Леонтій, 256
 Богаєвський, І. І., 56
 Богдановичі, 72
 Богданович, Іпполіт Федорович, 56
 Богданович, П. Ф., 254
 Богдан, Федір, 296
 Бодяньський, Осип, 132, 216, 217, 223, 270, 274, 284, 285
 Болтін, 42
 Болховітінов, Євгеній, 222
 Бороздна, І. В., 246
 Бороздна, Іван Ів., 18, 209, 233, 246
 Бороздна, Микола Петрович, 156, 164
 Бороздна, Петро Іванович, 156
 Бороздна, Уляна Петрівна, 156

Бороздни, 51, 152
Борсук, 84
Бортнянський, Дмитро, 59, 207
Бравн, 138
Брайловський, С. М., 238
Брайткопф, 249
фон-дер-Брігген, Марія Олександрівна, 242
фон-дер-Брігген, Олександр Федорович, 162, 163, 242, 288, 292, 295, 298
Буйнос, 293
Бук, Д., 241, 248
Бук (Виск), Фрідріх Йоганн, 8
Булгарін, Ф., 84
Буранеллі, 207
Бутович, Данило Степанович, 118
Бутовичі, 235
Бутович, Степан Ів., 118
Валькевич, Василь 199
Валькевич, Захарій Степанович (Зосима), 199
Валькевичі, 235
Валькевич, Петро Васильович, 199
Ванатович, Варлаам, 186
Василенко, Микола, 190
Васильківський, Максим, 228
Ведель, Артем, 128, 129, 134, 211
Велинські, 152
Величко, С., 218
Вельямінов, Петро Лукович, 56
Вергилий, 137, 145, 197
Вернер, 241, 248
Вернет, Іван (Іван Пилипович), 267
Виговський, 294
Вишневська, Ганна Іванівна, 243
Вігель, Ф. Ф., 71, 96, 107, 124, 247
Вітгенштайн, П. Х., 161
Владимир, 185
Воейков, 132
Возняк, М., 145
Волконський, Г. С., 162
Волконський, С. Г., 162
Вороницька, Ганна Андріївна, 40
Воронцов, М. Л., 280
Воронцов, О. Р., 27, 59, 89, 221
Воронцов, С. Р., 283
Вяземський, О. А., 59
Вязьмітинов, 246
Вязьмітинова, Пелагія, 246
В'ятко, 43
Галецька, Анастасія Семенівна, 178, 181
Галецький, Леонтій Якович, 179
Галатовський, І., 310
Галецький, Петро Семенович, 178
Галецький, Семен, 179
Галецькі, 178
Гамалія, О. І., 282
Гамалія, С. І., 83
Гаусман, Єлисавета Тимофіївна, 52
Герберштайн, 202
Герцберг (Ewald Friedrich Hertzberg), 10, 76, 81, 91, 92
Гирчич, Фома, 138
Гібнер, Іван, 202
Гіршберг, 221
Гладка, Феодосія Іванівна, 168
Гладкий, Яків, 293
Гнідич, М. І., 105, 107
Гнѣдичъ, 71
Гоголь, 58, 97, 99
Гоголь, В. О., 108
Гольмська (Гольмс), Олександра Станиславівна, 283
Гомер, 17
Горацій, 106, 255
Горбань, М. В., 21, 35, 42, 180, 182, 185-190
Горленко, Андрій, 121, 122

Горленко, Іван Андрійович, 196
Горленко, Софія Григорівна, див. теж Ханенко, С. Г.
Горновський, М., 158
Граб'янка, 107, 221, 255, 256
Грамматин, 283
Григорович-Барський, В., 250
Григорович-Барський, І., 172
Гриневич, О. М., 200
Грушевський, Михайло С., 14, 15, 79, 80, 137, 143, 145, 176, 190, 298
Губчиці, 235
Губчиць, Катерина Михайлівна, 141
Губчиць, Михайло Васильович, 28, 141
Гудович, Андрій Васильович, 7-12, 29, 81, 84, 125, 156, 209, 220, 224, 225, 280
Гудович, Василь Андрійович, 7, 156, 220
Гудович, Василь Васильович, 88
Гудовичі, 28, 51, 81, 84, 152, 156, 235
Гудович, Іван Васильович, 7-9, 11, 155, 220
Гудович, Марія Василівна, 156
Гудович, Феодосія, 10
Гудовський, В. В., 86
Гусаревський, 19
Гуслистий, К. Г., 121
Галаган, 18
Галагани, 51, 235
Галупці, 207
Гваренгі, 161, 171
Георгі, Голштинський, 9
Георгі, І. Г., 83
Голіцин, О. М., 54, 161
Грот, Я. К., 58, 68, 71
Гутман, О., 160, 161
Давидовський, Л. Я., 83
Даву, 306
Данилевський, Г. П., 12
Дараган, К. І., 56
Даровський, Іван, 7
Дембінський, Броніслав, 79
Дем'янович, Андрій, 233
Денисів (Денисенко), Павло, 121, 123
Державін, Гаврило Романович, 42, 55-59, 65, 67-71, 73, 76, 77, 83, 84, 96, 104, 105, 108, 266, 282
Дзівовичі, див. Дівовичі, 15, 182
Дзѣвович, Алексѣй, див. Дівович Олекса, 182
Дібіч, І. І., 161
Дівович (Дѣвович), Данило, 15
Дівовичі, 15, 19, 21
Дівович, Олекса, 14 15, 19-22, 182, 183, 190
Дівович, Семен, 14-19, 21, 138, 139, 189, 246
св. Дмитро Ростовський, 202
Дмітрієв, Іван Іванович, 56, 58, 96, 105, 283
Дмітрієв. М. О., 57, 96
Добринін, Гаврило, 210
Добров, 98
Добронизький, Павло, 199
Добронизький, Самійло, 199
Добронизький, Федір, 199
Добронизькі, 199
Довгалевський, Іван Якович, 181
Долинська, Марфа Іванівна, народж. Лашкевич, див. теж Лашкевич, М. І., 28
Долинський, Григорій Карпович, 24-31, 86, 143, 146, 209
Долинський, Іван Григорович, 29, 31, 57
Долинський, Карпо, 24
Долинський, Петро Григорович, 29
Долинський, Яків Григорович, 29, 209

Долинський (Сучченко), Яків
 Іванович, 24
 Долинські, 235
 Домашнев, С. Г., 250, 251
 Домонтовичі, 51, 152
 Дорогинець, див. Тищенко-
 Лашкевич, С. Т., 229, 230
 Дорошенко, Д. І., 101, 102
 Дорошенко, П., 94, 216
 Дорошенко, П. Я., 125
 Драгоманов, М., 66, 177
 Дублянський, О. П., 29, 209
 Дублянський, Федір, 154
 Дублянські, 51
 Дубовик, П. Г., 86
 Дуб'янський, Ф. Я., 83
 Дулеб, 43, 46, 47
 Дулепа, див. Дулеб, 47
 Дунин-Борковська, Ганна Ан-
 дріївна, 224
 Дунин-Борковська, Софія Ан-
 дріївна, див. Капніст, С. А.,
 51, 52
 Дунин-Борковський, Ф. Я., 81
 Дунин-Борковський, Василь
 Андрійович, 10
 Дунин-Борковський, Максим,
 209
 Дунин-Борковський, 51, 55, 81,
 235
 Дюваль, 169
 Дьякова, Дарія Олексіївна, 57
 Дьякова, Катерина Олексіїв-
 на, 57
 Дьякова, Марія Олексіївна, 57
 Дьякова, Олександра Олексі-
 ївна, 57
 Дьякови, 68
 Дьяков, О. Оп., 57
 Эдип, 106
 Екатерина II, див. Катерина
 II, 66, 280
 Емін, Федір, 138
 Елінус, Франц, 15, 138
 Єлинська-Лашкевич, Тетяна,
 234
 Єлинський, Осип, 235
 Єлисавета, 16, 51, 116
 Єлисавета Петрівна, 187, 277
 Єрмолаєвич, Дем'ян, 230
 Єропкін, 207
 Єфименко, П., 188
 Єфремов, С. О., 72, 79, 310
 Жигимонт-Август, 228
 Жоравка, Іван, 209
 Жоравка, Л., 229, 231, 232, 234,
 294
 Жураковський, 84
 Журмани, 235
 Журман, Ілля, 209, 241, 272
 Забіла, Данило, 179
 Забіла, Парасковія Данилів-
 на, 179
 Забіли, 51
 Завадовський, П. В., 25, 85, 86,
 151, 155, 161, 248, 267
 Завадовський, Я. В., 241
 Завадовські, 235
 Закке (Sacke), Георг, 60, 63,
 105
 Заруцький, Андрій Афанасі-
 йович, 199
 Заруцький, Афанасій Олексі-
 йович, 199
 Zacharias, 276
 Злотник, Григорій, 230-232
 Злотник, Олександр, 233
 Значко, Карпо, 125
 Значко-Яворський, Мелхисе-
 дек (Матвій), 125, 143, 209
 Значко-Яворські, 152
 Зубов, 129, 130
 Іваненко, А. Г., 86
 Іваненко, П. Г., 30
 Ігор, 99, 107
 Іконніков, В., 181
 Ілляшенко, Максим, 194
 Іскрицький, Григорій, 154
 Іуда, 97

Йосиф II, 74
 Каленські, 37
 Kalenscy, 37
 Кал'їнскій, див. Калинський,
 Т. В., 36, 37
 Калински, див. Калинський,
 Т. В., 36
 Калинскій, див. Калинський,
 Т. В., 36
 Калинський, Василь Овсійо-
 вич, 36, 37
 Калинський, Миколай, 38
 Калинський, Микола Павло-
 вич, 38
 Калинський, Михайло Васи-
 льович, 36-38, 40
 Калинський, Овсій Кирило-
 вич, 37
 Калинська, Олена, 40
 Калинський, Тимофій Васи-
 льович, 33-47, 146, 209
 Калинський, Ян, 38
 Калинські, 36-38
 Калинські-Геліта, 38
 Калінскій, див. Калинський,
 Т. В., 36
 Камаскин, Христофор Арна-
 болды (Cristofaro Arnaboldi
 detto il Comaschino), 210
 Камерон, 171
 Каневський (Оболонський),
 Петро Васильович, 248
 Капніссіс, Стомателло Петро-
 вич, 50
 Капнисть, М-Уе, 109
 Капніст, Ананій Васильович,
 51
 Капніст, Андрій Васильович,
 52-54
 Капніст, Василь Васильович,
 10, 30, 49, 50, 52-60, 63-89,
 91-110, 143, 153, 156, 159, 174,
 195, 197, 224, 225
 Капніст, Василь Петрович, 50,
 51
 Капніст, «Ганюшка», 68, 73
 Капніст, Данило Васильович,
 51
 Капністи, 50, 51, 54, 72, 101
 Капніст, Іван Васильович, 108,
 159
 Капніст, «Катенька», 68
 Капніст, Микола Васильович,
 51, 53
 Капніст, Николай, 76
 Капніст, Олекса Васильович,
 109
 Капніст, Петро Васильович,
 52-54, 56, 91, 92
 Капніст, Петро Христофоро-
 вич, 50
 Капніст, «Сашенька», 73
 Капніст, Семен Васильович,
 108
 Капніст, Софія Андріївна, див.
 Дунин-Борковська, С. А., 51,
 52
 Капцевич, П., 84
 Карамзін, 67
 Карнович, Катерина Юхимів-
 на, 19
 Карнович, С., 84, 209
 Карпека, Дмитро Степанович,
 118
 Карпеки, 152
 Катерина I, 186
 Катерина II, 9, 16, 30, 56, 60,
 61, 64, 66, 67, 74-76, 78, 79, 81,
 82, 88, 96, 99, 100, 104, 130,
 132, 134, 141, 154, 157, 174,
 195, 207, 249, 255, 256, 280
 Катерина Олексіївна, 9
 Катерина Павлівна, 158
 Квасов, Андрій, 169, 170, 172-
 174
 Кедровський, 19
 Кисіль, Микола, 229
 Ковалінський, Михайло, 72
 Кованько, І. Оп., 57
 Ковнір, С., 172

- Козельський, Федір, 15, 138
Козельський, Яків, 15, 138
Козицький, Григорій Васильович, 139, 140
Козодавлев, О. П., 254
Кокошкін, Іван, 234
Кологрива, Анастасія Григорівна, 118
Кологрива, Тетяна Григорівна, 118
Кологривий, Григорій Іванович, 115-118
Кологривий, Іван Іванович, 115, 116
Кологривий, Іван Миронович, 115, 116
Комаровська, Євдокія Василівна, 253
Комаровські, 256
Кондратковський, Іларіон, 209, 302, 303
Конисский, див. Кониський
Георгій, 153, 288, 289, 292
Кониський, Георгій, 138, 144, 240, 257, 288, 292
Константин Павлович, 11
«Копась», див. Покас, 188
Корецька, Уляна Петрівна, 274
Корецький, 232
Корецький, Федір Петрович, 178
Коробка, Зіновія Петрівна, 20
Коробка, Максим, 21
Королів, Мирон, 19, 20
Коропчевський, Григорій, 120
Коропчевський, Ілля Григорович, 125
Коропчевський, Омелян Григорович, 124
Коропчевський, Павло Григорович, 10, 86, 120-126, 133, 143, 146, 209
Костюшко, 157
Котельніков, 139
Котлубицький, Микола Осипович, 84
Котлубицький, Осип Григорович, 84, 133
Котляревський, Іван, 39, 137, 145, 176, 177, 197
Кочубей, 235
Кочубей, 83
Кочубей, Василь Васильович, 243
Кочубей, В. П., 155, 157, 161, 243, 283
Кречетніков, М. М., 86, 90
Кривосудов, 97
Куліш, П., 109, 262
Кулябка, Іван, 209
Кулябки, 235
Куницький, Василь Іванович, 201
Курис, І. О., 282
Лазаревський, Олександр М., 5, 6, 20, 33, 34, 120, 123, 161, 170, 177, 188, 190, 191, 193, 194, 229, 232, 233, 238, 270, 271, 273, 281, 294, 290
Ланжерон, О., 161
Ласкевич, Ганна Іванівна, 194
Лашкевич, Афанасій, 229
Лашкевич, Давид, 229
Лашкевич, Захар, 229
Лашкевич, 28, 228, 229, 235, 236
Лашкевич, Іван Степанович, 236
Лашкевич (Лашко), Іван Семенович, 28, 209, 228
Лашкевич, Ілля, 229
Лашкевич, Марфа Іванівна, 28
Лашкевич, Олександр Степанович, 236
Лашкевич, Степан Іванович, молодший, 236
Лашкевич, Степан Іванович, старший, 235
Лашкевич, Федір Семенович, 236
Лашкевич, Яків, 229
Лашко, див. Лашкевич, 228
Лашко, Тихон (Тишко) Гаврилович, 229
Леванда, Іван (Іоан), 81, 108, 138, 147
Левандовскій, 247
Леванідов, Андрій Якович, 128-132, 134, 135, 291
Леонтієв, 178
Лепехін, 249
Лесток, Д., 248
Лецінський, Станіслав, 190
Лизогуби, 51, 81
Лизогуб, Ілля Якович, 206
Лизогуб, Марфа Василівна, 216
Лизогуб, Р. К., 243
Лисаневич, Іван Михайлович, 244
Лисенки, 208
Лисенко, Агафія Осипівна, 243
Лисенко, В. Р., 211
Лисенко, Микола, 211
Лисенко, Уляна Федорівна, 240
Лисенко, Ф., 243
Лисовський, 294
Литвинова (народж. Бартош), Пелагія Яківна, 248, 255, 257, 258
Лихошерстова, Марія, 171
Лихошерстов, Василь, 171
Лівій, Тіт, 295
Лобанов-Ростовський, Я., 104, 159
Лобасов (Конвал), Филон Корнійович, 137
Лобасов, Яків Филонович (Филонов), 137
Лобисевич, Василь Опанасович, 142
Лобисевич, Ганна Опанасівна, 142
Лобисевич, Єлисавета Опанасівна, 142
Лобисевичі, 21, 137
Лобисевич, Кирило, 137
Лобисевич, Кирило Кирилович, 138
Лобисевич, Марфа Опанасівна, 142
Лобисевич, Опанас Кирилович, 15, 16, 21, 28, 81, 86, 137-147, 195, 197, 209, 221, 246, 256, 257, 264
Лобисевич, Павло, 19
Лобисевич, Степан Павлович, 264
Ломиковський, Іван, 273
Ломиковський, І. І., 271
Ломиковські, 208, 271
Ломоносов, М. В., 15, 16, 139
Лонгиновъ, М. Н., 254, 255
Лопухін, І. В., 83
Лукашевич, Василь Л., 31, 101, 219
Лукомський, Степан, 242
Лутай, Марія Степанівна, 246
«Ляскоронский Прецслав», 131
Ляскоронський, Сильвестр, 138
Львов, М. О., 55-57, 75, 76, 83, 84, 173
Львов, Федір Петрович, 56
Льовшін, О., 266
Мазепа, Іван, 24, 94, 107, 150, 200, 273, 307
Максимович, 84
Максимович, Г. А., 122, 188
Максимович, Дмитро, 152
Максимовичі, 228
Максимович, Іван Федорович, 152
Максимович, Л. М., 83
Максимович, Манасія, 138
Максимович, Михайло, 228, 262, 267, 302
Малиновський, Платон, 303
Мандрика, Марфа Семенівна, 220
Мандрика, Семен, 220

- Манківські, 290
Манкієв, 202
Манфредіні, 207
Марков, Михайло Єгорович, 143, 146, 209, 224, 264
Марковичі, 51, 208
Маркович, Опанас, 109
Маркович, Роман Іванович, 33, 146
Маркович, Я. М., 155
Маркович, Яків, 9, 116, 208, 221
Марковський, М. М., 211
Маслов, В. І., 288
Меншіков, 232
Миклашевська, Агафія Павлівна, 154
Миклашевська, Анастасія Павлівна, 154
Миклашевська, Єлисавета Михайлівна, 164
Миклашевська-Котлубицька, 84, 150
Миклашевська, Марія, 155
Миклашевська, Надія Михайлівна, 165
Миклашевська, Олена Павлівна, 154
Миклашевська, Парасковія Павлівна, 154
Миклашевська, Софія Михайлівна, 164
Миклашевський, Андрій Павлович, 153
Миклашевський, Іван Павлович, 153
Миклашевський, Йосип Михайлович, 164
Миклашевський, Миколай Павлович, 154
Миклашевський, Михайло Андрійович, 150, 155
Миклашевський, Михайло Осипович, 165
Миклашевський, Михайло Павлович, 88, 146, 150, 151, 153-165, 209, 242, 274, 288, 292
Миклашевський, Михайло Петрович, 243
Миклашевський, Олександр Михайлович, 164, 293
Миклашевський, Павло Іванович, 86, 150
Миклашевський, Павло Павлович, 154
Миклашевський, Петро Павлович, 154
Миклашевський, Степан Павлович, 153
Миклашевські, 152, 161, 235
Микола I, 63
Микола II, 154
Милорадович, Андрій С., 30
Милорадович, Г. О., 162, 238, 243, 253
Милорадович, Г. П., 155, 158
Милорадовичі, 235
Милорадович, Михайло, 33-35, 41, 45
Милорадович, О. Г., 84, 243
Миненко, Анастасія Іванівна, 126
Мирович, Анастасія, 199
Мирович, Федір, 199
Мишецький, С., 132
Міллер, Г., 42
Міллер, Д. П., 33-35, 41, 42, 45
Мініх, 187, 190, 215
Многогрішний, Д., 107
Могилянський, А. В., 83
Модерах, Карл Фрідріх, 281
Модзалевський, В., 31, 188, 190, 219, 238, 249, 270, 281
Модзалевські, 152
Мольєр, 145
де-Монтескієу, 141
Морков, А. В., 161
Морський, 76
Мосціпанов, Клим Корнійович, 168
Мосціпанов, Максим Климович, 86, 168-174
Мосціпанов, Матвій Климович, 168
Моченіго, Альбізо, 50
Мочульський, Феоктист, 138
Муравйові-Апостоли, 109
Мурзакевич, Н., 256
Мусін-Пушкін, Олексій Іванович, 59, 139, 256
Наливайко, 222
Наполеон, 102, 300, 304, 306
Наришкін, Л. О., 59
Наришкін, О. В., 27
Нацинський, Давид, 138
Невський, Александер, 254
Немировичі-Данченки, 152
Непот, Корнелій, 17
Нестор, 202
Ніговський, М. В., 202
Новицька, Мавра Григорівна, 51
Новицька, Олена Данилівна, 150
Новіков, 83
Нольде, Б., 154
Носикевич-Пригара, Гордій Савич, 200
Носикевич, Сава, 200
Овідій, 17, 141
Огієвський, 121
Огієвський, Іван Гаврилович, 21
Озеров, В., 105, 106
Окіншевич, Л. О., 240
Олександр I, 44, 56, 67, 158, 246, 308
Олексій Михайлович, 44, 185, 186
Олексій Петрович, 215
Оленін, Олексій Миколайович, 56
Оляничин, Д., 249
Омелянєнко, Гнат Васильович, 289
Омелянєнко, Тетяна Гнатівна, 289
Омелянєвич, Мих. Ів., 245
Орлик, П., 94, 272, 274, 285
Орлов, О. Г., 133
Отвіновський, Григорій, 232
Павло I, 10, 11, 82, 84, 99, 100, 129, 130, 134, 145, 146, 156, 157, 243, 257, 265, 294
Павловський, О., 155
Павло Петрович, 10, 74, 83-85, 92, 95, 174
Паїсов, 17
Палій, Семен, 18, 186, 224
Палладій, 56
Пальмовський, Варсонофій, 133
Пальмовський, Євстахій, 132-134, 209
Пальмовський, Сава, 133, 304
Панін, М. П., 283
Пащенко, Д. Р., 223, 249
Петро I, 50, 105, 186, 189, 294
Петро III, див. теж Петро Федорович, 7-9, 11, 16, 84, 277, 281
Петро Великий, 154, 216, 254
Петров, Микола I., 17, 80, 137, 145
Петро Федорович, див. теж Петро III, 8, 9, 275, 277, 278
Пилатович, Марія Михайлівна, 179
Пьпинь, А., 256
Писаренко, С., 180
Підкова, 222
Плавт, 144, 145
Плїшки, 152
Подлузький, О. Г., 86
Подобай, 293
Покас, Григорій Андрійович, 14, 17, 21, 176-183, 185, 187-191
Покас (Покасовський), Григорій (Петро) Григорович, 180, 181

- Покас, Прасковія Григорівна, 180, 181
- Пол'новъ, Д., 256
- Полетика, Андрій Андрійович, 97, 193-198
- Полетика, Андрій Павлович, 194
- Полетика, Василь, 33, 34
- Полетика, Григорій Андрійович, 15, 30, 43, 45, 47, 84, 86, 97, 121, 122, 139, 143, 174, 177, 193, 194, 196, 221, 246, 247, 282
- Полетика, Григорій Іванович, 193
- Полетика, Іван Андрійович, 193
- Полетики, 21
- Политковський, М. Р., 86
- Полібій, 17
- Полонська-Василенко, Н. Д., 117
- Полуботки, 235
- Полуботок, Варвара, 199
- Полуботок, Ганна, 200
- Полуботок, Павло, 186, 199, 200, 232-234, 271, 273
- Полянській, 178
- «Понас», див. Покас, 188
- Понирка, Денис, 209
- Попов, В. С., 108
- Потьомкін, 52, 74, 78, 85, 87-91, 150, 151, 161
- Прач, Ян, 59
- Привалов (Привал), Денис, 178
- Пригара, Андрій, 143, 199, 201, 202
- Пригара, Василь, 201
- Пригара, Ганна, 200
- Пригара, Григорій Іванович, 200
- Пригара, Іван, бурмистр, 200
- Пригара, Іван, сотник, 201
- Пригара, Катерина Константинівна, 199
- Пригара, Константин Халимонович (Филимонович), 199, 200
- Пригара, Михайло Олександрович, 200
- Пригара-Мултянська, Васса Андріївна, 201
- Пригара-Мултянський, Андрій, див. Пригара А., 201
- Пригара-Мултянський, Семен, 201
- Пригара, Онуфрій Савич, 201
- Пригара, Прасковія, 201
- Пригара, Прасковія Константинівна, 199
- Пригара, Яким Григорович, 200
- Пригари, 199-201
- Пригари-Мултянські, 201
- Пригарівна, Агафія, 200
- Прокопович-Антонський, А., 72, 83, 105, 106
- Прокопович, Теофан, 272
- Псевдо-Конисский, 18
- Псіол, С. Ф., 267
- «Пугачов Васька», див. Капніст В. В., 66, 76
- Пушкін, 106, 242
- Радзивил, 293
- Радіщев, 57, 63-65, 83, 254
- Растреллі, 169, 171
- Раупах, Г., 180
- Рафаел, 69
- Рачинська, Марія Андріївна, 211
- Рачинська, Софія Андріївна, 211
- Рачинська, Тетяна Іванівна, 206
- Рачинський, 206
- Рачинський, Андрій Андрійович, 30, 134, 143, 205-208, 210-212
- Рачинський, Гаврило Андрійович, 134, 211
- Рачинський, Іван Андрійович, 211
- Рачинський, Іван (Ян), 206
- Рачинський, Олександр Константинович, 206
- Рачинські, 206, 211
- Репнін, 109
- Репнін, М. В., 151, 162
- Репнін (Волконський), М. Г., 63, 108, 159-163
- Ржевуські, 76
- Рилеев, К. Ф., 82, 163, 288, 292, 295, 297
- Рігельман, 38
- Рінгельман, Аркадій Олександрович, 217
- Рінгельман, Микола Аркадійович, 218
- Рінгельман, Олександр Іванович, 215-217
- Рішельє, Е., 161
- Рклицький, С. В., 291
- Рогович, Данило, 178
- Родак, 293
- Родзянко, Омелян, 54
- Родзянко, Семен, 54
- Розумовська, Парасковія Кирилівна, 7
- Розумовський, Кирило, 7, 9, 14-16, 19, 24, 28, 56, 107, 116, 139-141, 162, 169, 180, 187, 190, 206-209, 221, 222, 240, 244, 271, 278, 280
- Розумовський, Олексій К., 105, 108
- Розумовські, 206, 235, 281
- Романовський, Платон, 303
- Рославець, Осип Васильович, 274
- Рославці, 152
- Рубан, В. Г., 57, 188
- Рубани, 72
- Рубановський, А. К., 83
- Рубановські, 83
- Рубець, Маріяна (Марина) Яківна, 234, 235
- Рубов, 57
- Рубці, 152
- Ружинський, 222, 296
- Рум'янцев, Микола П., 266
- Рум'янцев-Задунайський, Петро, 10, 25, 26, 29, 74, 85-88, 107, 117, 122, 123, 156, 161, 169, 170, 172, 174, 196, 208, 240, 241, 244, 247, 249, 250, 281, 284, 289, 290, 302
- Рюриковичі, 162
- Савич, Ганна Федорівна, 197
- Савич, Петро Федорович, 197, 274
- Савич, Семен, 233
- Савич, Федір, 172, 173
- Садковський, Віктор, 146, 306
- Сажан, 161
- Самовидець, 131
- Самойлович, І., 107
- Самусенко, Іосиф, 231
- Самчевський, І., 218
- Сарті, 59, 207
- Сахновські, 152
- Сбитнев, Іван Матвійович, 133, 262, 268, 308
- Сверчовський («Свирговський»), 296
- Свічка, Катерина Петрівна, 200
- Свічка, Леонтій, 200
- Свічки, 200
- Сегюр, 78
- Семеки, 152
- Селецький, Іван Як., 86, 97, 196, 209
- Селецький, Лаврентій, 25, 26
- Семенніков, В., 63
- Сигизмунд-Август, див. Сигизмунд-Август, 46
- Силевичі, 152
- Силич, Матрона, 38
- Симоновська, Єлисавета Петрівна, 224
- Симоновський, Данило, 81, 225
- Симоновський, Іван, 219

- Симоновський, Петро Іванович, 8, 81, 219-224, 249
Сігізмунд-Август, 44, 46
Сірко, 222, 296
Скалон, Василь Антонович, 109
Скалон, Софія Василівна, 52, 71, 84, 109
Скородо, Г. С., 58, 72, 267
Скоропадський, В. І., 86
Скоропадський, Іван Михайлович, 86, 115, 209, 216, 225, 230-232, 234, 271, 273
Скоропадський, Павло, 243
Скоропадський, Петро Михайлович, 86, 209
Скоропадський, Яків Михайлович, 86, 209
Скоропадські, 51, 235
Скорупа, Іван, 209
Слепушкін, Адрій, 154
Словуцький, Василь Семенович, 179
Соболевський, В., 178
Соболевський, Григорій, 209
Соболевські, 152
Соґден, 51
Сокальський, Володимир, 143, 209
Сорока, Леонтій, 178
Сорока, Олена Григорівна, 180
Софія Шарльотта, 215
Спаська, І., 257
Сперанський, М. М., 283
Станіслав Август, 74, 76
Старосільський, Михайло Якович, 19
Стенбок-Фермор, І. М., 57
Стороженко, М. М., 86
Стороженко, Михайло Степанович, 274
Стрийковський, 202
Суворов, 78, 104, 150, 151, 153, 161, 267, 282, 291
Судієнко, Михайло Осипович, 165
Судієнко, О. С., 155
Сулима, Семен, 28
Сулима, Яким, 28, 146
Сулими, 28
Сумароков, Олександр, 139, 180
Сухомлинов, М., 254
Сучченко, див. Долинський, Н. І., 24
Тамиловська, Ганна, 40
Тамиловський, Ілля, 40
Тамиловські, 256
Танський, 144
Танський, А. М., 224
Танський, Василь Осипович, 224
Танський, Йосип Антонович, 224
Танські, 51, 81
Тарновський, Василь Якович, 243
Тарновські, 97
Тацит, 17
Тев'яшові, 129
Теміда, 264
Теплова, Агафія, 138
Теплов, Г. Н., 138, 139, 207, 272, 281
Тимковський, Ілля Федорович, 267, 302, 308
Тищенко, Артем Семенович, 235
Тищенко, Іван Семенович, 235
Тищенко, Карпо Семенович, 235
Тищенко-Лашкевич, Семен Тихонович, 28, 227-236
Тищенко, Онисифор Семенович, 235
Тищенко, Семен, див. Тищенко-Лашкевич, С. Т., 230
Тищенко (Тишкович, Лашкевич), Семен Тихонович, див. Тищенко-Лашкевич, С. Т., 229
Tomansky, Theodorus, Josephus, von, див. Туманський, Ф. О., 249
Томара, Василь С., 72, 108
Томари, 51
Томило, Яків, 294
Траєтта, 207
Требинська, Мавра Григорівна, див. Новицька, М. Г., 51
Тредьяковський, 42
Трепови, 31
Троцинський, Д. П., 104, 108, 125, 155, 158, 159, 161
Трутовський, Василь, 59
Туманська, Анастасія Василівна, 243
Туманська, Анастасія Григорівна, 248
Туманська, Єлисавета Федорівна, 258
Туманська (нар. Комаровська), Євдокія Василівна, 253
Туманська, Марія Василівна, 243
Туманська, Марія Осипівна, 245
Туманська, Олена Василівна, 243
Туманська, Олена Осипівна, 245
Туманська, Пелагія Осипівна, 245
Туманська, Софія Григорівна, 243
Туманська, Тетяна Андріївна, 244
Туманський, Андрій Андрійович, 243
Туманський, Андрій Григорович, 243, 244
Туманський, Андрій Федорович, 246
Туманський, Антон Федорович, 246
Туманський, Василь Іванович, 242
Туманський, Василь Григорович, 209, 238-241, 244, 256
Туманський, Василь Осипович, 246
Туманський, Володимир Іванович, 242
Туманський, Григорій Васильович, 242, 243
Туманський, Григорій Тимофійович, 239, 243, 244, 246
Туманський, Григорій Федорович, 246
Туманський, Іван Васильович, 242
Туманський, Іван Григорович, 81, 209, 241, 246-248, 256
Туманський, Іван Федорович, 246
Туманський, Михайло Васильович, 209, 241, 242, 247
Туманський, Олександр Васильович, 242
Туманський, Осип Григорович, 86, 209, 244, 245
Туманський, Петро Тимофійович, 239
Туманський, Тимофій, 239
Туманський, Федір Антонович, 246
Туманський, Федір Васильович, 242, 257
Туманський, Федір Григорович, 246
Туманський, Федір Осипович, 209, 239, 245, 248-258
Туманський, Федір Тимофійович, 239
Туманський, Фома Андрійович, 243
Туманські, 208, 238, 239, 241, 243
Турковські, 51
Тутолмін, 256

- Уваров, С. С., 105
Улізки, 235
Ушинський, Константин Дми-
трович, 262
- Федорович, Василь, 199
«Фелица», див. Катерина II, 67,
69
Фелькнер, 221
Феодорит, 210
Філарет (Гумілевський), 283,
302
- Фіндейзен, 207
Фішер, 138
Фрідріх II, 8, 10, 249
Фрідріх Вільгельм II, 92
- Халанська, Ганна Іванівна,
267
Халанська, Олександра Іва-
нівна, 267
Халанська, Софія Ів., 267
Халанський, Іван Іванович,
143, 146, 253, 262-268, 308
Ханенки, 156, 270, 277, 284, 285
Ханенко, Анастасія Миколаїв-
на, 274
Ханенко, Богдан Іванович, 285
Ханенко, Василь (Василько)
Миколайович, 84, 209, 274-
281, 283-285
Ханенко, Василь Олександро-
вич, 285
Ханенко, Ганна Миколаївна,
274
Ханенко, Данило Лавретгійо-
вич, 273
Ханенко, Євдокія Миколаїв-
на, 274
Ханенко, Єфросинія Микола-
ївна, 274
Ханенко, Іван Іванович, 284,
285
Ханенко, Іван (Івась) Микола-
йович, 86, 274, 278, 279, 2781
282
- Ханенко, Марфа Миколаївна,
274
Ханенко, Микола Данилович,
177, 178, 198, 221, 235, 270-278,
282, 284, 285
Ханенко, Михайло, 270
Ханенко, Михайло Іванович,
280, 284, 285
Ханенко, Олександр Івано-
вич, молодший, 281, 282, 284,
285
Ханенко, Олександр Івано-
вич, старший, 155, 282-284
Ханенко, Олександр Олек-
сандрович, 285
Ханенко, Петро Миколайович,
274, 278
Ханено, Софія Григорівна, 282
Ханенко, Уляна Іванівна, 282
Хемніцер, Іван Іванович, 55-
57
Хмельницький, Богдан, 44, 89,
107, 117, 131, 184-186, 222,
255, 272, 293
Хмельницький, Ю., 107, 185,
294
Холодович, М., 240
Храповицький, Олександр
Васильович, 56, 58, 256
Хрущові, 129
Худорба, Агафія Михайлівна,
290
Худорба, Архип Михайлович,
30, 128, 130, 132, 143, 153, 163,
288-293, 295, 297, 298
Худорба, Василь Ігнатович,
289
Худорба, Василь Павлович,
289
Худорбай, Кондрат, 293, 294
Худорбай, Павло, 294
Худорба, Меланія Михайлівна,
290
Худорба, Михайло Кіндрато-
вич, 289
- Худорба, Михайло Омелянен-
ків (Омеляненко), 289, 290
Худорба, Отрох Семенович,
289
Худорба, Павло, 289
Худорба, Пелагія Михайлівна,
290
Худорба, Семен Павлович, 289
Худобра, Федір Михайлович,
290
Худорба (Худорбій), Володи-
мир Михайлович, 290
Худорба (Худорбій), Опанас
Михайлович, 290
Худорба, Яків, 289
«Худорбенко Василь», див.
Худорба В. П., 289
Худорби (Худорбії), 289, 291-
295, 297
- Цертелев, М. А., 108
Цесар, К., 139
Цих, А. Я., 129
Цих, Яків, 129
Цицерон, М. Т., 139
Сісеґо, 276
Цюцюра, 294
- Чалий, М., 262
Чаршин, Василь, 33, 146
Чарнишова, 168
Чеглоковська, Феодосія Гри-
горівна, 253
Чепа, Адріян Іванович, 33,
34, 86, 146
Черткова, Ганна Василівна,
129
Чертков, Василь, 129
Чехлаковська, Феодосія Григо-
рівна, див. Чеглоковська, Ф.
Г., 253
Чижевський, Д., 67, 72
Чижов, Ф., 162
Чужбинський, Афанасьєв, 109
- Шафонський, Опанас Філи-
монович, 147, 222, 223, 249
Шевальє, 221
Шевченко, Т., 31, 47, 66, 109,
110, 115
Шедель, Готфрід, 172
Шереметев, Бор. Петр., 37
Шерер, 190
Шечкова, Ольга Олексівна,
126
Шираї, 152, 228
Ширай, Ганна Іванівна, 156
Ширай, Д. І., 155, 161
Ширай, К. М., 81
Ширай, Михайло Степанович,
156
Ширай, Спиридон, 200, 228
Ширай, Степан Михайлович,
155-157, 280
Ширай, Степан Спиридонович,
155
Ширков, 223
Шипацький, Варлаам, 143, 267,
300-309
Шиянов-Чернявський, Фео-
фан, 146
- Шегловітов, І. Г., 31
Щербатов, 202
Щербацький, Георгій, 138
- Яворська, Марина Іванівна,
208
Яворський, Стефан, 272
Яворські, 208
Яковлів, А., 185
Якубович, Андрій, 154
Яненко, Прасковія Романівна,
245
Яненко, Роман, 245
Янович, Варвара Іванівна, 265
Янович, Іван Ів., 265
Яновський, Людвик, 293
Ярославський, 129, 130, 172
Ярошевський, Іоасаф, 138

З М І С Т

	Стор.
Г. дне слово	5
Андрій Гудович	7
Семен та Олекса Дівовичі	14
Григорій Долинський	24
Тимофій Калинський	33
Василь Капніст	49
Григорій Кологривий	115
Павло Коропчевський	120
Андрій Леванідов	128
Опанас Лобисевич	137
Михайло Миклашевський	150
Максим Мосціпанов	168
Григорій Покас	176
Андрій Полетика	193
Андрій Пригара	199
Андрій Рачинський	205
Олександр Рігельман	215
Петро Симоновський	219
Семен Тищенко-Лашкевич	237
Туманські	238
Іван Халанський	262
Ханенки	270
Архип Худорба	288
Варлаам Шишацький	300
Післяслово	310
Показник імен	313